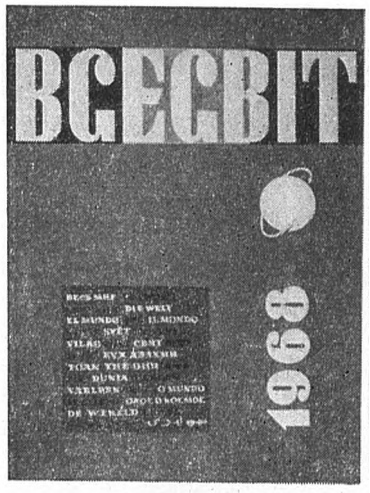
ВСЕСВІТ

5

1968

ВЕСЬ МИР THE WORLD
LE MONDE DIE WELT
EL MUNDO 全世界 IL MONDO
ŚWIAT SVĚT UNIVERSUL
VILÁG СВЕТ СВЯТ ВОТА
ΚΟΣΜΟΣ БУХ ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI विश्व
ДЗЦС DUNIA VERDEN
VÄRLDEN ԱՇԽԱՐՀ O MUNDO
MAAILMA ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
DE WERELD DÜNYA
دنیا عالم

№ 5 1968

(119) ТРАВЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання одинадцятий

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ТРАВЕНЬ НАРОДІВ. 4

ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КАРЛА МАРКСА

КІРА ШАХОВА. **Разюче слово Маркса.** 76

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ГЕРБЕРТ НАХБАР. **Дім під дощем.** Роман. 14

Герберт Нахбар — німецький письменник (НДР), народився в 1930 році. Його перу належать романи «Місяць у світлому вінці», «Весілля на Леннекені», «Нова повість» та інші твори.

ДІМАС ЛІДІО. **Поезії.** 98

Сучасний панамський поет Дімас Лідіо (нар. 1941 р.) автор кількох збірок поезій. Ця добірка його віршів перекладена за книгою «Шлях речей» (1965 р.).

МАКС ФРІШ. **Штіллер.** Роман. Закінчення. 108

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Між миром і війною. 9
Молодість міста. 12
В об'єктиві — планета Земля. 83
Хто є раб! 97
Алі Баба з Яблонця. 140

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 146

ЛЮЦІАН КИДРИНЬСЬКИЙ. Зірки естради 152

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 154

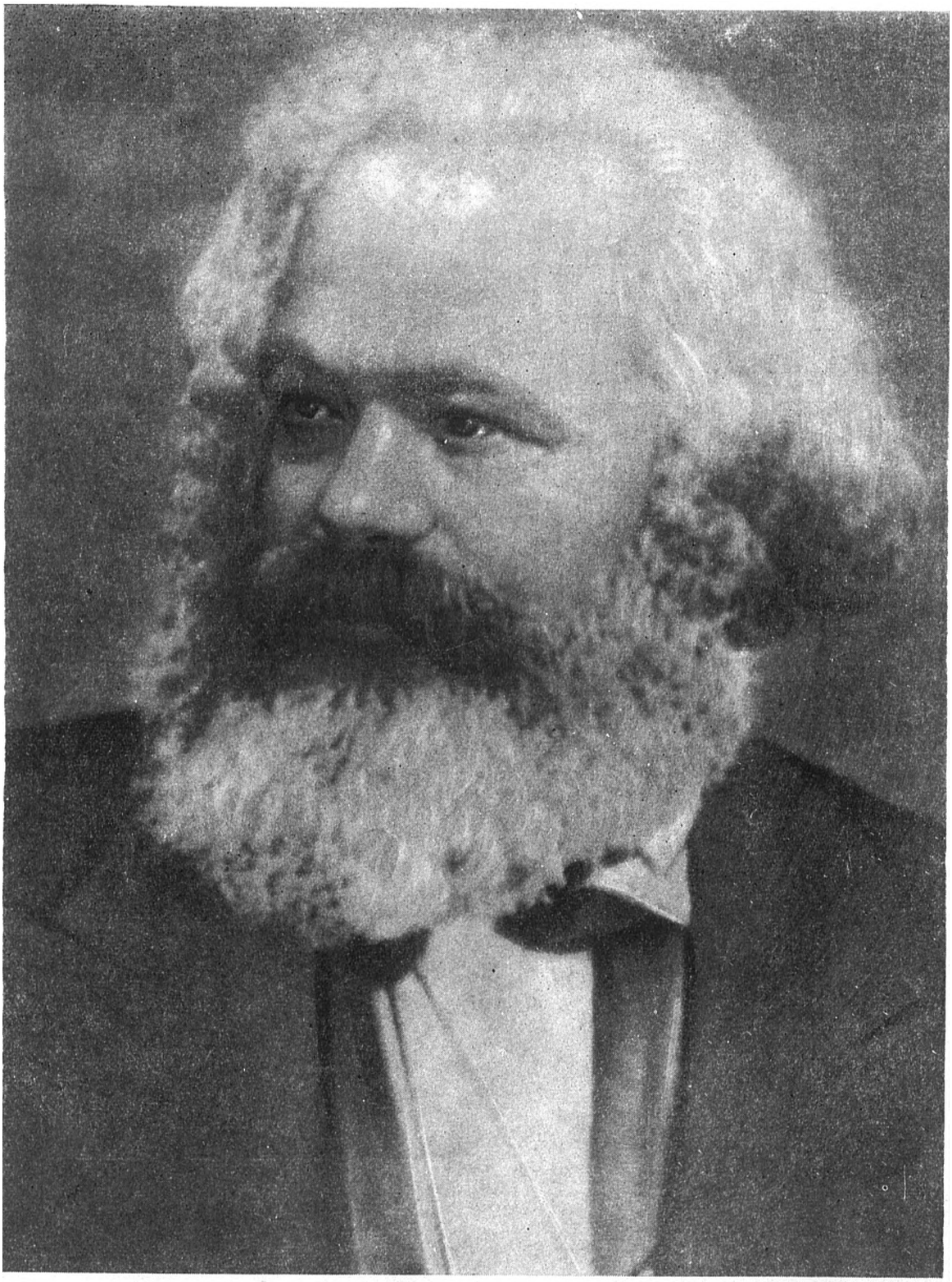
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 96, 141 153

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

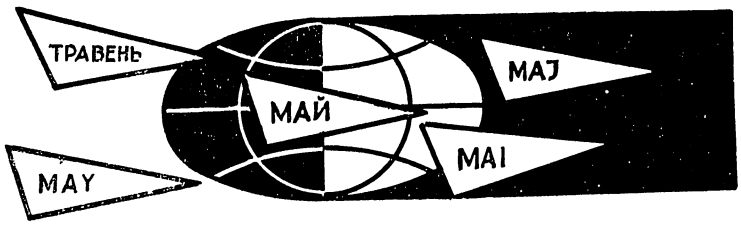

1818 КАРЛ МАРКС 1968

ТРАВЕНЬ НАРОДІВ

Гордість Народної Польщі — Гута імені В. І. Леніна.

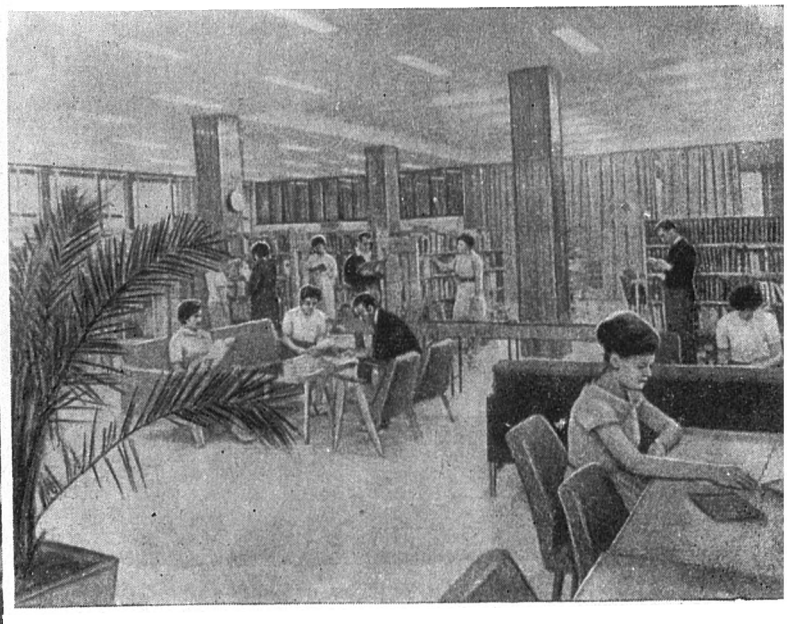
«Привид бродить по Європі,— привид комунізму». Такими словами починали Карл Маркс і Фрідріх Енгельс свій безсмертний «Маніфест Комуністичної партії», який став історичною програмою наймогутнішого руху людства — руху комунізму.

Ніякі сили старого світу не в змозі були придушити цей нездоланний рух. Піввіку тому він здобув історичну перемогу під проводом Ленінської Комуністичної партії. На одній шостій земної кулі було створено першу в світі державу робітників і селян. Нині, в рік 150-ліття від дня народження Карла Маркса, під прапорами його ідей будують нове життя більше третини усього населення земної кулі, понад мільярд людей, — у чотирнадцяти

Народна палата НДР прийняла нову конституцію, яка відкривається словами «Німецька Демократична Республіка є соціалістична держава німецької нації».

У Будинку культури одного із заводів Будапешта.

Нові житлові квартали Белграда.

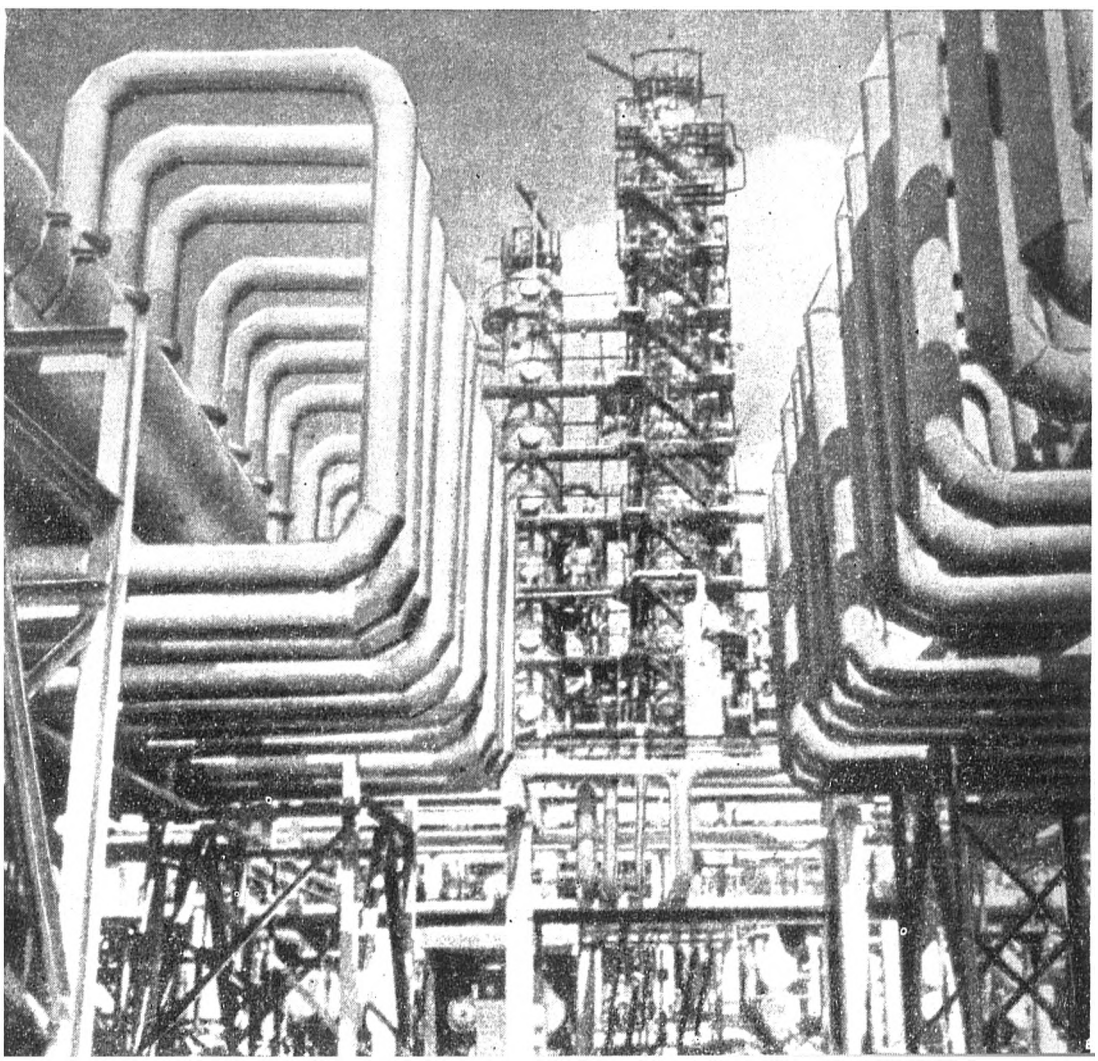
соціалістичних країнах, які займають площу в 35 мільйонів квадратних кілометрів на трьох континентах — в Європі, Азії і Латинській Америці.

Капіталістичний світ зазнав за цей час великих втрат. Лише за останні піввіку його територія зменшилася майже на дві третини.

Погляньмо на карту світу. Замість колоніальних та напівколоніальних країн на ній з'явилося вже понад 70 нових суверенних держав з населенням у півтора мільярда чоловік, які вперше пізнають радість свободи. І багато з числа цих молодих незалежних держав обирають для себе шлях соціалізму. Ідеї марксизму-ленінізму переможно крокують світом.

«Союз комуністів», до якого належали Маркс і Енгельс, перетворився на всесвітню 50-мільйонну армію комуністів. Зараз на земній кулі немає країни, де б не було комуністичної партії або групи. «Привид», про який писали Маркс і Енгельс, став силою, що має тепер вирішальний вплив на весь розвиток людства.

Під прапорами комунізму народи виступають за світ без визиску, гноблення, воєн. Саме під такими гаслами святкують трудящі нинішній Травень, день міжнародної солідарності, день боротьби проти імперіалізму.

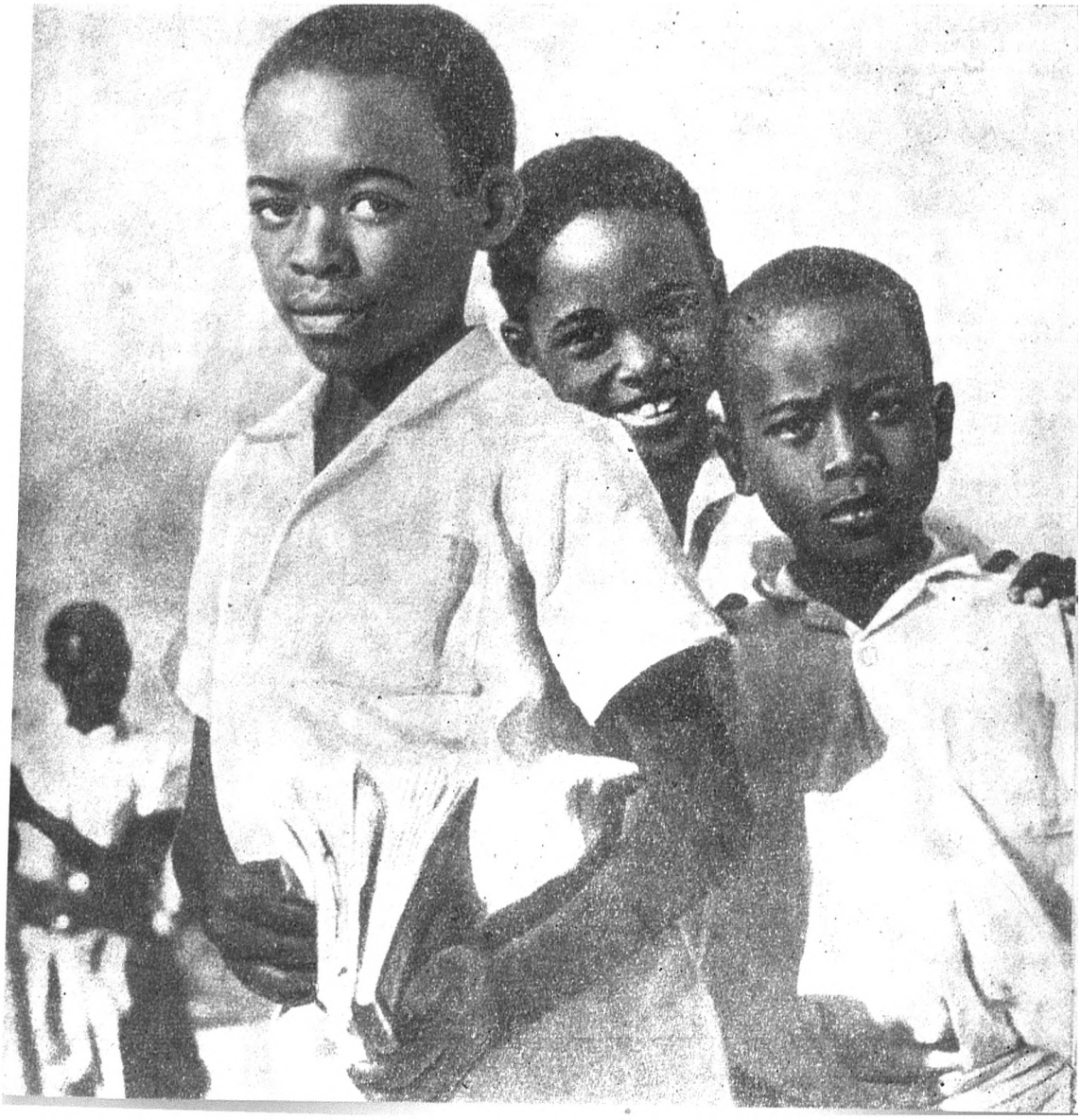

У Народній Болгарії розвивається нова для цієї країни галузь промисловості — хімічна.

ТРАВЕНЬ НАРОДІВ

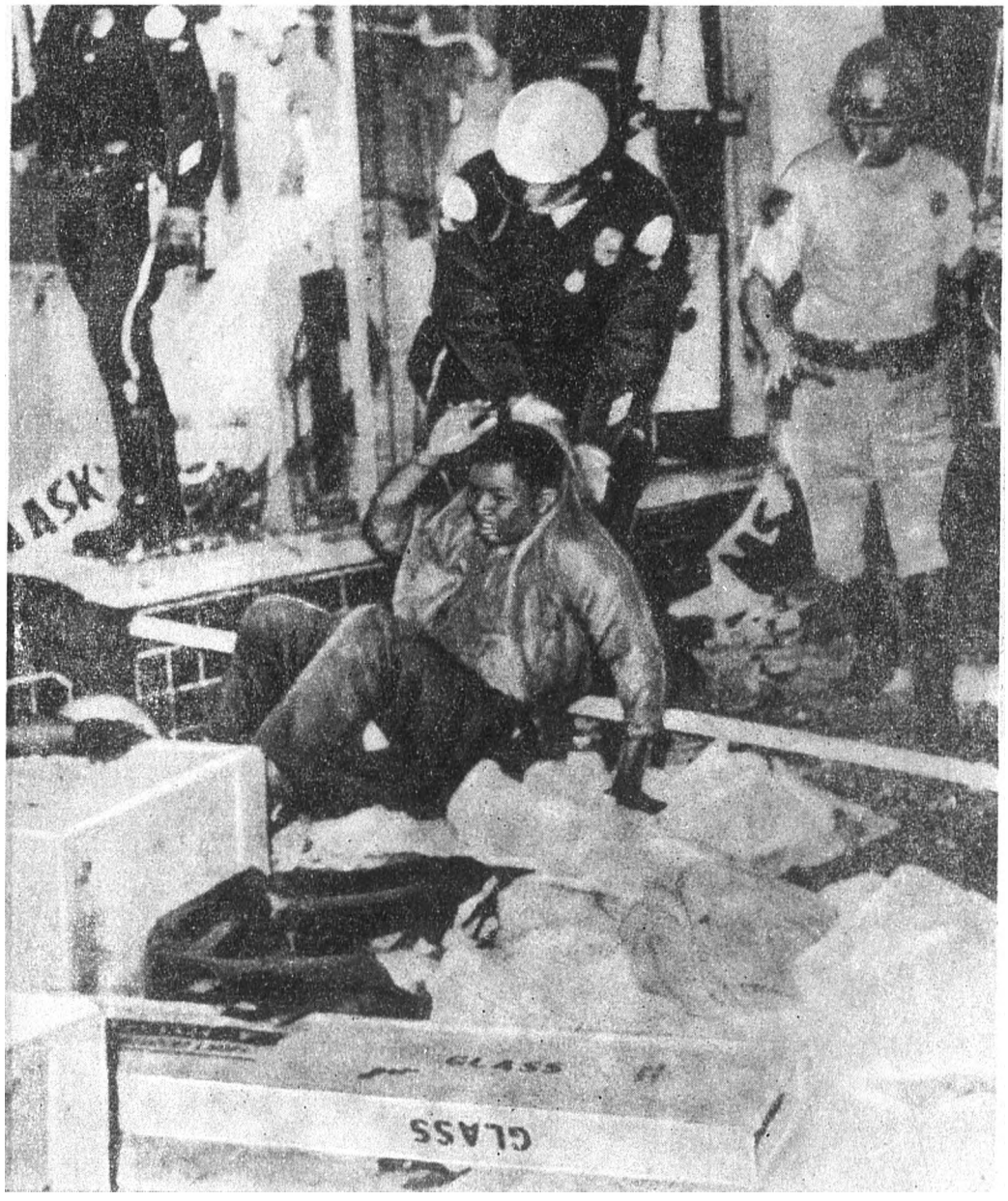

шлях до свободи відкрито перед народами арабських країн, і вони сповнені рішучості захищати цю свободу.

Маленькі громадяни нової Африки.

А це Сполучені Штати — край расизму і гноблення людини.

Страйки, антивоєнні демонстрації, виступи проти антинародної політики буржуазних урядів — такий сьогоднішній день капіталістичного світу.

ТРАВЕНЬ НАРОДІВ

Американська молодь пікетує Пентагон. Власті Сполучених Штатів висилають проти демонстрантів не тільки поліцію, а й війська.

«Припинити війну у В'єтнамі!» — з такими гаслами паризькі студенти демонструють перед будинком посольства США.

Турецькі студенти протестують проти приїзду в Анкару спеціального представника уряду Сполучених Штатів. «Джонсон — це війна!» — вигукують вони.

МІЖ МИРОМ І ВІЙНОЮ

Сурмач подає сигнал тривоги: в небі з'явився ворожий вертоліт.

Загін народної міліції робить патрульний обхід.

«Партизани тут майже нічим не відрізняються від решти населення. Тут всі партизани!» — пише про Південний В'єтнам американський журнал «Каррент гісторі».

«Сполучені Штати, — робить далі висновок цей журнал, — зіткнулися з прикладом нації, яка вся піднялася на боротьбу. Війну у Південному В'єтнамі можна виграти лише, якщо знищити все населення...»

Зі сторінок американського журналу ці слова звучать як визнання збанкрутілих вояк. Адже ще недавно вони вихвалялися «протягом двох-трьох місяців» завершити війну.

Нація, яка вся піднялася на боротьбу. Люди, яких не можна перемогти, поки вони залишаються в строю. Американський журнал змушений називати речі своїми іменами, зважати на факти. А факти ці вельми переконливі. Майже дев'ять десятих усієї території Південного В'єтнаму вже перебуває під контролем Національного фронту визволення. На цій території створено нові народні органи влади. Люди тут працюють, вирощують хліб, розводять худобу, навчають дітей, і все це вони роблять, не випускаючи з рук зброї. Вони щомиті ладні відкласти знаряддя мирної праці й з гвинтівкою в руках вступити в бій з підступним агресором. А відбивши чергову атаку, знищивши ворожий десант, вони знову повертаються до своєї роботи у полі, на фермі, в школі, майстерні.

У цьому нарисі ми розповімо про життя, мирну працю і бойові будні одного села на звільненій території Південного В'єтнаму.

* * *

Десь між гірським пасмом Тай Нгуйєн і дельтою річки Меконг, у вічнозеленій гущавині лісу сховалося це велике село, назву якого марно було б шукати навіть на найдосконалішій карті Південного В'єтнаму. Село виникло вже в ході нинішньої війни, воно безіменне для чужих і недосяжне для ворога. Всіма справами тут керує місцевий комітет Національного фронту визволення на чолі з Нгуен Ван Тьєном, сивою людиною, випробуваним бійцем за свободу своєї країни. Він командував партизанським загоном ще в часи визвольної війни проти французьких колонізаторів.

Світанок. Ліс навкруги нібито зовсім неживий, жодної людської істоти, жодних ознак будь-якого життя. Але в густих ліанах, біля підніжжя вікових дерев, застигли добре замасковані вартові. Вони надійно стережуть всі підступи до села, ніщо не залишається поза їхньою пильною увагою. О четвертій вартових змінюють інші, і саме в цей час починається день у селі, хоча для більшості жителів він є кінцем напруженої робочої ночі.

Причини такого незвичного розпорядку можна легко зрозуміти. Адже з настанням світанку починається найнебезпечніша пора для жителів цього й інших в'єтнамських сіл. Не минає й дня, щоб американські вертольоти не з'являлися над лісом, не робили б спроб висадити десант. Особливо небезпечним є час перед полуднем, коли промені сонця розжарюють вкрай вологе повітря джунглів. Саме опівдні найчастіше можна чекати ворожого нападу.

Бійці народної міліції вчаться поводитися з гранатометом.

Сторожові пости, розміщені навкруги села, в разі появи ворожих вертольотів негайно ж подають добре відомий тут усім сигнал тривоги. І за цим сигналом кожен житель села подається до заздалегідь визначеного для нього місця. Кожний знає тут наперед свій обов'язок на випадок тривоги. Все це робиться швидко і організовано, без метушні.

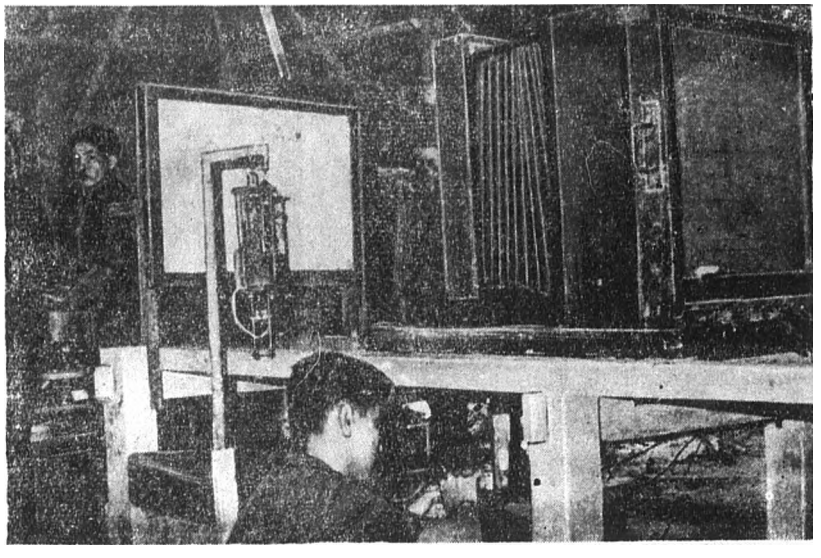
У селі створено цілу систему підземних сховищ, штолень, недосяжних для бомбових ударів з повітря. Біля входу до кожної такої штольні завжди стоїть пересувна площадка, зібрана з бамбукових жердин, на дерев'яних колесах, схожа на візок. На площадці встановлено великі кошики, вкриті сітками від москитів. Під час тривоги сюди кладуть немовлят і хворих, а площадки завозять в надійне укриття.

Худоба розміщується в спеціально збудованих підземних сховищах. Почувши сигнал тривоги, тварини самі починають шукати укриття.

Кожний мешканець села, здатний тримати зброю в руках, подається до визначеного для нього місця. Ці люди зустрічають ворожі вертольоти вогнем з рушниць, автоматів і кулеметів. Останнім часом у такий спосіб над Південним В'єтнамом було збито понад півтори тисячі американських вертольотів. Жителі села, про яке йде мова, зробили й свій добрий внесок у цю бойову справу: вони збили майже двадцять ворожих машин, захопили в полон кілька десятків десантників.

З настанням сутінок у селі розпочинається зовсім інше життя. Нічні джунглі особливо страшні для агресорів. У нічний час

Друкарня в джунглях. Тут друкується газета для населення визволених районів.

американські війська не наважуються атакувати визволені села. Люди можуть спокійно робити свої звичайні справи. Дорослі виходять у поле. Вони вже навчилися сіяти в нічній пітьмі, орати, збирати врожай, вирощувати овочі.

Діти в цей час ідуть до школи. Поблизу розміщене підземне сховище. Діти добре знають, де вхід до нього, вони вже не раз побували тут і під час справжніх тривог, і під час тривог учбових.

У нічний час провадиться й вся політична робота. Для голови комітету Національного фронту визволення Нгуен Ван Тьєна це час, коли він має зустрітися з селянами, побувати у полі, вирішити з людьми безліч важливих справ. Вночі мешканці села можуть прийти до комітету з будь-яким проханням, з будь-якою справою. Програма Національного фронту визволення, прийнята восени минулого року, за цей порівняно короткий час стала вже базою, на якій гуртуються й об'єднуються всі патріотичні сили народу. Головним їхнім завданням є боротьба проти агресора, підготовка нищівного удару по ворогу. Саме на цій базі долаються політичні суперечки, виникає можливість плідного співробітництва всіх верств населення визволених районів Південного В'єтнаму.

Великою подією для всіх жителів села стає щоразу зустріч з військовими частинами Армії визволення. Коли військова частина робить у селі свій черговий привал, сюди приходять усі — і дорослі, і діти. Приємно, що Армія визволення навіть і зовні набуває вигляду справжнього регулярного війська. Солдати й офіцери одягнені тепер в обмундирування кольору хакі, носять відмінні знаки, мають новітню зброю і спорядження.

Представник керівництва Національного фронту визволення зустрівся з членами місцевого комітету.

Бійці Армії визволення на своїх сорочках кольору хакі носять нарукавні кокарди з червоно-блакитною емблемою Національного фронту визволення.

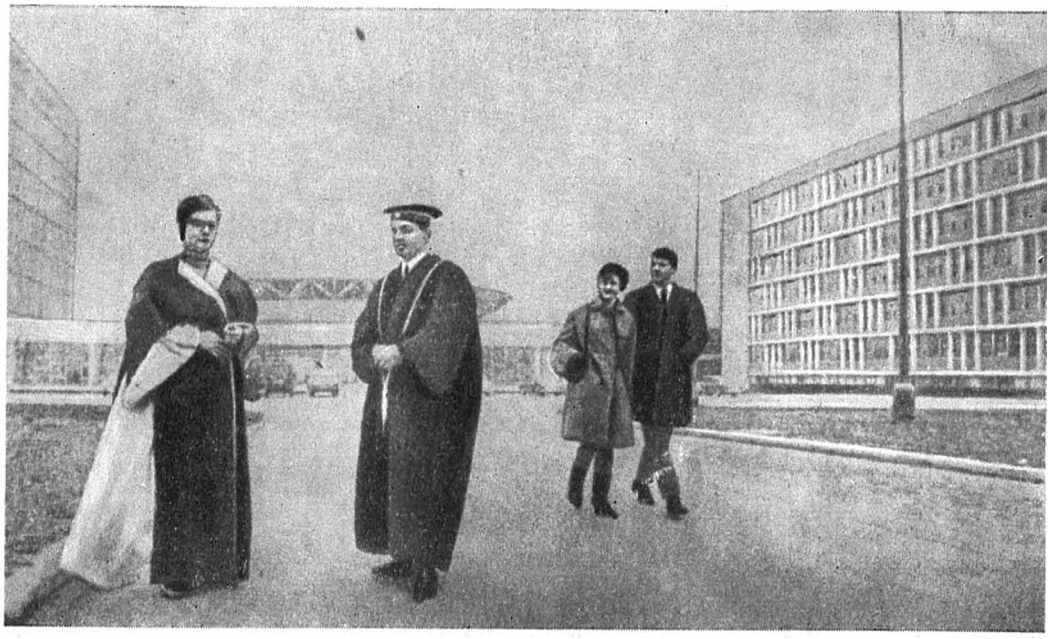
Бійці Армії визволення на перепочинку.

Армія визволення дуже вміло користується своєю тактикою раптових наскоків на ворога. За свідченням полонених американців, саме ця блискавичність наводить на окупантів страх, сіє серед них розгубленість і паніку.

Зустрічі населення з бійцями і офіцерами Армії визволення є особливо теплими тому, що, власне, все населення звільнених районів — це резерв і помічник Армії. Йдеться насамперед про загони народної міліції, створені буквально в кожному селі. До цих загонів увіходять не лише чоловіки, а й жінки і навіть старші діти. Тут вивчають військову справу, навчаються користуватися зброєю, подавати першу медичну допомогу тощо. Такі, наприклад, справи, як догляд за пораненими і хворими солдатами Армії визволення, цілком взяло на себе населення і насамперед — загони народної міліції. Так само значну частину продуктів харчування поставляє військам населення.

Ось і сьогодні вночі батальйон Армії визволення, що перебував у селі на короткому відпочинку, має вирушити в дальшу путь. І під керівництвом голови комітету Нгуєн Ван Тьєна для батальйону готується обоз з продовольством. Все робиться під покровом ночі, але люди діють дуже злагоджено і швидко.

Коротке прощання, і батальйон, виряджений чи не всіма жителями села, зникає в гущині нічного лісу. Він минає пости народної міліції, і знову в лісі западає тиша. А люди повертаються до своїх справ, до свого суворого, сповненого тривог життя, яке вони самі звуть життям між миром і війною. Між миром, який вони вже відвоювали для себе на великій території своєї країни, і війною, яку їм ще доводиться вести заради повної перемоги.

Студентське містечко Сільськогосподарського інституту має свою «владу». На фото у традиційному вбранні — «приматор» містечка Штефан Волнер і «віце-приматор» Тетяна Бакова.

МОЛОДІСТЬ МІСТА

СТАРА НІТРА ЗНИКЛА

Високий кріпосний вал, шпиль костьолу, а під ними, далеко внизу, розкидані одноповерхові будиночки — такою донедавна була панорама Нітри. Сьогодні кріпосний вал та й костьол губляться на тлі нітранських «в'єжовців» — світлих висотних будинків. Особливо розбудувався район Паровце — колишнє селище бідноти. Тепер його нові будинки можуть конкурувати з наймодернішими будовами Братіслави.

Перша людина, як свідчать розкопки, оселилася тут ще багато тисяч років до нашої ери. Це був мисливець на мамонтів і соболів. Десь у IV сторіччі н. е. у теперішню південну Словаччину прийшли перші слов'янські племена. Славна історія Великоморавської імперії свідчить про їхню мудрість, а пам'ятники, які вони тут залишили, — про культурну зрілість.

Перших поселенців Нітра вабила зручністю свого розташування. Чим вона вабить людей сьогодні? Адже за останні 20 років населення міста подвоїлося. Сьогодні тут живе близько 50 тисяч чоловік. Причому вік більшості мешканців не перевищує 30 років. І хоч перші люди оселилися на території нинішньої Нітри багато тисяч років тому, Нітра є наймолодшим містом Чехословаччини.

В чому ж криється таємниця молодості міста?

ЯК ЗДОБУТИ МІЛЬЙОН?

— Наше місто треба обов'язково відвідати,—говорять нітранці.— Адже в ньому стільки цікавого. Фортеця із славним минулим, місця, де ведуться археологічні розкопки, старовинні будови. А якщо вас цікавить сучасність, ви теж матимете на що подивитися. В нашому місті постійно діє Державна сільськогосподарська виставка, є у нас Науково-дослідний інститут тваринництва, Сільськогосподарський інститут, завод «Пластика». І живуть в нашому місті відомі всій країні люди — видатний вчений в галузі сільського господарства професор Шпандонь, доктор Крутий, в туберкульозній клініці якого хворі разом з лікуванням набувають нових професій, композитор Росінський та багато інших.

Але секрет молодості міста, мабуть, найкраще розкриває заступник голови Міського Народного комітету інженер Штефан Беловіч:

— Біля центральної котельні росла велика гора шлаку. Ми не знали, що з ним робити. І от нещодавно ми обладнали цех по виробництву шлакоцементної цегли. Це дуже вигідна справа, адже шлак нам нічого не коштує. Або, скажімо, овочеві бурти, які раніше влітку не використовувалися. Тепер ми в них розводимо шампіньйони. І, знаєте, за день збираємо понад 20 кілограмів. Попит на них величезний.

Прибутки дає нам влітку також і зимовий стадіон. Ми його використовуємо для виробництва льоду. Залізниця купує лід у необмеженій кількості для вагонів, в яких перевозять продукти. Вивозимо лід і за кордон — до НДР і Угорщини. Якщо вам цікаво, ось цифри: тільки за один рік ми мали понад мільйон чистого прибутку.

Ми в Нітрі почали розводити нутрії. Спеціалісти запевняють, що і це дасть великий прибуток. Поки що ми створюємо основне стадо, в якому буде 400 нутрій.

Цікава історія нашого «Молодіжного березового гаю». Всі школярі міста купили деревця за гроші, які вони отримали від здачі державі утильсировини, і самі посадили їх. Тепер цьому гаю немає ціни.

ЗЕЛЕНЬ ПРИКРАСИЛА ВУЛИЦІ

За 20 років в Нітрі збудували 5500 нових будинків. Нітранці розуміють, що в цьому немає нічого виняткового. Можливо, це вже і не так багато, але вони дуже цінують архітектурне рішення, і будинки тут справжні красені. Зелені насадження і квітники займають в місті площу в 70 гектарів. На одного жителя тут припадає 16 квадратних метрів зелені. Дерева облямували донедавна зовсім голі береги річки Нітри, зелень прикрасила райони новобудов. Але головним своїм досягненням нітранці вважають висадження в місті вже «дорослих» дерев.

У кількох кілометрах від Нітри є ліс, повний берез, каштанів, сосен. З цього лісу і перекочовують дерева в місто, їх перевезено вже три тисячі.

І прокинеться ранком дитина в новому будинку, розплющить очі-нята, гляне у вікно, і — о диво! — за ніч велике дерево виросло...

Треба сказати, що дерева пересаджують надзвичайно обережно. За цим стежить сам голова Народного комітету.

І ще одна «дивина» є в Нітрі. Було тут колись за містом звалище. Земля непридатна, скеляста, порізана балочками. І от сміття вивезли, все ретельно прибрали, посадили квіти, створили ставок і навіть водопади... І з'явився чарівний куточок, який віддали дітям. От де є розгулятися дитячій фантазії! Примхливі форми скель створюють атмосферу екзотики, світ, сповнений таємниць і чогось незвичайного. Серед скель і водопадів звели справжнє індіанське селище. А щоб і сучасна цивілізація була тут представлена — привезли з Ліберця справжнісінький літак.

На колишньому звалищі обладнано містечко розваг для дітей.

Дерева, які незабаром мають переселитися до міста.

Ліс на експорт.

ПЕРШІСТЬ — ЗА НІТРОЮ

Нещодавно в пресі було опубліковане повідомлення про відкриття в Празі так званого «Бюро з питань сім'ї». Його завданням є насамперед навчити молодих батьків виховувати дітей. Але в Нітрі подібне бюро існує вже рік, і першість в цій справі за нею. Воно називається тут так: «Міський соціологічний і діагностичний центр». Установа ця має штатних працівників — психолога, юриста, лікаря і економіста, оплачуваних Народним комітетом.

На утримання цього центру Народний комітет витрачає щороку 90 тисяч крон. Це солідна сума. І хто знає, можливо, в іншому місті ці гроші використовують на інші цілі. Але у Нітрі вважають, що прийшов час, коли треба глибше зазирнути у внутрішнє життя людини, краще зрозуміти її потреби, її погляди, радощі і прикрості. Бо душевна рівновага людей річ надзвичайно важлива.

Сюди приходять молоді й старі, мати, яка має клопіт з підростаючим сином, жінка, що не порозумілася із своєю сусідкою. Є проблеми, які людина не може розв'язати сама. Вони, на перший погляд, здаються дрібницями, але така «дрібниця» іноді може багатьом отруїти життя. Люди мусять комусь довіритися, з кимось порадитись. І якщо людина може отримати таку пораду у своєму місті, воно стає їй ще ближчим і дорожчим.

ГЕРБЕРТ НАХБАР

ДІМ ПІД ДОЩЕМ

Малюнки А. Базилевича

РОМАН

Частина перша

Отто Бабендерерде:

В холодних сінях було повно вінків і квітів. Тут і досі стоїть терпкий дух глиці й солодкуваті пахощі квітів. Три дні, поки Голунда лежала у світлиці на смертній постелі, я входив у дім з чорного ходу, бо ті пахощі забивали мені памороки.

У Віттікові не було родини, яка не прислала б вінка або букета, і після похорону мені довелося зробити аж дві ходки тачкою з Віттікова в Бурен, щоб перевезти усе те на могилу Голунди.

Віттіківці завше, скільки я пам'ятаю, піклувалися долею родини Бабендерерде. Так було в ті часи, коли мій батько вчителював у Бурені, так було й тоді, коли я побрався з Голундою, з Голундою Дольніцер із Штральзунда, донькою стельмаха, і привіз її в свій дім, у Віттіков, звідки через двадцять три дні після весілля пішов на війну. Давно це було: тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року. Не лишилися мої земляки байдужими до моєї родини й пізніше, коли по війні я не зміг одразу ж повернутися додому й замість мене віттіківських дітлахів учила, як уміла, читати, писати й трохи співати Голунда. Так було завжди. В тяжкі роки, — котрі, після того, як я прийшов з війни з однією легенею, майже нездатний нічого робити, власне, тільки починалися, — мешканці Віттікова ставилися до нашої сім'ї з такою ж увагою, як і згодом, коли Гельмут Бабендерерде звалив на мої плечі ношу своєї слави. Довгий час піклування віттіківців було для мене приємне. Останні ж п'ятнадцять років воно тяжить на мені, наче пекельний гріх. Бували дні, коли я не наважувався вийти в село, не смів і носа показати на вулицю, так само, як протягом багатьох днів, місяців і років до цього мені ввижалося, нібито я був творцем усіх отих «героїчних» вчинків, якими уславився Гельмут Бабендерерде. І часто мені навіть здавалося, нібито на моїх грудях теліпаються ордени, якими хизувався мій вельможний син. Мене аж розпирало з гордості, коли віттіківці, та й буренці, тиснучи мою руку, улесливо говорили, що це завдяки моєму синові Віттіков уславився на всю Німеччину. В такі хвилини я стояв, наче той півень на купі гною, і тільки й знав, що кукурікати: «Такий уже в нас рід!» Віттіківці у відповідь завжди сміялися. Ні, ні! Боронь боже! Вони ніколи не сміялися наді мною. У сміхові моїх земляків завжди вчувалося лиш одне бажання — й собі хоч трохи погрітися в промінні слави Гельмута Бабендерерде.

Тож коли старі й молоді віттіківці почали приходити до мене, щоб висловити своє співчуття, я кожному з них казав: «Щиро дякую, але на похорон не марнуйте часу». І вони виконали моє бажання. Для віттіківців було ясно, як день, чому я прагнув уникнути будь-якого спілкування з ними.

За домовиною йшли тільки ми троє, члени родини Бабендерерде: моя онука Генріетта, невістка Брунгільда і я. Четверо парубків з Віттікова несли на буренський

цвинтар труну. Коли дорога для похоронної процесії ставала завузька, ми крокували по сухій, кошлатій луці, що розкинулась обабіч стежки. З буренської дзвіниці долинало бемкання дзвона, а в ясному літньому небі шугали хмари ластівок. Мого серця в ту хвилину не шарпав жаль. Щиро кажучи, мені зараз було не важче, аніж протягом довгих років до цього. Для Голунди смерть була визволенням — я знаю. Дружина ніяк не могла примиритись із моїм «дивацтвом», як вона називала мій розрив з друзями й знайомими. Звичайно, на людях вона була енергійна й привітна, як завжди, але від мене не могла приховати свою печаль. А потім — тривала хвороба і смерть на самоті. Ні, в моєму серці немає й тіні смутку, і я не дозволю віттіківцям виявляти ознаки жалоби. Мені можуть заперечити, що ніхто не має права заборонити людям віддати померлому останню шану. Та в мене на це є поважні підстави. І ніхто в світі не знає краще за мене, що ані моя дружина Голунда, ані я не маємо права на останню шану...

Я йшов за її труною, бо це був мій обов'язок. Взагалі ж такого безслізного похорону, як похорон двадцять другого липня тисяча дев'ятсот шістдесят першого року, коли ховали Голунду Бабендererде, мабуть, ще ніколи не було. Коли труну опустили в яму, Брунгільда спробувала була схлипнути, і я бачив, яким поглядом зміряла свою матір Генрієтта, як дивилися вони одна на одну над могилою Голунди, коли очі їхні зустрілися. У Брунгільдиних очах і сліду не лишилось од сліз. І я мимоволі подумав, яке це було б щастя, якби колишня жінка мого блудного сина знову вийшла заміж. Відтоді, як мій син зійшовся з іншою, вона не переставала нарікати на свою долю.

Стояв теплий день. На деревах на кладовищі сварилися між собою горобці і зяблики. Коли вмовкав заупокойний дзвін, було чути, як у селі гуркоче тягач. Пастор, пробубонівши належну кількість лагідних безглуздих слів, пішов собі. Ми не затримували його. Я відрядив додому Генрієтту та Брунгільду, і зі мною залишилися тільки молоді рибалки, що принесли на кладовище труну й тепер засипали її землею. Я вважав, що все йде, як належить, і не міг змусити своє серце сумувати, але, стоячи над могилою Голунди, не без вдячності думав про неї. Сорок сім років прожила вона зі мною! І мені здавалося, що разом з Голундою я ховаю частину свого минулого. Це абсурд, але всі попередні роки я плекав у душі надію, що минуле ніколи не підніметься проти мене, не повстане проти родини Бабендererде.

Я не вмів прислухатися до голосу своєї долі, інакше б оте дивне ясновидіння, що прийшло до мене в день похорону, викликало б у моїй душі тривогу. Цього ранку я йшов селом о тій самій порі, о котрій ходив щодня, і сонце сяяло так само ясно, як і в інші сонячні дні. Але цього ранку всі давно знайомі предмети, все, що оточувало мене, набуло в моїх очах якоїсь небувало суворої краси. Будинки тулилися на схилах один над одним так, наче десь в Італії. Всі вони, так само як і хліви, були побілені вапном, а дерев'яні бруси каркасів, як і належить, — просмолені. Невеличка сільська вулиця між двома схилами, сільська вулиця, по якій я ходив хлопцем, підлітком, закоханим юнаком, солдатом, щасливим і нещасливим чоловіком, що не міг примиритись із своєю долею, була всього лиш водозбігом. Та цього ясного ранку, за кілька годин до того, як ми мали віднести Голунду на кладовище, я дивився на втоптану землю під своїми ногами, зачарований красою її барв. Сірий, зелений і темно-рудий кольори ніжно переливалися, вилискувала на сонці галька. Стіни навколишніх будинків сяяли білиною, як ніколи. І хоч на них подекуди пообсипалася штукатурка й утворилися плями, що нагадували парші на гладенькій шкірі, це не порушувало загального враження.

Острівці моху на очеретяних стріхах міняться соковитою темною зеленню, а на черепичних червоних дахах, що в останні роки дедалі більше витісняють очеретяні стріхи, мох вилискує, наче срібло. Кожен відтинок вулиці, кожен кущик і паркан промовляв про прагнення порядку й чистоти. Цього ранку в усьому тому порядку, що його ми успадковували від діда й прадіда, в усьому порядку, котрим так славиться Віттіков, я вбачав певний сенс. Замолоду він дався мені взнаки, як і всім іншим хлопцям. Нелегко було привчитися до акуратності, котрої од нас вимагали батьки. Та я, так само, як і інші, поступово звик до порядку і став прищеплювати звичку до нього своєму синові й онуці Генрієтті. Але протягом багатьох років я не задумувався над тим, що я роблю і що передаю нащадкам. Лише того ранку, коли мав відбутися похорон (до речі, сонце освітлювало тільки один бік ущелини, східний схил ще лежав у холодній сутіні, в якій усі лінії й барви видаються чіткішими й контрастнішими та не такими веселими), лише того ранку, крокуючи селом і перебуваючи в стані ясновидіння, я раптом усвідомив, у якій тісноті тулилися один до одного будинки, хліви й невеличкі городи віттіківців. Кожен з них усе це зводив на мізерному клаптику грунту, сусід міг зазирнути до сусіда в хату з вікна

у вікно. Чий дім був вище, тому видно було тільки дах сусіди внизу. А які вузесенькі стежки вели до садиб!

Широко й велично розляглося тільки море за маленьким молом. І я зрозумів, що, якби не цей строгий порядок, тіснява в селі стала б просто нестерпною. Люди не змогли б жити один з одним чи один поряд одного у мирі та злагоді. Але щоб діди, — котрі вимагають від молоді, часто надто суворо, обов'язкового додержання порядку, — розуміли, задля чого вони це роблять, я не вірив. З якої б це речі вони мали бути розумніші за мене? Ми виховуємо чуття порядку, але ніколи не задумуємось над його сенсом. Свідомість цього теж не спала мені як грім з ясного неба, як несподіване відкриття. Я відчував усе це вже не раз і підстав для сумніву в правдивості та непохибності того, до чого я щойно додумався, у мене не було.

За молом, у безпечному місці, стояв човен Карла Мюріца. Решта човнів вийшла в море. Відтоді, як рибалки об'єдналися в кооператив, Мюріц нездужав. Голунда якось казала, що в його недуги у селі не дуже вірять. Але яке мені до цього діло? Ніякісінького! У кожного своя голова на плечах. Чужі справи нікого не обходять, і нічого в них совати свого носа. Якщо Карл Мюріц вважає, що хвороба принесе йому більше слави й достатку, аніж пильна праця, — про мене!

Прив'язаний човен погойдувався. Так, цього ранку він тільки погойдувався і легенько поскрипував, бо ж море було гладеньке аж до самого обрію, і з-за молу ледь можна було вловити його лагідне дихання. Я зійшов на мол, сів на ньому лицем до моря й мимоволі подумав: «Гай-гай, старий, цього ти теж давненько вже не робив, заледве зайнялося на день, як ти вмостився на молі й грієш на сонці спину». Про Голунду, мушу іще раз признатись, я не думав. Навіть більше — мене огорнув якийсь дивний спокій, почуття глибокого умиротворення, котрого я теж не відчував уже бозна-відколи.

Чому я не зневірився у своїй долі? Я не мав права на мир і спокій. Думка про це не полишала мене останні роки. І що тут могла змінити Голундина смерть! Жодна людина не може втекти від свого минулого. Кожна подія — це тільки епізод...

Уперше мене пойняв такий настрій ще тоді, коли ми поверталися з кладовища. Я повів до шинку Франца Кронвіка молодих рибалок, котрі несли труну. Минула, мабуть, ціла вічність відтоді, як я востаннє переступив його поріг. Тут, однак, як і завжди, пахло прокислим пивом і холодним димом, а Франц Кронвік стояв за шинквасом і споглядав на клієнтів точнісінько так само, як він це робив двадцять років тому. Мені видалось, що на ньому був навіть той самий засмальцьований жилет і та сама картата сорочка. Рибалки пройшли вперед, якось несміло скинули картузи, а Франц Кронвік, човгаючи повстяними пантофлями, підійшов до мене й подав мені руку. Він щось промимрив про співчуття, явно забувши, що вже казав те саме, коли привозив хрест у мій дім.

— Сідайте, пане Бабендererде. Ви, мабуть, втомилися од усіх своїх переживань.

Я відмовився:

— Дякую, мені не хотілося б затримуватись. Я прийшов лише сказати вам, що оці чотири парубки можуть пити і їсти за мій рахунок стільки, скільки їм заманеться.

Відтак я ще раз звернувся до рибалок:

— Щиро вдячний вам за допомогу.

Потім кивнув господареві й попрямував до дверей. З порога іще раз озирнувся. Рибалки, як і раніше, бгали картузи, шинкар стояв з опущеними руками— саме втілення смутку. Але хіба може людина побачити, що діється за дверима, коли вона причинить їх за собою? Не встиг я ще й руку зняти з клямки, як до мене долинув голос Кронвіка:

— Майор не хоче, щоб його мали за скнару.

В сінях було темно й холодно. Тут смерділо пліснявою, старою, проростою картоплею. В шинку озвався схвальний смішок, і молодий голос докинув:

— Що ж, тоді наливай одразу чотири подвійних!

Мені не дошкулив той сміх, не зачепило мене й те, що Кронвік сказав «п'ять!». Мене болісно вразила тільки фраза: «Майор не хоче, щоб його мали за скнару...»

Ніхто нічого не забув, вони все пам'ятають, як пам'ятали завжди. Я вийшов із сіней і, коли вже опинився на вулиці, подумав: «Яка ти щаслива, Голундо, що вже не чуєш цього!»

Поки я повиносив вінки з сіней і поскладав їх на візок, щоб відвезти на цвинтар, минула година. Година, яка майже не залишила по собі сліду в моїй пам'яті. Моє ясновидіння майже зникло, в голові роїлися давні думки, і я знову майже не відчував зміни. Букет за букетом, вінок за вінком якнайстаранніше укладав я на візок, і запах, котрий завжди так паморочив мене, мішаний запах глиці і квітів, знову привів до ладу мої думки. В цей час і почалась моя розмова з Голундою, на жаль, уже мертвою Голундою. Як багато робимо ми помилок, що їх тягар починаємо відчувати

лише тоді, коли вже нічогісінько не можна змінити!

Я насилу дотяг візок до Бурена. В тому місці, де обабіч дороги росте дрік, назустріч мені йшов Хрістоф Бабендік — юнак, закоханий у мою онуку Генрієтту, котрий кілька тижнів тому вперше з'явився в нашому домі і вже встиг завоювати мою прихильність. Він простяг мені руку й сказав:

— Давайте я допоможу вам, пане Бабендерерде, візок, видно, дуже важкий. — І він уже хотів був узятись за ручку, але я заперечив:

— Облиште, обер-лейтенанте, це я мушу зробити сам... Ідіть до Генрієтти — ви, напевне, хочете її побачити?

Мені здалося, що його серйозне обличчя набрало ще серйознішого виразу.

— Скажіть Генрієтті, обер-лейтенанте, що я не бажаю бачити її в жалобі, коли повернуся. Для мене жалоба, котра виявляється назовні, нічого не варта. У всякому разі, я напевно знаю, що носити жалобу Генрієтті не треба. — І поволі потяг свій візок далі.

На буренському кладовищі пахло викопаною землею, достигаючим зерном і сіном, на язику відчувався терпкий присмак туї. Я забув про все на світі. Не чув пташиного щебету, не сприймав звуків, що долинали з села. Я поринув у розмову з Голундою, не усвідомлюючи, що говорю з покійницею.

— Вони сказали, Голундо, що майор не хоче, аби його мали за скнару. Чого я тільки не робив, як не прагнув поховати минуле, та бачиш, усе виявилось намарним! Люди нічого не забувають. Вони, як і перше, називають мене майором. Не допомогла ні моя розсудливість, ні наше відлюдництво. Вони нічого не забули. Справедливо це чи несправедливо — їм теж байдуже. Звичайно, в святім письмі сказано, що гріхи батьків тяжітимуть на їхніх дітях, але ж ніде не написано, що гріхи дітей мають тяжіти на батьках! Вони називають майором мене, а думають про справжнього майора, про Гельмута Бабендерерде, про твого героя, кавалера рицарського хреста з дубовим листям і мечами. Ні, ні! Ще б пак! Звичайно, не тільки твого, а й мого героя, я не хочу його зрікатись. Я і раніше запитував себе, похвала це чи ні в їхніх устах, коли вони кличуть мене майором, хоч майор не я, а мій син. Невже всі ці люди не були заражені славою героя Гельмута Бабендерерде? Якщо взяти, скажімо, Франца Кронвіка, то цей був без сумніву. А може, молодь, котра дозріла пізніше й нічогісінько в цьому не тямить, і справді має мене за відзначеного високою нагородою льотчика-винищувача? Ото кумедія, Голундо... Але це нічого не міняє. Чи то був я, чи мій син — гріхи мої. Не заперечуй, Голундо. Я знаю, що гріхи нашого сина великі. Боюсь, щоб вони не привалили й нас, хоч про них ніхто нічого не знає, крім мене. Лише разом зі мною, лише тоді, коли я помру й ляжу поруч тебе...

Я підійшов до свіжої могили й заходився її прибирати. Я не відчував смутку протягом усього дня і тільки тепер, коли почав розмову з Голундою, раптом усвідомив, що вона померла й що її поховали.

Зі мною лишилась тільки давня істина, що я мушу спокутувати синові гріхи, та істина нова, що віднині я нестиму свій тягар іще в більшій самотності. Голунда, звичайно, й раніше не допомагала мені нести мій тягар, — і я з нею ні про що не говорив, — але вона хоч трохи підтримувала ношу моєї самотності. Тепер і цьому кінець.

Генрієтта Бабендерерде:

Сварка з Брунгільдою ні до чого. Поки я з нею сварюся, я розумію, що вона тисячу разів не має рації, та варто нам замовкнути, як у серце закрадається сумнів: а що, коли моїми устами промовляла звичайнісінька злість? Адже я бачу її наскрізь, на біса ж нам було сваритись? А йшлося, власне, про те, що я не стерпіла виливу «жалю за дорогою покійницею». О, мене аж перекосило, коли я це почула! Бабуся раптом стала для Брунгільди «дорогою покійницею»! Невже вона й справді вірить у свої слова, невже забула про своє ставлення до бабусі за її життя? Як це можна? Поки ми сварил.. я не сумнівалася в Брунгільдиному лицемірстві.

Ми зчепилися ще на кладовищі. Брунгільді раптом заманулось порюмсати. У мене самої підкотився клубок до горла, і я щосили намагалась приховати це, а тут іще вона зі своїми сльозами! Навіть дідусь і той нічим не виявив свого суму, хоч ціле життя прожив з Голундою. І раптом маєш — Брунгільда, котру бабуся так ненавиділа, що останні місяці заборонила навіть, щоб та їй їсти приносила в кімнату, саме Брунгільда надумала голосити! Можливо, що я теж не втрималася б — серце моє мліло з туги, — та Брунгільда вгамувала мої сльози. Коли вона голосить, ти не маєш права, сказала я собі. І так глянула на неї, що вона теж умовкла. Вона добре знає, що я про неї думаю, але їй, бач, забаглося ще про це поговорити.

Тільки-но я вийшла з кухні й грюкнула за собою дверима, як побачила в передпокої Хрістофа. Мені видалося, наче він знов

посміхнувся отією властивою йому усмішкою, від котрої я завжди гублюся.

— Ти давно тут? — запитала я.

Він заперечливо похитав головою.

— Ти все чув?

Він знову мотнув головою і привітався:

— Добрий день, Генрієтто.

Тепер я була певна, що він чув бодай кінець нашої сварки.

— Їй, бач, страх як закортіло побути в жалобі, — буркнула я. — А я вважаю це лицемірством з її боку. Я впевнена, що так воно й є!

— Дідусь просив переказати тобі, щоб ти зняла жалобне вбрання. Він вважає, що сумувати треба в душі, а не показувати це.

Я окинула оком своє вбрання — жалюгідне лахміття, яке ще торік правило мені за літню сукню і яке я нашвидкуруч перефарбувала в чорний колір, чорні панчохи й незграбні черевики. У всьому цьому я й справді була схожа на опудало.

— От бачиш, дідусь теж такої думки!

Хрістоф обняв мене за плечі, але я випручалась і стала так, щоб краще його бачити. Він був дуже серйозний. А чому, я не знала. З бабусею Голундою він був майже не знайомий. Коли він уперше прийшов до нас, вона вже нездужала. В моєму серці ворухнувся сумнів. Спершу Брунгільда, а тепер і Хрістоф...

— Мені треба з тобою поговорити, — сказав він.

— Про щось неприємне?

— Так, про неприємне.

Я хутенько перевдяглася в широку голубу спідницю й білу блузку.

Хрістоф сидів за столом у вітальні й курив сигарету. Вираз обличчя в нього був такий самий серйозний, як і до цього. Я завважила, що в кімнаті дуже затхле повітря, підійшла до вікна й розчинила його.

— Я мушу з тобою розстатися, Генрієтто, — промовив Хрістоф.

Вулицею повз наш дім саме проходила Фріда Мюріц. Вона ледь кивнула мені головою, а я вголос відповіла:

— Добридень, Фрідо!

— Ти тільки не подумай, Генрієтто, що в душі моїй щось змінилося... Ти, мабуть, розумієш це й сама.

Все знову стало на свої місця.

— Учора пополудні я розмовляв з командиром. Він був дуже зайнятий і сказав лише, що я не маю права одружитись з тобою. Звичайно, я цього чекав. А зараз мені тимчасово заборонили літати.

— А чому? — запитала я. — Яке це має відношення до нашого одруження?

— Це не покарання, Генрієтто, — відповів він. — Просто під час польоту я повинен думати тільки про літак, інакше може статись, що одного дня ти взагалі не побачиш мене. Командир не хоче, аби це сталося.

Хрістоф криво посміхнувся.

— Отже, він забороняє тобі літати тому, що ти любиш мене?

— Ні. Тому, що я не можу бути вкупі з тобою, і польоти для мене стали небезпечні.

— Оце так новина... І що ж буде далі?

— Я сказав, що швидше відмовлюсь од польотів, аніж від тебе.

В цю хвилину до кімнати зайшла Брунгільда. Вона навіть не привіталась із Хрістофом, а з виразом німої скорботи на обличчі підійшла до комода, щось пошукала там, і за хвилю ми побачили, що вона почепила траурну стрічку до фотокартки бабусі Голунди. «Завжди все робить про людське око», — майнуло мені в голові.

— Чого ти до мене прискіпуєшся, Генрієтто... — сказала вона на порозі. — Не так воно вже й гарно в день смерті рідної бабусі чепуритися, наче нічого й не сталося. Мені цей дім інколи здається божевільнею.

Вона не стала чекати на мою відповідь і причинила за собою двері. Хрістоф, мабуть, увесь час дивився на мене, бо наші погляди нараз зустрілися...

— Я до неї прискіпуюся? Наче йдеться про її персону! — спалахнула я.

А потім ми пішли до моря. Сонце припікало, і на вулиці не було ні душі, лише кілька дітлахів грали в паці. Вони, як цього вимагає гра, вибрали найвужче місце, поставали на коліна й заганяли паці в ямку. Грали з азартом і не звернули ніякісінької уваги, коли ми просто переступили через них.

На молі ми з Хрістофом засперечались. Ішлося про те, повертати праворуч, куди повертають усі, чи йти ліворуч, до Шнаттермана. Шнаттерман — це пустельний берег кілометрів за півтора звідси, і туди треба йти по кремінній гальці. Ми, власне, завжди ходили туди, хоч я щоразу пропонувала повернути на залюднений берег, а Хрістоф тягнув мене до Шнаттермана. Щоправда, перше я тільки вдавала, буцімто мені не хочеться йти на Шнаттерман. Цього разу було не так.

Тільки-но ми підійшли до молу, як Хрістоф одразу ж повернув ліворуч.

Я зупинилась.

— Ну чого ти? Ходімо.

— Сьогодні я на Шнаттерман не піду, хоча б ти землю гриз.

— А з якої це причини я повинен гризти землю? — запитав Хрістоф.

— По-твоєму, ти можеш повертати, ку-

ди тобі заманеться, а я бігтиму слідом, як той цуцик?

— Я так зовсім не думаю і не прагну цього. Не хочеш — піду сам.

— Щасливо!

— Що ж, дякую.

За хвилину він зупинився, якусь мить подумав і знову рушив до мене. Та я не стала чекати, поки він підійде. Однак він швидко наздогнав мене, і ми метрів сто мовчки йшли по піску. Потім Хрістоф промовив:

— Якщо хочеш, я скажу ще раз, але востаннє... Я люблю тебе, як і перше.

Мені хотілося глянути йому в вічі, але він утупив їх у носки черевиків. І тому я сказала:

— Я просто дурне дівчисько, товаришу обер-лейтенант.

По гальці, як і завжди, йти було незручно. Зате на Шнаттермані, крім нас, не було ані душі.

Шум моря нагадує воркотання кота на лежанці. На високих покручених соснах не ворухнеться жодна гілочка. Голова моя лежить в невеличкій заглибинці, і я дивлюсь у небо. Воно не блакитне, а скоріше біле від спеки. Коли влітку лежиш отак на спині і затопиш погляд у небо, воно нагадує склепіння, по якому вниз спливають маленькі сріблясті іскорки. Хрістоф мовчав, спершу я не чула навіть дихання. Я відчувала тільки його руку на собі, його тіло поряд зі своїм, і мені здавалось, ніби сонце розтопило наші тіла й злило докупи. Сонце, ясне небо, гарячі вуста, його дихання... Темне на тлі неба гілля дерев, соснове віття — наче штриховий малюнок пером. А саме небо мінилося без упину: воно то ставало темно-зелене, як скло пляшки, і тоді гілля сосон вилискувало білизною, то фіолетове, то знову біле, світлосяйне, аж до болю в очах. Біль...

Знову подих Хрістофа. Я відштовхнула його, а він сказав:

— Не плач, Генрієтто! Ну, не треба — все буде гаразд, от побачиш!

Якусь мить я помовчала, а потім одказала, збрехала йому:

— Я плачу зовсім не через це.

Хрістофа начебто не задовольнила моя відповідь. Чи, може, й він у ту хвилину був десь далеко, не біля мене на Шнаттермані, а десь далеко-далеко звідси?

Я схопилася й кинулась бігти вниз по крутому схилу. Хрістоф зірвався на рівні й помчав слідом за мною. Він біг щодуху, але наздогнав мене тільки на гальці й поцілував. Каміння було таке гаряче, що по ньому майже неможливо було ступати босоніж, не те що стояти. Кумедне видовище, коли роздягнений чоловік цибає босими ногами по гальці. Я сміялася, дивлячись на нього, а потім побігла у воду. Вода обпекла мене холодом, наче хтось стьобнув батогом. Я пірнула й попливла на косу.

Хрістоф ту ж мить опинився поруч мене. Ми захекались. Я сміялася у вічі своєму Хрістофу, і його губи були з солонуватим присмаком. Я не думала ні про що, крім того, про що сказала йому:

— Я люблю тебе, Хрістофе.

Він також більше ні про що не думав, і я це одразу зрозуміла, бо він відповів на мої слова:

— А чи має право роздягнений обер-лейтенант лежати на піщаній косі біля роздягненої дівчини?

— Таж нас ніхто не бачить, і ми поводимось цілком пристойно.

Хрістофу було явно байдуже до того, бачить нас хто чи ні, і я вела далі:

— А на МІГах є льотчиці?

— У нас немає, але в Радянському Союзі, мабуть, є.

— Уяви собі, що я вчуся літати на МІГові.

— Ні, не можу.

Краплинки води, вилискуючи на сонці, стікали з мого тіла. Я підсунулась ближче до Хрістофа і струсила краплі з руки йому на обличчя.

— А тепер я хочу запитати тебе цілком серйозно, Хрістофе: які в тебе стосунки з батьком?

Він зрозумів, що жарти закінчились. У більшості чоловіків з виразу обличчя не вичитаєш нічого. Про що з ними не говори, завжди лишаєшся самітною, як і без них. Я не люблю таких чоловіків. З Хрістофового обличчя можна все вичитати, він не вміє нічого приховувати, та й не хоче. І це найголовніше, що він не хоче нічого таїти. І я провадила:

— У мене з моїм спільного стільки ж, скільки у тебе з твоїм. Різниця між ними для твого командира полягає тільки в тому, що мій живе в Західній Німеччині, а твій у нас, в Демократичній.

Хрістоф мовчав, ніжно обнявши мене за плечі.

— Либонь, я так само, як і ти, могла б літати на МІГах. Тільки ж я не можу, бо мій батько живе в Західній Німеччині. Абсурд!

І ми знову засперечалися.

— Абсурд те, про що ти говориш, — озвався Хрістоф.

— Ще б пак! Та тобі ж навіть не дозволяють гуляти зі мною. Ти робиш злочин навіть тоді, коли сидиш у нашій вітальні, як чесний і добре вихований громадянин.

— Може, я й не маю права гуляти з то-

бою,— сказав Хрістоф,— але мені, в кожному разі, відомо краще, ніж тобі, чому вони цього не дозволяють.

— Може, в мене скарлатина чи дизентерія, га? Може, вони бояться, щоб ти, бува, не заразився?

— Дурниці!

— Отже, по-твоєму, це дурниці... І тобі дозволяють зі мною розмовляти, так?

— Я й зараз більш не розмовлятиму з тобою, але тому, що **не хочу,** а не тому, що мені це забороняють!

— Отже, ти не хочеш розмовляти? Тоді...

— А тепер годі!..

На якусь мить запала тиша, а потім Хрістоф сказав:

— Послухай, Генрієтто, давай краще помізкуємо, що нам робити далі. В крайньому разі, я не буду літати.

Я трохи подумала й спокійно відмовила:

— Ти вже не раз казав, що не літатимеш... А тепер, виходить, ще має настати крайність.

— Але ж я хочу і одружитись з тобою, і все-таки зостатися льотчиком. От над цим давай і помізкуємо.

— Гаразд, Хрістофе, — одказала я. Проте хіба може людина знати наперед те, що вона знатиме тільки через годину, або лише завтра чи післязавтра...

Хрістоф Бабендік:

Він запрошує мене на вечерю й одразу ж повертається в дім. Він не каже: «Ходімте з нами вечеряти». Він мовить:

— Пане обер-лейтенант, я буду радий бачити вас сьогодні ввечері у себе за столом.

Як звучить: «Пане обер-лейтенант!» Уявити тільки, що я звертаюсь до свого командира «пане командир»...

Хліб, копчена ковбаса, печінкова ковбаса, смалець, копчена камбала, кисляк, чай з ромом. Рому наливаємо лише по кілька крапель для смаку. Вода у Віттікові солонувата. Хоч вона й фільтрується через вапняк, коли її качають, але це не дуже допомагає. Надто вже близько море.

Ми їмо камбалу. М'ясо в неї ніжне і біле, воно само розтає в роті. Чудова річ — свіжокопчена, жирна камбала.

Тільки Генрієттина мати нічого не їсть. Зате вона надолужує розмовою.

— Я оце трохи пройшлася берегом. На пляжі майже нікого нема.

З цього приводу можна було б дещо й сказати, але можна й промовчати, вирішив я. Оскільки вона заговорила про тих, хто пляжиться, я мимоволі пригадав, як ми купалися вдень на Шнаттермані, й глянув на Генрієтту. Дівчина уткнулася в свою тарілку, і я знову помітив, що вона коротко зора. Вона це рішуче заперечує і до лікаря йти не хоче. Так наче мені заважали б її окуляри! Жодна рисочка на обличчі в неї не видає, про що вона думає.

Брунгільда каже:

— Адже ти, Генрієтто, мабуть, не була на березі?

— Якраз навпаки, я там була.

— Але я тебе чомусь не бачила, хоч біля моря було небагато людей.

— На пляжі дуже легко помилитись, Брунгільдо, — докидає дідусь. — Роздягнені люди дуже подібні одне до одного.

«Маєш рацію, старий», — подумав я.

— Там було всього десятків зо два пляжників, — уточнює Брунгільда.

— Я, мабуть, ніколи не втямлю, як це можна рахувати людей на десятки, — мовить дідусь.

Брунгільді більше нема чого сказати. Вона бере через стіл ще один бутерброд. Першу атаку відбито. Зненацька вона запитує:

— Як вам подобається наша вечеря, пане обер-лейтенант?

— Спасибі, дуже смачна, пані Бабендерерде.

— А я в камбалі не знаходжу нічого смачного. От добряча скибка хліба із смальцем та сіллю — зовсім інша річ. Воно й значно поживніше!

Я не відповів. Хліб із смальцем ніяк не порівняєш з камбалою. І раптом вона робить іще один випад, причому з блискавичною швидкістю, так би мовити «йде в наступ без перегрупування сил».

— Ти була на Шнаттермані, Генрієтто, правда ж?

Генрієтта не може похвалитися вишуканими манерами. Вона взяла середніх розмірів кістку й акуратно обсмоктала її. Потім поклала кістку на тарілку й витерла серветкою руки.

— Так, ми були на Шнаттермані, якщо хочеш знати.

— Значить, он воно як, — буркнула Брунгільда.

— Та вже ж, — докинула Генрієтта.

Дідусь спокійно їсть свою камбалу. А Брунгільда знов править своєї:

— Ти, звичайно, хотіла б, щоб я мовчала, але ти занапастиш своє життя. — І замить додає: — І нехай пан обер-лейтенант Бабендік знає... Поки я жива, не допущу, щоб моя дочка водилася з льотчиком...

Виделка старого дзенькнула об тарілку.

— Зараз же замовкни! — гримнув він. — І щоб за столом я не чув більше жодного слова з твоїх уст!

— Я не дозволю затикати собі рота, коли йдеться про долю моєї єдиної доньки, — огризнулася Брунгільда.

— А я ще раз прошу тебе — замовкни... І ти таки мовчатимеш, кажу тобі! — Потім старий спокійно додає: — Пан обер-лейтенант Бабендік — наш гість. Я не дозволю, щоб наш гість почувався чимось скривджений. Пробачте їй, пане обер-лейтенант.

Брунгільда вийшла. Ми чули, як вона підіймалася нагору. Я подумав, може, встати й собі та піти, та потім мені видалось це смішним. Зрештою, я збираюся одружитися з Генрієттою, а не з її матір'ю. Вечерю доїдаємо мовчки.

— До такої жирної камбали не завадила б і чарка горілки, — каже Генрієтта.

Ми випиваємо по чарці. Горілка добре охолоджена, а все ж по тілу розливається тепло.

Старий Бабендерерде сидить за столом мовчки. Генрієтта наливає ще по чарці, я закурюю сигарету, а старий дістає із старезної скриньки, обтягненої шкірою, сигару. Над комодом між двома вікнами висить фотографія офіцера націстських військово-повітряних сил. Я починаю її роздивлятись. Мовчанка трохи гнітить мене, але я не знаю, про що говорити. Про погоду вести розмову просто смішно. Про неї можна говорити хіба що серед пілотів. Генрієтта збирає начиння і виносить на кухню.

— Ви повинні зрозуміти, пане обер-лейтенант, що моя невістка не була щаслива з моїм сином, — каже дідусь. — Вона просто боїться, щоб і в Генрієтти життя не склалось так само, як у неї.

Я випростуюсь і хочу йому заперечити, але він лагідно кладе мені на плече руку.

— Не треба, я розумію, що моя невістка наговорила дурниць.

Якийсь час ми сидимо мовчки, а потім він знову каже:

— Мене засмучує тільки те, що Генрієтта піде з мого дому. Мені її бракуватиме... А заміж їй однаково треба виходити.

— Коли б на те моя воля, то взяв би її навіть наступного тижня, — озвався я.

— А хіба що, Генрієтта не хоче? — усміхнувся старий.

— Та ні, вона, звичайно, теж хоче. Тільки є деякі перешкоди.

— Не розумію, які тут можуть бути перешкоди?

«Так чи інакше, старий однаково дізнається», — подумав я і виклав йому наш клопіт:

— Є розпорядження, за яким пілот може одружитися тільки з жінкою, що не має кревних у Західній Німеччині або в якійсь іншій капіталістичний країні.

Старий поклав сигару в попільничку й сперся ліктями на стіл.

— Отже, виходить, що ви теж не можете побратися з Генрієттою?

— Ми побеpемося, це розпорядження поширюється тільки на пілотів.

— Невже вам так легко зректися своєї професії?

— Ні, нелегко, пане Бабендерерде.

— Ви любите свою професію?

— Для мене над неї немає кращої в світі.

— І ви більш не зможете літати, якщо одружитесь із Генрієттою?

— Спробую, — відказав я.

Старий глибоко замислився. Потім показав на фотографію.

— А все через мого вельможного сина!

— Розпорядження це мало б чинність навіть тоді, коли б батько Генрієтти був укривальником, перукарем або рибалкою.

Старий хитає головою і повторює, начеб не чув моїх останніх слів:

— Все це через мого вельможного сина!

Отто Бабендерерде:

Голунда померла, глибоко переконана, що дала життя синові, за якого не соромно перед людьми і який завоював собі в них і шану, і славу. Зламати цю її віру мені забракло сили. Я мовчав, і мені було байдуже, як вона витлумачувала собі мою мовчанку. Я діяв так, як треба! Людина ні з ким не повинна ділитися таємницею, котра може принести тільки нещастя. Мовчи, казав я завжди сам собі. Коли ж Голунда заводила теревені з котроюсь із жінок про нашого героя, я виходив надвір чи в свою комірчину, щоб не слухати цих балачок. У такі хвилини вона була якась особливо стримана, моя Голунда, але вся так і сяяла від гордості. Ці розмови були для мене вельми неприємні. Щоразу вони починалися однаково. «Ми теж зазнали щастя, так погано, як нині, було не завше», — любила казати Голунда, а її співбесідниця тільки притакувала: «Авжеж, авжеж, пані Бабендерерде, я також пам'ятаю. Портрети вашого сина друкували у всіх газетах». — «Він приніс нам стільки радості, наш Гельмут», — не вмовкав надміру скромний голос Голунди.

А кумасі не лишалось нічого іншого, як перерахувати усі дні вшанування героя. Оті дні, про які я так багато знаю й так не люблю згадувати. Рицарський хрест, рицарський хрест з дубовим листям, рицарський хрест з дубовим листям і мечами. Але ці спогади тішили Голундину душу, і тому я мовчав. Один-єдиний раз перервав я таку розмову, перш ніж вийти з хати. Це сталося років чотири-п'ять тому, а може, тільки три — з часом роки напливають один на другий. Тоді одна з кумась дозволила собі докинути: «Коли б війна потривала ще хоч трохи, ваш син, напевно, одержав би ще якийсь вищий

орден». А Голунда відповіла: «Рицарський хрест з дубовим листям, мечами й діамантами — можливо, Гельмут його й заслужив. Але хто про це знає!»

Отут я й не втримався:

— Коли б війна протривала ще хоч трохи, то, гадаю, од вас лишилося б тільки мокре місце!

Голунда тоді так злякалася, що я не забуду цього, доки житиму. А я, кинувши свою репліку, грюкнув дверима так, що аж меблі затремтіли. На порозі обернувся і ще кинув:

— Ще трішки, ще капелиночку — і в героя було б на один орден більше. Герой! Герой, через якого могли б загинути нові сотні й тисячі людей! Зате герой став би ще більшим героєм! Яка шкода, що війна скінчилася завчасу! Не вистачає, бачте, діамантів на залізяччі її героя. Війна велася лиш задля того, щоб твій син одержував рицарські хрести. Яка шкода, що росіяни та американці всипали твоєму синові по одному місцю — чого доброго, він міг би ще й польським імператором стати!

Протягом кількох днів ми не обмовились одне з одним і словом. А коли, нарешті, заговорили, Голунда не зрозуміла мене. Вона докоряла мені за тон, яким я говорив про Гельмута Бабендерерде. Мовляв, це образливо для пам'яті про героїчні діяння нашого сина і таких як він хоробрих солдатів. Вона нічого не втямила, їй запаморочилося в голові вже від того, що хтось виступив проти її сина. В Голундиному серці і думках не було місця для тих мільйонів людей, котрих поглинула війна. І я мовчав, того разу нічого не заперечував, думки свої вголос більш не висловлював. Вона однаково не зрозуміла б, вона твердила б що завгодно, навіть якби почула всю правду про свого сина.

В день похорону Голунди я остаточно пересвідчився, як добре зробив, що не прохопився й словом. Я запросив повечеряти з нами молодого пілота, котрий любить Генрієтту, і я страшенно розсердився на Генріеттину матір, котрій конче хотілось дізнатися, що робили молоді люди в полудень. Мені спали на думку слова мого давнього друга: «Чим більше ми старіємо, тим моральнішими вважаємо себе. І причиною цього є не стільки сама мораль, скільки наша неспроможність. Про це слід час від часу згадувати»... Якщо вже бути по-справжньому щирим, то і в моїй душі ворухнулась цікавість — які стосунки склалися поміж молодими людьми? Але Брунгільдин вибрик вчасно застеріг мене від будь-якого недоречного запитання. Я подумав: як принижують такі дослідження самого дослідника незалежно від того, наскільки він прикривається мораллю. Ховаючись за мораль, людина в такому випадку принижує й саму мораль. Дівчина й хлопець поводилися зовсім не як святенники. І тільки це має для мене значення, хоч атмосфера за столом і змінилася. Я не знайшов жодного рятівного слова, котрим можна було б розвіяти напруження, яке запанувало в кімнаті після того, як пішла Брунгільда. Напруження не розвіювалось, і причину його слід було шукати у зовсім іншій сфері, ніж могло видатися на перший погляд. Ще того дня, коли в моєму серці пробудився жаль за Голундою, я подумав, що все-таки дещо втратив через свою мовчанку. І ось минуле повстало проти мене. Я сподівався удару по своїй родині, тільки зовсім не такого, бо ніколи не думав, що гріхи батька доведеться спокутувати моїй онуці. Коли я почув, які неприємності виникли у Генрієтти тільки через те, що її батько живе в Західній Німеччині, мною опанував звичайнісінький страх. А що, коли хтось знає про Гельмута Бабендерерде набагато більше за мене, що, коли до мене прийдуть у дім і зажадають почути від мене правду про сина?

«Усе це через мого вельможного сина», — сказав я. Хвилювання мало не здолало мене, і я мусив зосередити усю свою волю, щоб не розляпати всього, що знаю. На моє щастя, в кімнату повернулась Генрієтта. Вона про щось запитала Хрістофа, про що — я не втямив, але це вирвало мене з полону моїх тяжких роздумів. Я навіть присилував себе звернутися до Хрістофа з словами:

— Повірте мені, в цьому домі ніхто не несе відповідальності за минуле мого сина, і щонайменше Генрієтта.

На мої слова відповіла Генрієтта, і я був здивований, коли почув, яка далека вона від розуміння серйозності ситуації. Молодій людині через брак життєвого досвіду не під силу збагнути всю складність і заплутаність життєвих колізій. Тож вона, не беручи близько до серця мої слова, відказала:

— Йдеться зовсім не про батькове минуле, а про сучасне. Якби він зараз жив тут, разом з нами, усе було б гаразд.

— Не так усе просто, Генрієтто... — озвався Хрістоф. — Він не живе з вами не випадково. Я не знаю твого батька, так само як і ти не знаєш його, але, мабуть...

— Я свого батька знаю чудово і говорила тобі про це.

На обличчі в Хрістофа промайнув сумнів, і мені було добре відомо, що не безпідставний, а тому якомога лагідніше я сказав:

— Тобі було всього шість років, коли ти востаннє бачила свого батька...

Дивно, але я навіть усміхнувся, коли мені видалося, що слід пом'якшити серйозність

нашої розмови. Проте Генрієтта у своєму невіданні не бажала поступатися. Вона заявила:

— Я люблю свого батька.

У мене погасла сигара, і це був чудовий привід для того, щоб піти до комода за сірниками. Над комодом висів портрет мого сина. Майор військово-повітряних сил при повному параді. І я зрозумів, чому мені так кортіло зняти портрет і пошпурити його геть.

В голові майнула думка, що цей жест довів би Хрістофу, який чужий мені той чоловік на портреті. Але потім мені стало ясно, що від того майже нічого не зміниться. Такі символічні жести завжди пусті і справляють враження хіба що на примітивних людей. Відтак мені схотілось підійти до Хрістофа і сказати йому, що, як на мене, цей майор військово-повітряних сил може йти хоч під три чорти. Але й цей намір лишився при мені, бо ж ішлося не про мене.

Невдовзі після цього Хрістофові треба було збиратись на автобус. Він попрощався зі мною. На жаль, в його останніх словах теж забриніла нотка зверхності, з якою молоді люди здебільша ставляться до стариків. А може, то лиш моя надмірна помисливість. Він простягнув мені руку і сказав:

— До побачення, пане Бабендерерде. Побажайте нам удачі незалежно від того, допоможе це чи ні.

Я не відповів. Я був здатний лише промовчати, аби не наробити ще більшого клопоту Генрієтті.

Генрієтта Бабендерерде:

Страх звалився на мене несподівано. Протягом усього дня я не відчувала його, навіть тоді, коли ми сварилися. Хоча ми, власне, й не сварилися, а просто так, сперечались. Нічого серйозного в цій розмові ні для нього, ані для мене не було. Страх огорнув мене зненацька лиш по дорозі в Бурен, на автобусну зупинку. Я мимоволі згадала той день, коли ми вперше зустрілися з ним, і раптом уявила собі, як мені буде без Хрістофа. Серце стискалось од болю, хоч я йшла поруч нього горда, як гуска, — він не повинен нічого знати.

Це сталося на кабельному крані. Ми, жінки, ще напередодні довідалися, що будуть гості, коли майстер Нємцов, лукаво посміхаючись, сказав:

— Глядіть же мені, щоб усі були гарні, до нас приїдуть справжні соколи-пілоти.

А я ще подумала: «Аякже, жди». І хоч завжди вирушала на роботу добре вбрана, та й на крані любила поратися в чистому комбінезоні, того дня я вдягла темно-синю стару спідницю і светр із зацерованими рукавами. Тільки спортивна куртка була шикарна. Іншої я просто не мала.

Піднявшись на кран, я наділа найстаріший, зовсім зношений комбінезон. Ну, звичайно, червона хустина пасувала до мого волосся, але я навіть рук не витерла, коли майстер увійшов до кабіни й сказав:

— Шановні дами, пілоти прибули і чекають внизу біля ліфта, коли їм дозволять поглянути на кранівниць і на крани.

Я навіть губ не підвела. «Ще чого», — подумала про себе. Не те, що Еллі Зеелер. Її вмить наче вітром здуло, хоч у свої тридцять два вона виглядала не дуже молодою і мала вже двоє дітей. Мені добре працюється з Еллі, але того дня я розсердилась на неї. В умивальнику, мабуть, зібрався неабиякий тлум, бо Еллі вернулась лиш тоді, коли Хрістоф стояв уже в нашій кабіні й розпитував мене про всяку всячину. Причому він не задав жодного безглуздого запитання — це мені сподобалося. Хрістоф відрекомендувався, і Еллі заторохтіла своїм низьким, як у чоловіка, голосом:

— Тож ваше прізвище Бабендік? Яка схожість! А прізвище Генрієтти — Бабендерерде!

Коли ми знайомились, я тихенько промимрила своє прізвище, гадаючи, що пілотові немає діла до нього. Еллі одразу ж почала опікувати Хрістофа й заходилася йому ще раз пояснювати з усіма подробицями суть нашої роботи. Зупинити Еллі було просто неможливо.

— Коли надходить команда повернути на берег, ми натискаємо ось на цей важіль, коли ж «на море» — ось на цей. І треба добре пильнувати, товаришу обер-лейтенант; варто щось прогавити, як може трапитись нещастя...

Про те, щоб стримати її, годі було й думати, тож я тільки стежила за шкалою з цифрами і подавала команди. Еллі виконувала їх блискавично, доки з гучномовця не пролунала лайка:

— Еллі Зеелер, дідько б тебе вхопив, пильнуй як слід, поки я не добрався до тебе!

— Заткни пельку! — гукнула у відповідь Еллі.

— Пильнуй, відьмо!

Мені закортіло побачити, який вираз обличчя в обер-лейтенанта Бабендіка. Ми глянули одне на одного й залилися сміхом. На повні груди й без тіні зловтіхи. Еллі також засміялась, хоч і зовсім не так, як ми.

Потім... Спершу все було, як і раніше. А через кілька годин... Як закалатало моє серце з радощів, коли після закінчення зміни я побачила його біля воріт верфі! Я

враз здогадалась, на кого він чекає, і аж зблідла від хвилювання. Угледівши мене, він рушив мені назустріч, супроти людської течії. Він нікого не розштовхував, але не зводив з мене очей. Незадовго до закінчення зміни пройшов дощ, і мокра бруківка вилискувала на сонці. Стояла чудова квітнева погода. Він мовчки підійшов до мене, і нас понесла течія...

Ні, я не можу його втратити! Не повинна! Як він разом зі мною мріяв уголос, ще того першого дня, про свої польоти! І як мені сподобались його мрії. Коли він говорив, його обличчя було серйозне і зосереджене. Я знаю, він дуже любить свою справу. Пілоти завжди трохи звихнені. Літати для них — найголовніше в житті.

Я чудово розумію, що Брунгільда була безсила що-небудь вдіяти з цим. Літання — хвороба чоловіків. Брунгільда завжди клене її, коли згадує батька, і саме завдяки цьому я все розумію. І коли Хрістоф, — тоді я, звичайно, ще зверталась до нього «обер-лейтенанте Бабендік», оскільки була безпартійна і вживати слово «товариш» не звикла, — заговорив про польоти, про свій МІГ, я його враз зрозуміла. Усе це мені спало на думку по дорозі в Бурен, коли я проводжала його до автобуса.

— А пам'ятаєш, Хрістофе, — нарешті озвалася я, — як ти стояв біля воріт верфі і вперше чекав на мене?

Він обняв мене за плечі.

— Я тоді боявся.

— А я ще дужче!

— Невже? — здивувався Хрістоф. — А по тобі цього не було видно.

— У мене аж мороз ходив по спині од страху.

Він сказав:

— Пам'ятаєш товстуна-офіціанта в кафе «Атлантік», який будь-що хотів розповісти нам історію свого життя? «Я вже працював і в Парижі, і в Лондоні, і в Гамбурзі, — розказував він, і тут же, — слухаю, пане, біжу! А як мені хочеться розповісти вам про всі станції мого життя!..»

— Але він був такий милий, — зауважила я, — того дня все було миле, та й усі дні відтоді, як ми стрілися з тобою. — Мої слова видались мені надто пишномовними. Хрістофові, мабуть, також.

— Давай не будемо вдаватися в історію. Коли двоє, що люблять одне одного, починають говорити про все в минулому часі, це значить, що невдовзі кінець їхньому коханню.

— Я не знала цього, — одказала я.

До зупинки було ще хвилин п'ятнадцять ходу, але нам знадобилося понад півгодини. І він не спізнився на автобус лише тому, що ми йшли назустріч серединою дороги. Тільки сідаючи в автобус, Хрістоф сказав:

— Що б не сталося, не вішай носа, Генрієтто.

Я кивнула.

— Завтра зустрінемось, — додав Хрістоф.

— Обов'язково! — гукнула я йому навздогін.

Але саме в цю мить автобус рушив, і Хрістоф приклав долоню до вуха.

— Завтра, — вигукнула я.

Йдучи через Бурен, я знову і знову згадувала його слова. Але що станеться з нами, що? Я не могла собі уявити, як це з людиною може статися щось таке, від чого вона втрачає рівновагу. Тут мені, безперечно, бракувало досвіду. Може, його треба набувати?

Я йшла повз кладовище, ворота були відчинені. Мені видалося, ніби похорон відбувся давно-давно, і я відчула докір сумління перед бабусею. Було вже темно, але я ніколи не боялася покійників. Я постояла якусь мить біля могили, намагаючись уявити собі бабусю, але думки мої весь час вертались до Хрістофа: що має з нами статися? Що саме?

Хрістоф Бабендік:

Вартовий біля входу в розташування військової частини зупиняє мене:

— Товаришу обер-лейтенант, командир просив вас зайти до нього.

Я кивнув і попростував до штабу.

Позад мене чути чиюсь швидку ходу. Знову вартовий.

— Я забув сказати, щоб ви зайшли до нього на квартиру. Адже сьогодні неділя!

Я на мить зупинився і задумався. Виходить, на дев'ятигодинний автобус не встигну. Генрієтта чекатиме. Виїду о десятій.

І я поволі йду до житлового масиву.

Командир заведе мову про Генрієтту.

Він спитає: Як ставиться дівчина до свого батька?

Я: Їй здається, що вона його любить.

Він: Чому ви гадаєте, що їй тільки здається?

Я: Вона не бачила його з 1946 року.

Він: На мою думку, це не причина не любити його.

Я: Вона не послухалась батька, коли той зажадав, щоб вона приїхала до нього на Захід.

Він: Чому не послухалась? Вона має тут родичів?

Я: Матір і дідуся. Вона любить старого і зневажає матір.

Він: Чому вона зневажає матір? Таке буває нечасто.

Я: Мати сентиментальна лицемірка, можливо, це в неї виходить мимоволі.

Він: Навряд чи є в світі людина, котра була б тільки сентиментальною лицеміркою. Отже, дівчина схильна робити поспішні висновки.

Я: Ні, це не в її натурі. Вона скоріш мовчазна і замкнена. Гадаю, що вона тільки мені розповіла про свою матір.

Він: Годі про це. Адже йдеться не про матір. Що ви знаєте про її дідуся?

Я: Це дуже щира, трохи насмішкувата, але гідна поваги літня людина. Колишній вчитель, він навчив Генрієтту — її звуть Генрієтта — не тільки читати й писати. Це він прищепив їй відразу до того світу, в якому живе її батько... Я не раз помічав...

Він: Що саме ви помічали?

Я: Що вона антифашистка навіть у доборі слів... Це вона перейняла від діда... Раніше я частенько вживав слівце «блискавично». Вона зауважила, що це слово характерне для словника націстів. А потім жартома додала, що краще говорити «враз» або «одним духом».

Він: Переконливо... Отже, вона, мабуть, і справді лишилася тут заради діда.

Я: Даруйте, товаришу командир, але дозвольте вам задати одне не зовсім приємне запитання?

Він: Будь ласка. Адже це приватна розмова.

Я: Невже, по-вашому, кожна дівчина, котра не залишає нашу республіку, робить це виключно заради дідуся?

Він, сміючись: Ваша правда. Бувають і інші причини. Але тоді скажіть, яку ви маєте на увазі в даному випадку?

Я: Генрієтта душею з нами. Це такою ж мірою її країна, як і моя. Я певен цього.

Він: Звідки така впевненість?

Я: Ми якось розмовляли з нею про це. Це після того, як з нашої республіки втекла одна з Генріеттиних товаришок по роботі. Генрієтта тоді сказала мені, чому вона ніколи не змогла б жити у Західній Німеччині.

Він: То чому ж?

Я: Тому що там робітник, виробляючи гвинт вартістю в три пфеніги, одержує за нього тільки один. Два пфеніги залишаються в кишені підприємця. Думка про це отруювала б їй життя.

Він: Отже, думка про вартість власної праці утримує молоду дівчину від утечі на Захід? Розважлива дівчина. Є в неї ще якісь причини?

Я: Вона вважає, що її мучила б там самітність. На її думку, егоїзм робить людину самітною. Захід — це світ, оснований на егоїзмі.

Він: А ще?

Я: Вона не вірить, що Західна Німеччина щиро покінчила з минулим.

Він: А ще які причини?

Я: Ще я.

Він: Ви, товаришу Бабендік, — причина поважна... Та хіба це хоч трохи змінює справу?.. Невже ви гадаєте, що розпорядження, по яке йдеться у нас з вами, — це просто чиясь примха?

Я: Це розпорядження, безперечно, викликане серйозними причинами, але вони не мають нічого спільного з моєю справою, товаришу командир. Або мені довіряють, або ні.

Він: Розпорядження на вас не поширюється, поки ви його не порушуєте.

Я: Даруйте, товаришу командир, але цього для мене замало. Я став льотчиком, бо моя держава довіряла мені. Чому ж вона відмовляє мені в довірі, коли я одружуся з коханою дівчиною?

Він: Товаришу обер-лейтенант Бабендік, довір'я держави до вас не зменшилося. Інакше нам не було б про що розмовляти. Йдеться тільки про те, щоб запобігти будь-яким, бодай найменшим контактам з ворогом... Це Бонн змушує нас вдаватися до таких заходів. У нас не лишається вибору. Невже вам потрібно пояснювати, з яким ворогом ми маємо справу? Гадаю, що ні. Ви це й самі знаєте. Може, пояснити вам, що являє собою наша держава? Теж не треба. І це ви знаєте. А все-таки починаєте розмови про відсутність довір'я! Хіба що розповісти вам, через які випробування змушена була пройти партія, перш ніж утворилася ця держава? Ви заперечливо хитаєте головою. Отже, і це знаєте... І льотчиками ми стали не задля власної втіхи. Наша праця — не розвага. Як ви гадаєте, що сталося б, якби ми не робили своєї справи? А, хай йому грець! Ви все-все знаєте! І коли дівчина зараз і справді не збирається тікати, то хто може сказати, що буде в неї на мислі через рік? Хто може поручитися, що її любов до батька не візьме гору над коханням до вас? А хіба не може статися, товаришу Бабендік, що вас втягнуть в історію, яку сьогодні навіть важко передбачити?

Я: Це неможливо, товаришу командир!

Він: Проте і ви і ми будемо в цьому твердо впевнені лише в тому разі, якщо ви не одружитеся з вашою дівчиною.

Я: Все-таки питання про довіру...

Хоч я ніколи й не був у командира вдома, але знаю, що це його будинок. Навряд чи серед нас знайдеться хтось, що не знав

би, де живе командир. Так само, як колись у школі кожен учень знав, де живе директор. І все ж це не одне й те саме, адже серед моїх товаришів по школі не було жодного, хто любив би директора, а тут, навпаки, не було жодного, хто щиро не любив би командира. Він в усьому переважає нас: у польоті, коли щось доповідає, в розмові. Проте зараз я добре підготувався до розмови з ним. Командир одчиняє двері, простягає руку і одразу ж перетягує за поріг. Все це без надмірної запопадливості, а саме так, як і належить. При цьому каже в міру привітно:

— Заходь, я радий, що ти прийшов. — І одразу ж додає: — Розводити теревені не будемо, але про все поговоримо по-щирості, спокійно й розважливо.

Мовивши «гарний ранок», він рушає попереду мене, абсолютно впевнений, що я іду слідом за ним. Мені й справді не лишалося нічого іншого.

Це, мабуть, його кабінет, про який я так багато начувся. Побілені вапном стіни, великі двостулкові балконні двері, письмовий стіл без бічних тумб, низенька книжкова шафа, старовинна темна скриня з різьбленою передньою стінкою. На стінах гравюри. Кажуть, вони зроблені рукою самого командира, котрий до того, як стати льотчиком, був графіком. На письмовому столі шкіряна тека, вазочка для олівців та ручок і чудова модель МІГа. Командир жестом запрошує сідати — ліворуч од балконних дверей стоять два фотелі. Я стою, і він каже:

— Ви посидьте, а я приготую каву.

Коли командир вийшов, я глянув на годинника й подумав про автобус. Потім перевів погляд на старовинну скриню. Над нею висіла гравюра: юнак з дитиною на руках. Штани на хлопцеві заледве сягають колін. Дитя в самій сорочині. На обличчі дитини вираз здивування, смутку. Обличчя хлопця ніби старе: скорботне і мудре. І суворе. Але одразу видно, що той хлопець не скривдить дитину. Від обов'язку захищати її юнак, певно, й постарів передчасно, став мудрішим за своїх ровесників, що не знали холоду й голоду.

Командир повертається з двома чашечками на таці й ставить їх на низенькому столику. Я підвівся і знову сів лиш після того, як сів командир. Він промовив:

— Я п'ю страшенно багато кави, товаришу Бабендік... У вільні від служби дні інколи випиваю десяток чашок. А, як бачите, п'ю таку густу каву, що квіточок на дні чашки не видно... Зате я кинув курити... О, будь ласка, куріть, мені це не вадить. Коли кинеш по-справжньому — байдуже... Щоправда, ніяк не можу облишити звичку переконувати кожного курця в шкідливості куріння... Так-так, надміру це дуже шкодить, хоча щодо міри я маю власну точку зору...

Авжеж, це мої роботи... Тепер я малюю вряди-годи. Кілька гравюр за багато років... Ні, на мою думку, ставити так питання не годиться. Я не знаю, чи можна говорити про схожість на цій гравюрі. Для мене це мій брат. У спогадах я його бачу й іншим. Адже він загинув у сорок другому, коли мені вже було дванадцять. Та поруч з ним я завжди почував себе отим малим дитям, що в нього на руках. Він був для нас батьком. Мати працювала продавщицею в магазині, а батько помер... Ні, не просто помер, бо коли людину закатовують до смерті... Таке ніколи не забувається. Я часто думав про останні години життя мого батька, завжди намагався уявити їх собі. Адже мені було всього чотири роки, коли націсти замордували його. Найкраще мені запам'яталась батькова рука, якою він під час прогулянки тримав мою. І сама прогулянка запам'яталася, мабуть, тому, що тоді мій батько боляче стиснув мені руку. Це було десь чи на Прінценалеї, чи на Брунненштрассе у Берліні, а виріс я, власне, у Дрегу... Повз нас тоді промарширував загін СА. Ми з батьком стояли на пішоході й дивились на цю банду. Я й не підозрював, що, власне, сталося, звідки мені було знати, що повз нас марширувала сама батькова смерть, що він стиснув мою руку од гніву й ненависті, ненависті свідомої, а не сліпої. Ота хвилина закарбувалася в моїй пам'яті до найменших подробиць. Торговець бананами гукав покупців. Я навіть пам'ятаю запах тих бананів. Крізь одну з вітрин було видно, як готують каву. Це тривало якихось кілька хвилин. Потім батько взяв мене на руки і витер сльози з мого обличчя, бо я потихеньку заплакав. Можливо, я інстинктивно відчував зв'язок між болем, якого мені завдав батько, і коричневою зграєю, що з піснями марширувала повз нас. Я відчув також, що батько не хотів зробити мені боляче. Згадка про той випадок прислужилася мені пізніше, коли мій брат пояснював мені, що й до чого, бо батько вже не міг цього зробити...

Страшні то були часи. Про щасливе дитинство годі й говорити... О, брат умів пояснювати деякі речі. Так як він, це вмів іще робити майор Черніков, мій учитель. Якось він сказав мені: «Пілоти мусять мати за плечима важке дитинство...» Я часто згадую ці слова відтоді, як у небо піднялися ви, молоде покоління, й почали літати не гірше за нас. Адже ваше, скажімо, дитинство було не таке суворе, як моє, а літаєте ви не згірше... Ні, ні, товаришу Ба-

бендік, не треба про це говорити. Більшість молодих льотчиків авіаційної ескадри може позмагатися з нами, досвідченими пілотами... Я вбачаю інший зміст у словах майора Чернікова. Вони так глибоко запали мені в душу, бо завдяки їм я зміг перекинути місток від Чернікова до мого брата. Мені тоді було зле, мушу вам сказати... Так, коли хочете, то була хвороба. Я захворів на соціалізм. Не дивіться на мене так здивовано, товаришу Бабендік, тут нема нічого дивного. Я захворів на соціалізм і завдяки йому ж видужав. Яким я уявляв собі тоді соціалізм? Зараз ми маємо перед собою досвід Радянського Союзу. І хоч ваше навчання теж не назвеш райським блаженством, проте його навіть порівнювати не можна з тим, яке пройшли ми. Невже оці муки від ранку до смеркання, запитував я себе, можна назвати соціалізмом? Невже соціалізм — це оті тренування, смисл і мета яких неясні? Невже й за соціалізму треба догоджати чиїмось примхам? Навіщо нас тримають у цій безнадії? Адже коли ми прибули сюди, степ був укритий зеленим килимом, а як трохи пожили тут, він обернувся на пустелю. Земля зробилася тверда, як камінь, геть почорніла, наче вмерла. Сонце спалило її, і ми проходили свою неймовірно тяжку службу ніби на величезному току, що розкинувся від обрію до обрію. Окрім цього току, пекучого сонця і наших підрозділів там не було нічого. Чи ми стартували, чи йшли на посадку, перед нами простягався тік, якому, здавалось, немає кінця-краю. Я поділився своїми думками з Черніковим. Він пояснив мені, чому нас навчають у таких суворих умовах. Майор говорив про ворога, з яким ми могли зіткнутись. Ворога я знав. Та тільки коли він кинув оту свою фразу про важке дитинство, я враз немовби перекинув місток від нього до мого брата, або, точніше, місток між сьогоднішнім і вчорашнім днем... Він сказав саме те, що мені було потрібне. І це, мабуть, найважливіше в житті — коли людині непереливки, знайти в потрібну мить такі слова для молодших товаришів... Це зовсім не так просто. А знаєте, товаришу Бабендік, що мені ще сказав Черніков? У житті, як у польоті, треба зважувати кожен рух, а зробивши його, перевірити. Ви пам'ятаєте минулий четвер? Так, це було в четвер. Ви стояли поруч мене. Вегегаупт доповідає: «Шасі випущено», — і йде на посадку. Я роблю позначку, а ви спостерігаєте політ і раптом вигукуєте: «Товаришу командир, те, що сказав Вегегаупт, не відповідає дійсності. У нього шасі не випущено!» Я завжди усміхаюсь, згадуючи ваші слова... А чому так сталося, ми ще тоді розібрали. Вегегаупт забув, що він на літаку, а не в автомобілі... Він втратив самоконтроль. Не зважив кожен свій рух. Не проконтролював його.

Чому я заговорив про це? Ага, контроль. Слова Чернікова... До речі, учора він прислав мені грампластинку. Зараз я вам її програю... Разом з нею я одержав і кілька слів від нього. Він пише: «Ця пластинка нагадує степ, у якому ви так набідувались; послухайте, як степ співає...» Стривайте, товаришу Бабендік, я наллю вам іще чашечку кави.

Я сиджу в кімнаті командира. Стежу очима за його рухами. Він бере кофейник, нахиляється над столом, наливає кави мені, потім собі й знову сідає. А думки мої далеко звідси. Я ковтаю каву, дивлюсь на малюнок, що висить над старою скринею, і думаю: це його брат. Я бачу командира хлопчиком, що стоїть на пішоході, тримаючись за батькову руку, й дивиться, як марширують націсти. Націсти. Я знаю про них лиш те, що розповідали нам під час політнавчання. Та ще — мертвий солдат у сорок п'ятому. Він гойдався на ліхтарному стовпі проти наших дверей. Вже чути було російські гармати. На груди повішеному була почеплена дощечка з написом: «Так здихають дезертири». І коли діти йшли до школи, вони проходили під мертвим солдатом. Довгий-довгий ланцюжок дітей пройшов під ним, і всі дивилися на мертвого солдата. Два живі солдати з карабінами і великими бляхами на грудях вартували мертвого. Старі вчителі, що вели дітей, дивились, як і діти, на мертвого солдата, на ліхтарі і на живих, що стояли під ліхтарем. А я принишк за прочиненими дверима й дивився то на дітей, то на мертвого і живих солдатів. І тільки здогадувався, що діється щось жахливе. Аж ось котрийсь із хлопчиків, проходячи під повішеним, голосно заплакав. Разом з ним залементували й інші діти. Я не знав, чому вони зчинили такий лемент, але й собі приєднався до них. Процесія зупинилась. Діти метнулись хто куди. Зарипіли двері будинків, з них вибігали матері й бабусі, вони тягли дітей додому. Моя мати й собі потягла мене вгору по сходах, по крутих сходах, що вели до нашої квартири...

Я глянув на командира. Про що він зараз думає? Він перехопив мій погляд, пильно глянув мені в очі, але я відчув, що думкою він усе ще десь далеко. Мені страшенно закортіло дізнатись, де витають його думки. Як це він сказав? Хворий на соціалізм? Що ж то за соціалізм уявлявся йому, на який можна було захворіти, а потім завдяки йому ж видужати? Але як він одужав і коли соціалізм вилікував його?

— Товаришу командир, ви обіцяли...

— Так-так, вибачте. Я й забув про пластинку. Співучий степ.

Він засміявся. І його сміх зовсім збив мене з пантелику.

Командир підвівся, відчинив скриню. Отже, тепер я вже не зможу його запитати. Тепер музика... Виходить, візит закінчився.

Але що це? Якесь скреготіння, хрип, шерех, і раптом з отого шуму вирізнився голос. Я знаю його! Це ж голос Гагаріна з висоти триста двадцяти кілометрів. Гагарін говорить з космосу, з корабля «Восток-1»... Степ таки співає, подумав я...

Генрієтта Бабендererде:

Все буде гаразд, тепер я певна цього!

Ну й днина сьогодні випала, хай йому абищо! Але все буде гаразд!

Хрістоф змусив мене чекати аж дві години, пропустив два автобуси, а коли, нарешті, приїхав, коротко пояснив:

— Викликав командир.

— Говорив щось про мене, тобто про нас?

— Нічого особливого, — відповів Хрістоф, і я одразу ж помітила, що це неправда.

Ну, що мені було діяти?

Більше не питати?

І настрій у нас обох ураз зіпсувався.

— Хай не сказав нічого особливого, але щось та казав?..

— Порадив тільки, перш ніж щось робити, добре все обміркувати.

— Міркувати треба завжди, а не лише в даному випадку, — зауважила я.

Мій Хрістоф мовчав.

— І йому знадобилось аж дві години, аби дати тобі таку пораду? Я зорієнтувалася б швидше.

Так розмовляє між собою подружжя, котре перестало розуміти одне одного, майнуло у мене в голові. Самій стає гидко, коли впадаю в такий тон.

Хрістоф відказав:

— Не треба так, Генрієтто!

І заговорив про інше. Він запитав мене, чи Брунгільда ще лаялась після того випадку за столом. Я промовчала. Адже я розуміла, що в дану мить його це мало цікавить.

Важко навіть повірити, що двоє людей, які кохають одне одного, можуть так довго мовчати.

«Командир, певне, сказав, що ти мусиш відцуратися мене, — і ти, мабуть, пообіцяв йому це. Ти не сказав, що ми любимо одне одного, тому що боявся за свої польоти. Ти й досі не певен, кого дужче любиш — мене чи польоти».

Про все це мені хотілось поговорити з Хрістофом. Тільки про це. Не про Брунгільдині теревені, а про наші справи. Я хотіла знати, що в нього на душі. А ще більше хотілось мені заплакати.

Аж ось Хрістоф заговорив:

— Адже твій батько хотів забрати тебе до себе — чому ж ти, власне, лишилась тут?

— На це запитання я можу відповісти абсолютно точно, хоч, може, й не зовсім так, як пишуть у газетах. Чи, може, ти хочеш, щоб я опинилася там? Коли так, то зробити це не пізно й завтра.

Яких тільки дурниць не наплете людина, коли сердиться. Але Хрістофові слова допекли мене до живого.

— Я ж тільки запитав тебе, — мовив Хрістоф, — а ти чогось накинулася на мене. Це ж дуже важливо...

— По-перше, не бачу нічого важливого в твоєму запитанні. А по-друге, я ні на кого не накидалася.

Нараз Хрістоф підвів голову.

— Повтори, що ти сказала! — Він узяв мене за руку, а я ніяк не могла второпати, чого він од мене хоче.

— Що повторити?

— Ну, що в моєму запитанні — чому ти не втекла на Захід — для тебе немає нічого важливого!

— Дай папірець, і я напишу, ще й свого ведмедика посаджу зверху, аби в тебе не було більше сумніву. Адже ти про це й не відав, і коли б я... — Я ледве стрималася, щоб не наговорити йому всякого, бо дуже розсердилася... Інколи він такий зарозумілий. Зненацька мій Хрістоф зареготав, голосно і нестримно...

Ми сиділи у моїй кімнаті. Хоч сонце й зазирало в кімнату через дахове віконце, та по-справжньому ясно було тільки під вікном, решта кімнати, як завжди, тонула в сутінках. Я припала до Хрістофа й нічого вже не відчувала, окрім ніжності до нього. Внизу на сходах залунали Брунгільдині кроки.

— Ходім на Шнаттерман, — запропонував Хрістоф.

— У-гу.

Він провів рукою по моєму волоссю, розкуйовдив зачіску. Потім сказав:

— І наступної неділі, і за тиждень, і ще за тиждень...

Раптом він знову посерйознішав.

— Я тільки не знаю, чи зможу прийти наступного тижня.

— А чому?

Хрістоф помовчав.

— Розумієш, Генрієтто, я, мабуть, буду в наряді.

Так минув день. Поганий настрій змінювався добрим, а добрий знову поганим. Особливо ж кепсько було мені, коли я зажадала від Хрістофа пояснень, чому він так любить літати.

Ми зайшли до буренського шинку. Сьогодні Хрістоф не схотів поїсти у нас. Я ніяк не могла вмовити його. Коли Хрістоф сказав, що Брунгільда, чого доброго, знову спровокує сварку, я погодилася з ним. Її справді важко витерпіти. Мене й саму страшенно дратує її буркотня. Мати майже ніколи не подає Хрістофові руки. Вона вважає, що коли сама не була щасливою з моїм батьком, то і я не буду щаслива з Хрістофом. Та це дурниці. Я — не Брунгільда, а Хрістоф — не мій батько.

У буренському шинку все було, як і завжди в суботні вечори. Кілька завсідників, уже напідпитку, голосно базікали за столом, біля шинквасу припивали одне до одного два трактористи. Більшість відвідувачів їли випускну яєшню з смаженою картоплею й запивали пивом. Крім смаженої картоплі і яєць, у шинку нічого більш не подавали, бо Калус Метцке був надто ледачий, аби приготувати іще щось. Отже, яєшня, смажена картопля і на додачу наша розмова.

Мені кортіло скоріше перейти до теми, яка мене цікавила, і, зрештою, мені це вдалося. Хрістоф так і не второпав, до чого я веду.

— Скажи, Хрістофе, чому ти так любиш літати? Що в цьому особливого?

— А ти хоч раз піднімися зі мною в небо.

— Спробую, та навряд, щоб це мене захопило...

Хрістоф замислився.

— Знаєш, Генрієтто, все це не так просто... Польоти — не розвага, завжди повторює наш командир. І він має слушність... На мені велика відповідальність, бо я виконую важливий обов'язок. Тому й не існує для мене праці, котра давала б мені більшу втіху... Щоправда, я завше працював охоче. І коли був слюсарем-мотористом, і коли працював у сільському господарстві, і коли допомагав батькові ловити рибу... Та ніщо не захоплювало мене так, як літання... Справа не тільки в потужності й маневреності МІГа... не в тому, що він слухняно кориться тобі, не в тому, що аж дух захоплює, коли проносишся із свистом над землею... Для мене немає іншої праці, яка б такою мірою захоплювала мене всього... Тільки тут я — справді на своєму місці. Може, ти цього не розумієш, але це так...

— Коли людина розповідає про свою улюблену працю, я це розумію...

До чого я хилила, Хрістоф збагнув лише тоді, коли я запитала:

— А що ти дужче любиш, польоти чи мене?

Хрістоф поклав долоню на мою руку і тихо засміявся, я залюбки поцілувала б його, та мені чомусь хотілося плакати, а навколо сиділи люди.

Хрістоф промовив:

— На таке запитання я відповісти не можу... Адже це зовсім різні речі.

— Неправда.

— Я знаю краще, — одказав Хрістоф.

— Нічогісінько ти не знаєш... Я б нізащо не вийшла за тебе заміж, якби ти зажадав, щоб я покинула роботу.

— А я не зажадав би.

— Звичайно, що ні. Тільки ж ти не зможеш і мріяти про польоти, якщо одружишся зі мною.

— Не вигадуй, — майже сердито вигукнув він. — Я перестану літати не тому, що одружуся з тобою, а тому, що мені вже не довірятимуть.

— Сам не вигадуй, Хрістофе. Мелеш, не знати що.

І ми знову посварились. Звичайно, йому не дозволять літати через мене. І не треба дурити самого себе. Однаково причиною цього буду я. Кожен з нас обстоював свій погляд. І кожен лишився при своїй думці. Хоч наша суперечка не мала нічого спільного з тим, що називають сімейною сваркою, проте я уявила собі подібну розмову за п'ять або десять років. Чи й тоді я змушена буду переконувати його, що винна одна тільки я? Невже я й справді хотіла переконати в цьому Хрістофа?

Як і вчора увечері, я пішла до бабусиної могилки. Смутку я не відчувала, не зуміла навіть зосередитися й думати про бабусю. Настрій такий, що я ладна була заскавучати, як собака.

Довго лежала потім на ліжку, не склепивши очей. Знову і знову зринали невеселі думки, згадувала все, що сказала я і що казав Хрістоф. Мені нараз пригадалися слова: «Дай папірець, і я напишу, ще й свого ведмедика посаджу зверху»...

А що, коли й справді написати такий папірець і засвідчити моїм і Хрістофовим підписами?.. Як же це зветься?.. Папірець, засвідчений підписами? Щось на зразок присяги?..

Які дурниці! Краще напишу батькові, хай більше не пише до мене... Пожертвую листами, зате матиму Хрістофа! Батько зрозуміє. Мусить зрозуміти. Я його любитиму,

як і досі. І зможу вийти заміж за Хрістофа, а Хрістоф, хоч і одружиться зі мною, зможе літати й далі.

Тепер усе буде гаразд! Вихід знайдено! Адже я знала, що все буде гаразд...

Щаслива, я метнулася вниз, у вітальню, взяла папір і авторучку. Дідусь іще не лягав. Він спокійно вислухав мене. А потім так само спокійно сказав:

— Це вельми розважливо, Генрієтто. Тобі й справді давно треба порвати будь-які стосунки з батьком.

На якусь мить у мене з'явилось відчуття, наче він хоче взяти мене на руки; а я ж бо думала, що він образиться, коли почує, що я більше не хочу листуватися з батьком. І я радісно вигукнула:

— Отже, це вельми розважливо, майоре!

Слово «майоре» злетіло з моїх уст несподівано для мене самої. Сподіваюсь, дідусь на це не звернув уваги.

Отто Бабендererде:

Як добре, що з літами я навчився владати собою, думаю я. І тієї ж миті запитую себе — а чи не називаю я самовладанням байдужість? Тільки ж ні, мене завжди щось хвилює, щось вражає, на серці ще довго лишається неспокій. А втім, незалежно від того, що воно таке, владати собою — байдужість чи прогресуюча стареча інертність — я пережив іще одну безсонну ніч, сповнену болючих роздумів...

В цю ніч я пригадав часи, коли пишався титулом «майор», потім настали роки, коли це слово зробилося для мене тягарем, і я тільки похитував головою, вертаючись думкою до того нікчемного випадку, кілька годин тому, коли на мене так і сипонуло жаром. Яке значення має нині репліка, кинута Францом Кронвіком у шинку: «Майор не хоче, щоб його мали за скнару!» Я справді досить довго не зважав на те, що плещуть язиками у Віттікові, мене не обходила думка шинкаря, ані будь-кого іншого. Проте сьогодні минуле нагадало мені про себе у моєму власному домі. От і Генрієтта вшанувала мене званням, що належало моєму синові, а її батькові, про якого я волів би ніколи більше не чути. Я сидів у вітальні край вікна й, як робив це вже не раз, гортав томик афоризмів Ліхтенберга. Бувало, я перечитував безліч сторінок, перш ніж натрапляв на слова, що знаходили відгук у моїй душі. Скільки найрізноманітніших думок народжується в нашій свідомості, і тим більше їх, чим багатший життєвий досвід. Щоб вони викристалізувались, досить буває одного розумного слова, і ми вже можемо сформулювати їх, поділитися ними з іншими людьми. Але з ким? Знову ж таки тільки з людиною, котру вважаємо підготовленою до цього її власним досвідом і свідомістю.

Я читаю: «Навіть найкращі закони можна поважати і боятися їх, але не любити. Добрих правителів поважають, бояться і люблять. Яке це невичерпне джерело щастя для народу!» Афоризм, написаний Ліхтенбергом у 1793 році, знайшов відгук у моїй душі. Я відкинувся на спинку крісла, й цієї миті до кімнати зайшла Генрієтта.

Я часто дивуюсь, спостерігаючи, яке мінливе її обличчя! Цього разу на ньому відбилось і радісне збудження, і серйозність, і водночас воно аж сяяло від радості. Генрієтта вирішила припинити будь-який зв'язок із своїм батьком, не відповідати на його листи, цілком і повністю порвати з ним — слова швидко вилітали з її вуст. Розповідаючи мені про свій намір, вона гарячково нишпорила в шухляді комода, шукаючи папір і чорнило, аби негайно написати про своє рішення батькові. Цей лист мав бути останнім. Її радісне обличчя свідчило про її безумовну щирість. І тільки коли я сказав: «Це вельми розважливо, Генрієтто. Тобі й справді давно треба порвати будь-які стосунки з батьком», вона на мить розгубилася, й обличчя їй затьмарилося. Генрієтта допитливо глянула на мене, і мені видалося, що в очах її відбився сумнів. Але я підбадьорливо кивнув їй і повторив іще раз, серйозно і лагідно:

— Це вельми розважливо з твого боку, Генрієтто.

Вона стояла переді мною у нашвидку накиненому на плечі купальному халаті, в одній руці пляшечка з чорнилом, у другій — папір і ручка. Я добре розумів, який тягар звалився їй з плечей, коли в неї з'явилась ідея, що мала зрештою привести її під вінець із Хрістофом. Подумавши «під вінець із Хрістофом», я осміхнувся, — цього вечора афоризми Ліхтенберга впливали на мене дужче, аніж треба.

То була щаслива мить для нас обох. Саме тоді, повторивши мої слова, вона кинула оте «майор». Мабуть, і сама не помітила цього. Тільки для мене це було свідченням того, що слово частенько крутилося в неї на язиці й при нагоді вона не раз послуговувалась ним, розмовляючи з односільчанами. Отже, це прізвисько було звичне для неї. Навіть моя родина нічого не забула, з жахом подумав я, пильнуючи, щоб Генрієтта не прочитала моїх думок.

Кинувши фатальне слово, онука попрямувала до дверей. Але вона ще раз повернулась назад, поцілувала мене в чоло й тихо промовила:

— На добраніч, дідусю. Побажай мені щастя... Я хочу бути з Хрістофом і ні з ким більше.

У відповідь я тільки кивнув головою. Вона пішла, а я машинально знову взяв до рук Ліхтенберга і так само машинально заходився перечитувати його афоризми, але жодне слово не залишало сліду в моїй свідомості. Я трохи отямився і вже хотів був відкласти книгу, коли погляд мій зупинився на словах: «10-го жовтня я послав своїй любій дружині штучну квітку, зроблену з барвистого листя, назбираного в осінньому саду. Та квітка мала символізувати Мене сьогодні, але я не сказав про це дружині».

Потому я поклав книжку, загасив світло, і мені привиділося, ніби в другому кріслі сидить моя Голунда. Вона разом зі мною вдивляється в темні шибки і шукає разом зі мною відповіді на все нові, нові й нові запитання. Ні-ні, за життя моя Голунда не могла шукати разом зі мною відповідей на запитання, бо вголос я ні про що не запитував! А в душі людина ставить запитання тільки сама собі. І знову-таки, хіба можна запитувати про щось самого себе, ізолювавшись од усього світу, в якому ти живеш? Хіба є запитання, які стосуються однієї людини і нікого більше? Я пригадав один афоризм, сформульований, коли я не помиляюсь, якимсь індійським мудрецем: «Якщо я не існую сам для себе, то я взагалі не існую. Якщо я існую тільки для себе, то навіщо?»

Закинути собі щось подібне я не можу, бо мовчав я не заради самого себе; своїм мовчанням я прагнув захистити родину. Вберегти її від осуду навколишнього світу, від ганьби, адже гріхи сина — ганьба для всієї родини.

Мої думки знов повернулися до вислову Ліхтенберга, в якому він порівнює себе із квіткою, зробленою з барвистого листя, назбираного в осінньому саду. Мені здалося, що це порівняння нині можна застосувати й до мене. Потім я подумав, що, власне, не тільки нині, а вже давно. Та врешті я вирішив, що це не зовсім чесно — без будь-яких застережень застосувати до своєї персони слова Ліхтенберга...

Генрієтта назвала мене «майором», для родини я також уславлений батько уславленого сина — вона скористалася титулом, який мені надав Віттіков. І зробила вона це лише тому, що їй не треба відповідати на будь-які запитання! Я мовчав, ні про що не запитував. Так краще. Я міг тільки виховувати й навчати її в дусі гуманізму. Коли вона про щось питала, намагався відповідати докладно й точно. Я навіть допоміг їй порвати з минулим Німеччини, з тим минулим, яке привело мою сім'ю до ганьби, але вирішального кроку, завдяки якому можна було б покінчити з тим минулим у моїй власній родині, — цього кроку я не зробив. Тож годі дивуватися, коли минуле, наче шолудивий кіт, біжить услід за мною! Що зробив я для того, аби прогнати цю тварюку геть од себе?

Довго роїлися мої думки навколо цієї теми. Знову і знову я брав усе під сумнів. Що скажуть люди, над якими тяжіло те саме минуле, про батька, котрий прип'яв до ганебного стовпа власного сина? Чи знайдеться хоч одна душа, котра повірить, що моє прагнення до правди чесне й щире?..

Я не вмикав світла, і враження, нібито Голунда сидить у другому кріслі, не розвіювалось. І ось, намагаючись якось розібратися в хаосі думок, у хитросплетінні усіх отих «за» і «проти», що їх необачно розворушила в моїй душі Генрієтта, я раптом почув власний голос. Так-так, я усвідомив, що серед тиші, яка стояла в кімнаті, я вголос викладаю все, що думаю і знаю про свого сина, що я звертаюся до Голунди, наче вона сидить жива в кріслі біля мене. Почувши вже першу, сказану мною фразу, я злякався.

— Наш син, Голундо, небезпечна тварюка. Він втратив людську гідність, а може, ніколи й не мав її.

От і прорвало, подумав я. Тепер це почули стіни й меблі, а незабаром почують і люди. Ти мусиш мовчати, ти мусиш і далі мовчати, твердив я, хоч мені й здавалося, ніби я щойно присягнув перед судом говорити саму тільки правду. Потім мені вчувся зляканий голос Голунди: «Як ти можеш таке говорити?» Але я не вмовкав, і кожна фраза давала мені полегкість, хоч хвилювався я дедалі дужче.

Слова, які я виливав перед Голундою, належали не мені. Це були слова з щоденника мого вельможного сина. Протягом останніх років я так часто читав його воєнні записи, що міг цитувати їх напам'ять, як колись у дитинстві катехізис...

— Слухай, Голундо, слухай! — І я переказував їй цілі сторінки, написані чоловіком, якого звали Гельмут Бабендерерде, її сином... — Ні, я мушу віддати йому належне — в його щоденнику багато фахових спостережень, міркувань, креслень щодо тактики повітряного бою, які свідчать, що був він справжнім воїном, наш вельможний син, Голундо... Ти кажеш, війна — жорстоке ремесло, вважаєш, що він змушений був прикриватися цинізмом, аби не загубити свою душу? Хе! Душу? Цинізм? То була тільки кровожерність, Голундо, зневага до людей, нехтування людської гідності. Тож слухай далі...

Мовчиш? На твоїх очах сльози. Але, запевняю тебе, ніякими сльозами не змиєш того, що написав твій син, не змиєш нашої ганьби. Тут не поможуть ніякі сльози... Ти кажеш, він був не один і в усьому винна та смертоносна система, котра дозволяла йому вбивати, штовхала до вбивства. Так, Голундо, система, з якою треба було боротися, навіть коли вона уособлювалась у твоєму власному сині... Ні, ти слухай, слухай...

На жаль, у бога не знайшлося кулі для нього. Кожен рицарський хрест він здобував за рахунок цілого лісу дерев'яних хрестів. А рицарських хрестів він заслужив багато. І кожен з них наш лицар одержував із рук самого фюрера, бо прізвище Бабендерерде тоді звучало! І кожен рицарський хрест був наче амулет для носія цього прізвища... Так-так, Голундо, амулет, талісман, що приносить щастя й благодать...

Я сидів у кріслі біля вікна й говорив, аж поки ранок не виповнив вікна блакиттю, і моя Голунда сиділа поруч мене в другому кріслі, поки я не кінчив. Коли я нарешті вмовк, у мене було таке відчуття, ніби я завершив важке діло, що було мені не під силу, і відчув себе вкрай виснаженим і знесиленим. В кріслі біля вікна застав мене ранок, я заснув од знемоги.

Генрієтта Бабендерерде:

З автобусом учора знову була халепа, і я з самого ранку була зла. Завжди одне й те саме: схоплюйся з ліжка, умивайся, нашвидку снідай, усе бігом. А потім, як дурень, стій на автобусній зупинці, а автобуса нема й нема. Якась аварія або спізнюється, бо в шофера відстає годинник. Днів двадцять усе гаразд, а тоді знову щось скоїться. Я ж могла б іще півгодини поспати! Ну, нічого, зрештою вирішила я, коли прийду на верф, робитиму все трохи швидше, ніж звичайно. Не тинятимусь півгодини біля воріт. Я вважаю, що то не одне й те саме — чекати початку зміни на зупинці автобуса чи на верфі. Люблю хвилин п'ять побалакати перед роботою з Вернером Бекером або з Дітером Кеселем, сигналістами. Довкола гуде верф, над головою, наче арка велетенських воріт, здіймається кабельний кран. Через ці ворота мусить пройти кожен корабель, який спускають з елінга в море. Так, кораблі спершу стоять на елінгу. Для них ворота в світ — не лише гавань. Найперші ворота — це наш кабельний кран. І я — один із стражів цих воріт — пильную вгорі.

Шкода, що я не можу цього сказати вголос. Ох і реготу було б у бригаді, якби я виголосила щось подібне. Але ж усе це правда. Без нас жоден корабель не може залишити верф. Звичайно, коли б не працював елінг, кран стояв би без діла, без дирекції не працював би елінг, так само як дирекція без вищих інстанцій... Та все ж без нас, кранівниць, не зійшов би із стапеля жоден корабель...

Через той автобус мені довелось мало не бігти, щоб не запізнитися на зміну, і Вернер Бекер гукнув:

— Знову проспала, га?

Я не піддалась на провокацію й навіть не розсердилась на нього. Пожартувати ніколи не вадить, інакше й знудитися можна.

Ліфт піднімала вгору Катінка. Заледве я ступила до кабіни, вона сказала:

— Ну й веремія буде сьогодні!

Потім до кабіни зайшов майстер і ще четверо співробітниць. Катінка повторила:

— Ну й веремія нині закрутиться! — А що ніхто не озвався, вона запитала: — А ви як гадаєте, майстре?

Майстер почухав потилицю.

— Яка ще веремія такої гарної днини, Катінко? Адже на небі ні хмаринки.

— Хитруєте. Знаєте ж, що не про погоду йдеться.

Майстер посміхнувся.

— Та й верф наче працює, як завжди, Катінко. Чи, може, ти щось запримітила?

— І не про верф мова, — розсердилась дівчина. Тим часом ми піднялися вгору.

А веремія справді насувалася, не веремія — страшна буря. Я мала працювати на тринадцятому крані, проте кабіни всіх кранів були ще порожні. Тільки коли я проходила через машинне відділення, майстер гукнув:

— Ходи сюди, Генрієтто, поговоримо.

Він сказав це таким тоном, наче всі вже знали, про що буде мова. Лише трохи згодом майстер назвав прізвище однієї з наших співробітниць — Менхеберг. Я озирнулася навколо, сподіваючись побачити Гізелу Менхеберг. І тільки тепер з уст майстра злетіло:

— Це третя втеча... На часі вже поговорити про все серйозно.

Он воно що, подумала я. Знову втеча. Погань. І щоб таке утнула Гізела Менхеберг! Хто б подумав! Її стільки разів нагороджували, а вона...

Яка тому причина? Майстер про це нічого не сказав.

Хельга Кронфот заявила:

— У Гізели причин була повна торба. Нам слід відверто про все поговорити, щоб більше не тікали.

— Я згодна з Хельгою, — вигукнула Еллі Зеелер, — та коли вона каже, що Гізе-

лу щось спонукало до втечі, то я хотіла б дізнатись — що саме?

Відповів майстер Нємцов:

— Невідомо... Ми тільки можемо констатувати, що Менхеберг зникла, і можемо, звичайно, робити певні припущення... Ясно поки що одне: знову один з наших товаришів кинув своє робоче місце, і на Заході зловтішно потирають руки... На жаль, це так, незалежно від того, які підстави для втечі мала Менхеберг. Тож давайте поміркуємо, чи не має, бува, іще хто якихось причин. Авжеж. Авжеж. Нехай кожен по щирості скаже, що він про це думає. Поговоримо відверто. Хто хоче виступити?

Запала тривала мовчанка. Якщо підраховувати хвилини, що спливли після цього запитання на всіх зборах — скільки виявиться змарнованого часу. У підрахунку на республіку — це цілі роки. Аж ось пролунав голос Карли:

— Ну от я, скажімо, коли не піду до кооперативної крамниці — ані згущеного молока, ані кави вже немає. Скільки ж це триватиме?

— А сигарети нехай взагалі не возять, щоб і духу їх не було, — підхопилася Гільда. — Мій Оскар щоранку аж заходиться кашлем, все нутро вивертає з себе, а смокче ж їх, бовдур! На дідька продавати таку погань, коли вона шкідлива!

Жінки засміялися, а майстер Нємцов запалив сигарету, хоч тільки що курив. Потім промовив:

— І ти вже ладна майнути на Захід? — Знову регіт. — Або ти, Карло, — через каву?

— Ви ж хотіли знати, що мені не подобається? Проте я не втечу, — одказала Карла.

Минув якийсь час, майстер уже зиркнув на годинника, коли підвелася Еммі Вульф.

— Я також нікуди не втечу, хіба вже так допече, що хоч з моста та в воду, але трапляється в нас і таке, що біг би світ за очі. Я не знаю, чому втекла Гізела, та коли згадаю, як тяжко мені було, коли через якусь там дрібницю мене зняли з крана. Хтось інший на моєму місці, може, й утік би... Є кава в крамниці, чи немає, якось та перебудеться, але терпіти отаке, як тоді зі мною...

— Твою справу, Еммі, розглянули, все з'ясували. Ти була винна. На півроку тебе перевели в цех, а зараз от знову працюєш на крані. Чого ж тобі ще треба?

— Кажете, розглянули? З'ясували?.. Дідька лисого ви з'ясували. Усю вашу справу висмоктано з пальця — я ні в чому не винна. «Не справляється...» — записали в протоколі і перевели на півроку в цех... Усе мило та любо. Це ж, мовляв, не покарання. А я теж мало не майнула, куди очі світять. Та ні, не на Захід, а взагалі... А наприкінці протоколу ви записали: «В центрі уваги в нашій державі, Німецькій Демократичній Республіці, стоїть людина...» і так далі, і таке інше... Аякже, на перший погляд нібито все вірно. У нас і справді людині приділяють багато уваги. І дитячі садки, й будинки відпочинку, і охорона праці... Але хоч хто-небудь із вас підійшов тоді до мене, щоб запитати: «Еммі, як же це сталося?» От ви, майстре, хитаєте головою, а чи хоч добрим словом озвалися до мене тоді, чи хоч сказали: «Не сумуй, Еммі. Буває. Але ти нам потрібна на крані...» А інші? Вони тільки «з'ясовували», зате ніхто не поцікавився, коли я, скажімо, додому приходжу... Не подивились, що обоє дітей лежать хворі на кір, що чоловік у тривалому відрядженні, а я з ранку до вечора на крані, а з вечора до ранку біля дітей. А потім ще й чоловік потрапив до лікарні... Чи казала я кому про це? Авжеж, казала. У бригаді мене ніхто не винуватив, жодна з товаришок, навіть Ганнелора, хоч ми з нею часом і не миримо...

— Отут я вже нічого не розумію, Еммі, — озвався майстер, — що ти нам закидаєш? Кожен з нас має досить клопоту. Всі члени комісії завантажені по самісінькі вуха. Адже й ми тільки люди!

Еммі якусь мить помовчала. Вона опустила голову, розмірковуючи, видно, над тим, що сказав майстер.

— Ні, майстре, мабуть, ми по-різному дивимося на деякі речі, — озвалася вона по хвилі. — Я вважаю, що вам треба бути не просто людьми...

Хтось засміявся, але Еммі тільки махнула рукою.

— Нема чого сміятися. Я розмірковую так: коли тобі доручили щось з'ясувати, ти не маєш права в цей час клопотатися чимось іншим... Я вважаю, що в протоколі зайве оте «в центрі уваги... стоїть людина». Це всім відомо, ми стільки разів чули про це...

— А що ж треба було записати в протоколі, Еммі? — вже серйозно запитав майстер.

Я замислилась над словами Еммі. Вона ж знову якусь мить помовчала, а тоді сказала:

— Слід було записати: «Еммі Вульф зараз живеться скрутно... через часті відрядження чоловіка. У неї захворіли діти. Комісія з'ясувала, що Еммі Вульф потребувала допомоги, і дійшла висновку...» Я не знаю, чи розумієте ви мене, товариші... На перший погляд, воно нібито й просто. Тіль-

ки чогось дуже важко це зробити... І однаково треба діяти, аби щось змінити!

Одразу після Еммі виступив майстер. Якийсь час я ніяк не могла зосередитись, слова Еммі роз'ятрили мені душу, бо ж вона казала правду. Адже це те саме, що й у нас із Хрістофом! Думки хаотично роїлися в голові... А майстер говорив:

— Знаєш, Еммі, ми тоді намагалися в усьому розібратися, я добре пам'ятаю. Та через тебе ми мали збитків майже на чотириста марок...

— А чому мені про це ніхто не сказав? Хіба я так багато вимагаю? Ваша комісія була для мене мов ті судді, що сидять десь високо-високо наді мною. А стояти перед суддівським столом не дуже приємно... Може, і вам слід було стояти, а може, взагалі не потрібні були оті судді? Ой, тепер я вже зовсім заплуталась... Але я мусила сказати те, що думаю...

І враз розляглися дружні оплески. Аплодували не тільки жінки, але й майстер. Здається, всі тепер відчували те саме, що я. Нас усіх ніби пронизав невеличкий заряд електричного струму, і це нам, напевно, ще стане в пригоді.

Усі розійшлися по своїх робочих місцях.

До полудня ми з Еллі працювали удвох, за сигналіста був Вернер Бекер. Веремія вщухла, буря ніби й не зривалася.

Еллі любить побазікати, її рот рідко закривається, але вона серцем чує, коли говорити не слід. Одного разу, відтоді минуло вже кілька тижнів, я зустріла Еллі в місті. Ми з Хрістофом роздивлялись меблі для кухні. Еллі, ніби з-під землі, виросла перед нами. Ми навіть не помітили, коли вона підійшла.

— Кухонні меблі передусім мають бути практичні, — заявила Еллі.

Ми привіталися без жодного замішання, оскільки Еллі зробила вигляд, наче все це звичайні речі, хоч про Хрістофа я ніколи їй не говорила.

— Найкраще було б, — торохтіла Еллі, — якби в кухнях меблі вмонтовували під час спорудження будинку. Один раз усе зважити, щоб було якнайзручніше, і здавати квартири з готовими кухнями. Хіба, зрештою, не однаково — заплатити за ті меблі у магазині, чи безпосередньо будівельній фірмі — правда ж, Генрієтто?

Я теж була такої думки. Еллі пішла собі — і наступного дня ані словом не прохопилася про зустріч, жодного запитання...

В полудень усі крани від тринадцятого до дев'ятнадцятого разом транспортували одну велику секцію. Було жарко, гучномовець тріщав, наче чорти десь горох молотили. Еллі, за вказівками з монтажного майданчика, подавала команди усім кранівницям.

— Один, два, три, чотири. Підняти вантаж. П'ять, шість.

З корабля команди подавав Вернер Бекер. Монтажний майданчик і борт корабля час від часу перевіряли зв'язок з кранами.

— Чути добре! — відповіла Еллі.

— Чути добре, чути добре, — луною відгукувались кабіни.

— Крани від тринадцятого по вісімнадцятий! Рух в напрямку моря, поставити перемикачі... — озвався монтажний майданчик.

— Давай задній хід, — відгукувався Вернер Бекер з корабля. — Дев'ять, вісім, сім, шість, п'ять, чотири, три... — Пауза. — Два, один, нуль. — Далі лунав наказ опустити вантаж: — Від тринадцятого по вісімнадцятий! Шість, пять, чотири, три, два, один. Стоп. — Усе як завжди, усе як слід.

Раптом Еллі сказала:

— Я гадаю, кожен мав якусь причину...

— А Гізела?

— Що ж Гізела... Може, і з дурного розуму теж, але були й причини... Пам'ятаєш отого рудого, що подався туди ще два тижні тому?

— Рудого? Якого це?

— Ну, отой молодий зварник, невисокий, він часто ходив з Гізелою. Здається, Віллі його звали.

— І Гізела майнула за ним?

— Він на двадцять років молодший за неї... На партгрупі ми говорили їй, що він міг би бути їй за сина... Вона тоді заявила, що це нікого не обходить, що це її особиста справа. Я спершу також вважала, що вона має слушність. Зрештою, кому-кому, а мені добре відомо, як воно, коли лягаєш в ліжко і раптом помічаєш, що ти в кімнаті сама. Не тільки в ліжку, розумієш? Взагалі сама... Я в такі хвилини встаю і йду до дітей. Посиджу біля них. Часом це допомагає, але не завжди. Ота гірка самотність... Стоїш біля вікна і дивишся на вулицю. Тільки дивишся. В кількох вікнах завжди світло, там є з ким поговорити... Але ж ти не можеш. І раптом одне з вікон розчиняється, хтось вихиляється з нього й теж дивиться на вулицю. Можливо, у нього теж смутно на душі. Але поговорити — не поговориш. Не побіжиш униз, не станеш під вікном і не гукнеш до нього: «Ходи сюди, побалакаємо...» Адже добре розумієш, що це неможливо. Знаєш, що не маєш на це права... Бо той, до кого ти звернешся, подумає, що ти повія. Ти, Генрієтто, ще дуже молода, щоб зрозуміти це. Але коли тобі буде за тридцять, відчуєш, які довгі бувають вечори... Можливо, звичайно, в тебе

усе буде не так... Отож постоїш сама собі, постоїш, а тоді зачиниш вікно. І раптом ти згадаєш, що в тебе померло два чоловіки, а третій — залишив... Ні, скажеш сама собі, з мене досить... Але й це не допомагає. Ляжеш знову в ліжко, глянувши ще раз на дітей. І ти навіть заридати наче не маєш права, коли оте кляте почуття довго не полишає тебе... Відтак думаєш про роботу, про товаришів по роботі, про перспективи, які перед тобою відкрилися. А радості від того — аніякісінької... Бо добре знаєш, що завтра ввечері знову прийдеш смертельно втомлена і знову тебе обсідатимуть ті самі думки. І скільки не мучитимешся, нічого не допоможе... Отак воно... І раптом настане день, коли з'явиться Він. Хай не найкращий з усіх, але все ж чоловік, з яким ти можеш гиркатись, сміятися, розмовляти і плакати... І потім він знову зникає. Сьогодні був, а завтра нема... І хтось скаже: «Радій, що здихалась...» А яке вам у дідька діло до мого життя, подумаєш спересердя. Хто з вас знає, як то буває, коли хочеш заснути і не можеш... Звичайно, я розумію, що це не тільки особиста справа... Але як усьому цьому зарадити?

— А чому не взятись за якесь діло, коли тобі не спиться!

— Ти ще молода, Генрієтто... Бажаю тобі назавжди лишатись молодою.

— Нічого не вийде.

— Та воно так. Але ти вийдеш заміж і, будемо сподіватись, житимеш щасливо.

— Будемо сподіватись, — промимрила я. І подумала: за щастя треба боротись. Хай щось не клеїться знову і знову, однаково не можна здаватися. І я сказала: — А по тобі й не знати, що ти нещаслива, Еллі.

А вона відповіла:

— Бо я не піддаюся.

Хрістоф Бабендік:

Звичайно, я неправий. Не слід так розмовляти з Гансом Гробшмідтом, особливо з ним. Зрештою, йому начхати на те, що я шостий день виконую обов'язки штурмана. Гробшмідт — ас, і коли він прийшов не о другій нуль-нуль, а на сорок секунд пізніше, це ще не причина, аби отак з ним говорити, це я одразу відчув. Та слово не горобець. А я ще додав:

— Дуже прошу дбати про точність. Сорок секунд — не страх як багато, але прошу, щоб це не повторювалось. Сорок секунд можуть стати вирішальними...

Заткни, зрештою, свою пельку, Хрістоф Бабендік. Гробшмідт знає не згірш за тебе, що сорок секунд — і небагато, але й багато. І нічого зчиняти тарарам. Та я не можу стриматись, хоч відчуваю, як за мною стежить командир. Він сидить у мене за спиною й чудово розуміє, що зі мною діється. Інші літають, а я — штурман. Ще коли перевіряли стан підготовки авіаційних трас, мене наче гедзь укусив. Немає нічого нуднішого, як виконувати обов'язки штурмана. Все починається з самого ранку. Зведення погоди, запасний аеродром, перевірка стану підготовки трас, служба часу, дозвіл на вильоти і безліч інших справ; звичайно, все це потрібно, та більш як два дні витерпіти важко. Добрий штурман багато важить — але що це за робота в порівнянні з польотами!

Коли я попростував до виходу, мене гукнув командир:

— Товаришу Бабендік, затримайтесь, будь ласка, на хвилинку.

І от ми лишились самі. Зараз почнеться, подумав я. Командир якусь хвилину ходить туди й сюди, потім питає:

— Як ви дивитеся на те, щоб завтра у політ? — І, помітивши мою радість, швидко додає: — Я хочу, щоб ви щиро сказали, чи можете... Чи кінчилася ота історія з дівчиною?

«Так он куди він гне, — подумав я. — Он звідки вітер віє...»

— Я чекаю вашої відповіді, — каже командир.

Ну, що йому сказати?

— Товаришу командир, учора я одержав од Генрієтти листа, у якому вона пише, що хоче порвати з батьком будь-які стосунки.

Командир глибоко зітхнув.

— Отже, криза ще не минула... До речі, хочу вам іще дещо сказати, товаришу Бабендік. Бути штурманом не менш важливо, ніж льотчиком! Адже ви це чудово розумієте! Ми зараз по двадцять дві години на ногах. І я вельми прошу вас, не зганяйте злість на товаришах!

Він має рацію, подумав я. Вичитує мені, як школяреві, але він має рацію. Стою ні в сих, ні в тих. У вухах лунають слова командира:

— Бажаю собі і вам, щоб ота історія з вашою дівчиною якнайшвидше уладналась... Ви не згірше за мене розумієте, що довго так тривати не може. Я в усьому люблю ясність. Зараз не треба нічого говорити... Візьміть відпустку. Я хочу, щоб у мене в ескадрильї був порядок. Відвідайте своїх батьків, а коли хочете, то й дівчину. Це ваша справа... У п'ятницю остаточно про все поговоримо на партійних зборах.

Мені кортіло відповісти, але командир не дав і слова сказати. Він тільки по-дружньому, як завжди, додав:

— Прошу вас, товаришу Бабендік, за ці дні зважте все як слід... Мені б дуже не хотілося втратити вас.

Коли я пакував свою валізу, прийшов Ганс Гробшмідт. Він трохи пом'явся мовчки біля мене, а потім запитав:

— Відпустка?

Я спершу замкнув валізу, дістав із шафи кашкет, а відтак сказав:

— Я поводився, як блазень... Мені соромно за себе, Гансе.

— Ти зовсім здурів, Хрістофе... То дрібниці. Звичайно, сорок секунд і справді немало. Одне слово, все гаразд. — І, тихенько свиснувши, додав: — Знаєш, череп буває дуже міцний. Але стіна ще міцніша — ти спробував разок торохнутися лобом, чи витримає.

— Стіна?

— На це не так легко відповісти. Скажи мені, Хрістофе, що для тебе стало стіною? Дисципліна? Порядок? Партія? Держава? Закон? Товариші?

— Казна-що ти городиш, Гансе. З якої б це речі я мав повставати проти всього того, що ти назвав стіною? Може, це для тебе дисципліна, партія, держава — стіна, супроти якої ти маєш намір виступити, оскільки не можеш осягнути всього своєю твердолобою головою.

— Ну, казав же я, що ти здурів... Хто ж каже, що для тебе партія — стіна? Йдеться про твою поведінку, і не треба дурити самого себе.

— Ніхто нікого не дурить, але я справді не маю наміру битися лобом об усе те, що ти назвав. Я кохаю дівчину, і вона кохає мене. Любов — це також довіра.

— Ти весь час торочиш про довіру, Хрістофе... Але ж і довіра ослабне, закульгає, ну, для порівняння, — коли, скажімо, твоя дівчина закрутить з іншим... Щоправда, це тільки припущення, Хрістофе!

— Ще б пак! Тільки й чуєш від усіх: припущення, припущення... А мені не потрібні припущення, мені давай факти. Може, я став гірший, ніж був?

— Чому ти не хочеш мене зрозуміти, Хрістофе? Ніхто не каже, що ти став гірший, ніж був. Але закон є закон. Навіть для закоханих.

— Кохання й закон не повинні суперечити одне одному, — відрубав я і додав: — Генрієтта не хоче більше мати із своїм батьком нічого спільного. Збагни, Гансе! На карту поставлено все! А командирові до всього того байдуже!

— Командир ніколи не залишає поза увагою те, що гідне уваги, — заперечив Ганс, наголошуючи на кожному слові. — Коли вже дівчина зважилась на такий крок, — це щось та значить. Принаймні я так гадаю.

Залізниця біжить кудись у ніч. Я стомився, як пес, а все ж не можу склепити очей. Шкода, що не встиг на автобус! Пасажирський поїзд зупиняється біля кожного стовпа. Там-та-там, там-та-там, там-та-там... А може, мені все-таки спершу заїхати до Генрієтти? Стріну її завтра ввечері біля воріт, а до того часу вона й гадки не матиме...

Ганс Гробшмідт — ас... А як ми, бувало, щонеділі вранці шкваримо з ним кілометрів по п'ятнадцять пішки. І все заради якогось старого планера СГ-38. Спершу нас було п'ятдесят, потім лишилось тридцять, двадцять і, нарешті, — тільки п'ять. П'ять планеристів. Як мордували ми себе... З п'ятьох ще один відсіявся... Четверо, ба, всього лише троє літають сьогодні на МІГах. Ганно Гейсе не закінчив курсу навчання, а жаль... Пам'ятаю, якось Ганс Гробшмідт ніс варту. Коли землю огорнув туман, з'явився порушник кордону. Ганс — у повітря. Доповідає: порушник повернув назад. А Ганс потому ніяк не міг сісти, кружляв над посадочним майданчиком. Всю республіку оповив туман, видимість нікудишня, а Ганс у повітрі... На аеродромі вже наготувались садовити літак з допомогою радіонаведення, гадаю, командирові пощастило б це зробити... І раптом Ганс дістає наказ летіти на резервний аеродром у Польщу... Летить. Пальне кінчається... А там також усе в тумані. Давай домовлятись по-російському. Ганс шпарить з німецьким акцентом, а поляки — з польським. І Ганс легко пішов на посадку, наче за найкращої сонячної погоди. Польські товариші під'їхали одразу з каретою швидкої допомоги, а потім понесли його на плечах у клуб... Вісім днів не відпускали... Ми на їх місці зробили б те саме... Тоді Ганс Гробшмідт був ще тільки пілотом другого класу, це було два роки тому... Як то він сказав? «Це щось та значить...»

Авжеж, Генрієтто, це щось та значить... Завтра увечері я стріну тебе біля верфі, і ми підемо разом...

Бо що було б з нею, з її вірою, якби я покинув її? Та годі вже. Довір'я за довір'я...

Мені не хочеться їх турбувати, та що поробиш, не ночувати ж на вулиці. Нарешті, у вікні засвітилось. Батько припав до шибки. В його голосі вчувається що завгодно, тільки не радість.

— Кого там носить лиха година серед ночі?

— Відчиняй, Олінг!

— Це ти, хлопче?

Я чую, як перемовляються батько з матір'ю, і мати йде відчинити двері. Усе відбувається точнісінько так, як завжди, коли я приїжджаю додому, незалежно від того, вдень чи вночі.

— А я сьогодні й кажу старому, що, мабуть, Хрістоф...

— І напевно, знову щось зазирало у вікно, — не даю матері докінчити я.

— Еге ж, саме так. Мабуть, Хрістоф навідається, сказала я, а старий ще не повірив.

Я входжу до кімнати. Батько сидить на канапі. На ньому розстебнута сорочка, штани, шкарпетки й черевики. Привітавшись зі мною, він одразу ж дістає пляшку й дві чарки. Горілка допомагає нам згаяти кілька перших хвилин. Ми завжди не знаємо, з чого почати розмову, коли зустрічаємось після тривалої розлуки.

— Ну, будьмо!

— Будьмо, Олінг!

Мати знову заметушилась.

— Ти ж, мабуть, голодний... У мене є білий зельц, шматочок печінкової ковбаси ще лишився. Зараз зроблю бутерброди!

А коли я відповів, що їсти не хочу, вона сказала:

— То хоч чашечку кави випий.

Від кави я не мав права відмовлятись. Тож кажу:

— Тільки без цикорію!

— Вона ще кілька годин тому торочила, що ти приїдеш, — зауважує батько. — А я все не вірив.

Ми випили ще по одній.

— Довго ти в нас погостюєш?

Я озираюся довкола. Тут усе по-старому, як закарбувалось у мене в пам'яті з дитячих літ. На тих самих місцях стоять меблі, на тих самих гвіздочках висять фотографії, і навіть пахне так само, як завжди, — воском для натирання підлоги та старими речами. Над канапою і досі висить малюнок Петера Вестфаля. Рибальська хатина, човен, кущ дроку, море і вдалині гористий острів. Краєвид осяяний вечірнім сонцем. Я бачив багато картин, деякі з них мені подобалися, інші ні, але ця — ця була особлива, з нею я виріс. Коли старих уже не буде, я повішу її в своїй кімнаті, і ніколи не знатиму, подобається вона мені чи ні. А що скаже Генрієтта? Генрієтта. Власне, пора б розповісти старим про неї...

— Завтра вранці трохи пройдемось, — каже батько. — Шкода, що в тебе часу малувато... Зате тобі пощастило. Якби ти був приїхав учора, не застав би мене. — Це було сказано тоном, який мав заінтригувати мене. Але, не дочекавшись запитання, батько повів далі: — Вони знову витягли мене на шаланду. Три дні проплавав. Знову потрібен їм. А тепер метикують, як мені заплатити, щось там у них не клеїться з фондом заробітної плати.

Мама приносить каву. Я куштую й підморгую:

— Ну, матусю, невже тут і справді нема ані грама цикорію?

Мама наче не чує.

— Він ледве не накоїв лиха, — каже вона.

— Не слухай її, хлопче, дурне патякає!

— Ледве не загнав шаланду на мілину. Щоправда, не з своєї вини, але що було б, якби загнав-таки? В управлінні морського судноплавства усе звернули б на нього, як на капітана, хоч він вийшов у море, аби тільки допомогти людям. Посадовили б його в холодну на старості літ.

— А таки посадовили б, — додаю я.

Але батько тільки махнув рукою. Мені знайомий цей жест. Про що тут, мовляв, говорити!

Батько сидить на канапі, волосся в нього зовсім біле, і мені здається, що він завжди був такий. Ніколи не скажеш, що йому сімдесят. Мати молодша за нього майже на двадцять років, а бач, зовсім бабуся. Дивно якось, розмірковую я.

— Сталося так, що шаланда перестала слухатись керма. Що це означає, тобі не треба пояснювати. Я не раз попереджав начальство, але в них завжди стільки різного клопоту.

— Що ж там було? Може, замалі лопаті гвинта?

— Може, — погоджується батько. — Але вони не хотіли робити ремонт, бо давно вже збираються шаланду продати.

— І в усьому звинуватили б тебе, хоч ти тільки помагав, — знову каже мати.

— Я в лопатях гвинта не сидів...

Я питаю маму, як її здоров'я. Це ризиковано, але я мусив запитати, бо інакше мама образилася б.

— Гай-гай, — одказує вона. — Недовго вже мені ряст топтати.

— Та ще років з тридцять, — кидаю я.

— Ой, навряд!.. І так слава богу, дехто й мого віку не доживає... Пам'ятаєш фрау Пелікан із Бадштубенштрассе? Ні? Жінка моїх літ. Учора впала у булочній Дешера. Післязавтра — похорон.

— Ти не фрау Пелікан.

Батько підштовхує мене і додає:

— Хто про смерть балакає, — живе до ста років. Побачиш, вона ще нас переживе.

Мати таких жартів не визнає.

— Ну, побачите... Як там говориться: «І над могилою шепнув вітрець: тепер всьому кінець...»

Батько знову запалює люльку. У нього чудовий настрій, дарма що ця розмова повторювалась уже, певно, разів сто.

— А як сталась аварія?

— Яка там аварія! Шаланда перестала слухатись, коли повз неї промчав пожежний катер... Кручу кермо що є сили, а їй хоч би що, і зупинити теж не можу. Повернулась упоперек течії і пре просто в берег. Ну, якось таки відвернув її од причалу, й вискочили ми на берег. А там саме намивають грунт землечерпалкою, м'яко — все і обійшлося. З пожежної башти помітили нас і стягли на воду. Одне слово, повелися по-джентльменському, бо й вони чулися винними.

— А інакше на старості літ ще й у тюрязі відсидів би, — ніяк не вгамується мати.

Розмовляючи, я придивлявся до Олінга. Коли він оповідав такі історії, обличчя в нього завжди суворішало. Як і тоді, коли він у дитячому садку оповідав про всілякі пригоди та шторми, а їх він бачив чимало— і коли рибалив, і коли ще служив матросом у флоті Вільгельма Другого. За Вільгельма він цілий рік просидів у казематі за непослух...

— Кава захолола, Хрістофе... Може, зварити ще?

— А на мою думку, час уже спати, — каже батько і наливає нам ще по чарці.

Мама йде стелити. Я розмірковую, оповідати мені про Генрієтту чи ні. Мабуть, відкладу до ранку. Інакше мама цілу ніч розпитуватиме, а я зараз просто не можу відповідати.

Шафа з моїм вбранням стоїть у передпокої. Давненько я не вдягав цивільного костюма, але зараз, подумав я, він буде до речі.

Я вдягаюсь у цивільне тут-таки в передпокої. Потім іду в кухню і роздивляюсь на себе в дзеркалі, що висить над зливальницею. Ясно-сірий літній костюм мені личить, але почуваю я себе в ньому не дуже добре. Нелегко мені буде знову звикати, якщо доведеться. Втім, поживемо — побачимо.

Входить батько. Привітався і заходився вмиватись. Втираючись, крізь рушник говорить:

— Мені було б приємніше, якби ти не скидав уніформи.

— Чому?

— Вона тобі дуже до лиця. У всякому разі, більше, ніж оцей костюм, в якому ти скидаєшся на школяра, що зібрався на конфірмацію.

Я знову дивлюся в дзеркало.

— Їй-богу, — каже батько. — Вдягни краще знов уніформу, ну, хоч сьогодні до обіду... Інакше мої товариші подумають, що тебе покарано. До того ж мені хочеться трохи похвастатися тобою... Знаєш, усе-таки син — офіцер...

— Який жаль, що я не можу піти з вами, — зітхає мати. — Не хочуть мене зовсім носити мої ноги.

— А що в тебе з ногами?

— Та вона собі навигадувала цілу купу хвороб, — коментує батько. — До лікаря йти не хоче, а тільки надокучає людям своїми скаргами!

— Хотіла б я, щоб у тебе так боліло.

— Побажання благочестиве, що й казати.

— Ну, годі вже вам гарикатися!

— А ніхто й не гарикається, — запевняє батько. — Ми тільки обмінюємось думками... Як тепер кажуть: дискутуємо.

Мати підморгує старому, і він із задоволенням сміється.

— Твій батько ніколи не поспівчуває, коли в мене щось болить, але хай-но в нього бодай десь кольне — ото вже набігаєшся коло нього. Вмирає, та й годі.

— Це було хіба що за царя Гороха.

— То ти краще богові дякуй, — повчає мати.

— Якби він був, може, і подякував би. А то де ж ти його візьмеш?

— Тебе не переговориш.

Чи чув я коли інші розмови між ними? І незважаючи на це, вони тримаються одне одного, як голуб і голубка. Коли котрогось із них кілька днів не буває вдома, друге нудить світом. Ні батько, ні мати не допустять, аби хтось чужий сказав про одного з них щось недобре...

Батько вдягнув свій найкращий костюм, пов'язав святкову краватку. Вода в гавані була гладенька, як олія в бочці, і всі рибалки вийшли в море. День випав теплий, на узбережжі повно пляжників. Якийсь час ми йдемо мовчки, врешті, я вирішую, що місце і час саме для серйозної розмови.

— Знаєш, Олінг, склалася ситуація, у якій я ніяк не дам собі ради.

Він мовчить, тож можна бути певним, що вже ні про що й не запитає.

— Я, бач, хочу одружитися, але зробити це зможу, якщо покину літати... Бо Генрієттин батько на Заході.

— Отже, кажеш, одружитися...

— Так, але її батько живе в Західній Німеччині.

— Генрієтта... гарне ім'я.

Ми підійшли до пивнички «Тюлень». Там саме відчиняли віконниці.

— Мушу випити чарку з ляку, — заявляє батько.

І от ми сидимо в затишній пивничці, смакуємо пиво й коньяк. Олінг трохи побалакав з офіціанткою про те, скільки вона може заробити за сезон, відтак цокається зі мною й каже:

— Для мужчини головне — улюблена справа. Ти ж не баба.

З цього приводу можна було б говорити багато.

— Генрієтта, видно, козир-дівка, коли ти через неї ладен навіть відмовитися літати. Але над цим я мушу ще подумати.

Ну що ж, гаразд. Подумаємо. Тільки навряд, щоб це допомогло.

— А вона й справді варта того?

Я глянув на старого, і він мені по-змовницькому підморгнув.

— Йдеться, Олінг, не лише про Генрієтту, але й про довір'я. Вона не має нічого спільного з своїм батьком, майже не знає його... І я хочу, щоб держава мені довіряла, бо я довіряю їй.

— В такому разі, справа значно складніша, ніж я гадав спершу, — мовив батько. — Тут я тобі нічого не зараджу. Людина мусить діяти так, щоб було справедливо. За цим принципом вона повинна судити й інших... От тільки одружуватись заради справедливості не слід...

— Але ж я тобі казав, що...

— Гаразд, синку. Я зрозумів тебе... І радий буду познайомитися з Генрієттою. Бо йдеться, видно, передусім про неї.

— Я хочу сказати тобі...

— Сьогодні, Хрістофе, може, ти й певен цього, та мине кілька років... На чомусь не погодитеся, от і будеш думати: задля неї я знехтував своїм покликанням. Зваж усе як слід...

— І Генрієтта так каже.

Він легенько свиснув.

— Он воно що. А вона, мабуть, і справді путяща дівчина... Привези її при нагоді до нас. Генрієтта — гарне ім'я.

Ми виходимо з пивнички і йдемо далі, до молу. Біля бюро подорожей у мене виникла чудова ідея. Я вирішую найближчим часом будь-що здійснити її. Генрієтта буде рада... На молу ми здибуємо Карла Альвердта, з котрим батько колись разом рибалив.

— Здоров, генерале, отже, знову вдома, — починає Карл. — Ич, який джигун у тебе батько... Ти глянь на нього — святковий костюм, краватка.

— Поглянь краще на свої штани, Карлушо. От-от десь загубиш. Бо ж, напевно, знову жодного гудзика немає, — одказує батько.

Карл Альвердт тільки махнув рукою.

— А мені вже ні до чого ті гудзики. На моє добро ніхто не поласиться.

Батько посміхається, обертається до мене і каже, ніби Карла біля нас немає.

— Знай, синку, у Карла Альвердта не всі клепки в голові. Він уже купив собі не тільки домовину, але й надгробок, на якому написано, який це був чудовий чоловік. Бракує лише дати смерті, але і за дату Карл уже заплатив каменяреві. І все задля того, щоб ніхто не поласився на його добро... Ну, на якого дідька тобі надгробок, Карле? У тебе справді не всі клепки в голові...

— А у тебе всі? — запитує Карл.

— У мене всі. Я собі надгробків не... Знайшов чим людям баки забивати!

— Диви, який розумний! Так ти ж у всьому покладаєшся на генерала.

— Що правда, то правда, бо раніше він покладався на мене.

— Здається, нам не завадить ще по одній випити, — кажу я.

— А твій син кмітливіший за тебе!

Обидва регочуть. Стоять на сонці й регочуть. На воді виграють сонячні зайчики, небо високе й блакитне. Серпневий день. Я дивлюся на старих і сміюся разом з ними, я — вдома.

Тим часом до пивнички зайшло ще двоє відвідувачів, вони вітають мене, мов блудного сина. Перш ніж піти до бюро подорожей, я випив з ними по дві чарки.

— Вип'ємо, Олінг.

— Генерал розщедрився, оце мені подобається, — озивається Карлуша.

— Вони проп'ють і штани твої, синку, — каже батько. — Ти дуже легковажно вчинив, коли вирішив їх почастувати.

Все це жарти. А про те, про що слід було поговорити серйозно, ми також поговорили.

Генрієтта Бабендерерде:

Вечір у п'ятницю! Скільки житиму, не забуду його. Еллі провела мене до автобуса. Я вже хотіла сідати, коли з-за спини почула:

— Сьогодні ти не поїдеш додому, Генрієтто!

Зрадівши, я забула про все на світі й обняла Хрістофа; хай собі посміхаються хлопці, що проходять повз нас, мені байдуже. Ми заступили вхід в автобус, але й цього не помічали. Хрістоф поцілував мене, тоді ще і ще...

— Любов — чудова річ, — озвалась котрась із товаришок по роботі позад нас, — тільки ж автобус стояти не буде...

Ми посторонилися, аби вона могла сісти.

— Отже, слухай, — сказав Хрістоф, — усе готово. Ми зараз їдемо. Ніколи не вгадаєш куди.

— І ти впевнений, що я поїду?

— Безперечно.

— А що скаже дідусь? Він подумає, що зі мною щось трапилось.

— Не подумає. Він уже знає, що ти повернешся у Віттіков в понеділок після роботи. Я послав йому телеграму.

— У понеділок я на нічній зміні. Тож додому повернусь лише у вівторок? А хто працюватиме за мене завтра?

Про це Хрістоф не подумав. У нього була відпустка, і він геть забув, що я мушу працювати ще й у суботу.

— Але ж я вже й квитки взяв на поїзд!— розгубився він.

Я тільки дивувалася — поїзд, завтра не йти на роботу? Кудись їхати? Отак, ні сіло, ні впало? Не перевдягнувшись, ба навіть без зубної щітки?

— Ти що, з неба впав?

— А я й зараз на небі.

— Ну, тоді і я згодна хоч на край світу з тобою, але тільки до завтрашнього ранку, до початку зміни.

— Про це годі й думати, Генрієтто. Доведеться тобі просто зробити прогул.

— А ти коли-небудь прогулюєш?

— Ні, мені не можна.

— А мою роботу хто виконає?

— Я був такий щасливий... — промовив Хрістоф.

Звичайно, я згадала про Еллі. Правда, вона казала, що саме в суботу збирається прати...

Еллі не довелося довго вмовляти.

— За однієї умови — ви в мене повечеряєте! — тільки й сказала вона.

Безумство! Але яке чудесне безумство!..

Поїзд відходив десь опівночі, проте в спальні вагони можна було сісти раніше. Провідник узяв наші посвідчення, погортав Хрістофове, зазирнув у свій папірець, тоді погортав моє.

— Пан і пані Бабендік — дванадцяте купе...

В цю мить я зауважила, що Хрістоф наміряється щось сказати, і перебила його:

— Нам хотілося б чогось випити.

— О, є «Радеберзьке», просто чудове...

— Краще б якогось іншого вина.

— Є «Діміат», оригінальний розлив, просто чудовий...

Перед словом «чудовий» чолов'яга щоразу на повні груди вдихав повітря, ніби хворий на астму.

Я глянула на Хрістофа.

— Візьмімо «Діміат», муже?

«Муж» силкувався зберегти серйозний вираз обличчя. Він тільки кивнув.

— Якщо хочете, панове, можете йти до свого купе, я зараз принесу вино. Просто чудове! — почули ми, коли провідник уже одвернувся й пішов.

Я гадаю, що він виконує свої обов'язки автоматично.

У вагоні вже було повно пасажирів, вони курили і впівголоса розмовляли. Щоб пропустити нас, чоловіки й жінки притискались спинами до дверей купе, звільняючи для нас вузенький прохід. Мене огорнуло якесь дивне почуття: наче діється щось надзвичайне, що буває один раз у житті; мені здавалось, що всі люди, навіть оці пасажири, котрі неохоче давали нам дорогу, відчували те саме, що і я. Спальний вагон видався мені химерним підземним готелем. Так-так, саме підземним, ступивши в коридор поїзда, ти немовби опинявся під землею. Підлога застелена грубою темно-червоною доріжкою, стіни обшиті червоним деревом, а шибки у вікнах нагадували чорні дзеркала.

Дванадцяте купе видалось мені спершу затісним. Я подумала: «Генрієтто, ти тут, наче в коробці для сигар». Проте яке це має значення! Хрістоф обняв мене за плечі й поцілував у чоло.

— Ну, пані Бабендік, знову витівки?

— Так, муже, тільки ж не зрадь мене!

— Краще б я одразу сказав йому всю правду. Бо помітить і однаково розселить, фройляйн Бабендерерде.

— А я зараз сховаюся на своїй верхній поличці, — прошепотіла я. — Адже Бабендерерде по верхньонімецькому означає «над землею», а Бабендік — це тільки «над ставом». «Над землею» ж вище, аніж «над ставом». Ясно, муже? І я оповила його шию руками й поцілувала.

Ми добре зробили, що одразу ж роздяглися. Хрістоф хотів мене ще раз поцілувати, але в двері постукали, і я навіть не встигла вдягти піжаму Еллі. Я прожогом шмигнула в постіль, причому на нижню полицю — на верхню б не встигла.

— О, пан і пані вже відпочивають?

Хрістоф голосно позіхнув.

— Набігались, натомились за день.

— Гм-гм, — мугикнув провідник. — Отже, ковточок на ніч — і бай-бай, це...

Тут я не витримала і випередила його:

— Просто чудово!

Провідник засміявся, але якось безгучно, тільки плечі затрусилися. Мабуть, звик, — адже він працює в спальному вагоні.

— Моя дружина мене також передражнює, — сказав він трохи перегодом. — Але це не допомагає, ніяк не можу позбутися цієї звички.

При цьому він глянув на мене — очі його ховалися в безлічі зморщок — і видався мені милою людиною. Бо ж яка ще людина щиро сміятиметься сама з себе?

Хрістоф заплатив за вино. «Просто чудовий» кілька разів подякував і побажав нам доброї ночі. Але вже на дверях зупинився.

— Знаєте, — промовив він, і його обличчя посерйознішало, — люди мало сміються... До речі, чи забрав я ваші посвідчення? Краще заберу, аби контролер у Шенфлісі... Речей у вас небагато, тож ніхто вам не морочитиме голову, не докучатиме більше ніж треба, а це просто чу...

— А без того не обійдеться? — запитав Хрістоф.

— Без перевірки? Ні, перевірка буде. О, я міг би стільки цікавого вам розповісти, міг би вже не один роман написати. Тут іноді таке побачиш! Ні, контроль потрібен.

— Я питаю, навіщо вам наші документи, якщо у Шенфлісі нас однаково розбудять?

— Інструкція, мій любий.

Хрістоф на якусь мить замислився, а потім сказав:

— Знаєте що? Коли будемо під'їжджати до Шенфліса, розбудіть мене, будь ласка. Гаразд?

— Ой, мабуть, що негаразд!

— Удень я хочу їхати з розплющеними очима.

«Просто чудовий» посмикав себе за носа двома пальцями. Подумав. І нарешті сказав:

— Нічого не вийде... Хоч ви обоє й дуже симпатичні, я все-таки заберу ваші документи.

Хрістоф здався. Він зітхнув і дістав обидва посвідчення.

Провідник мовчки погортав їх. Раз. Тоді вдруге.

— І що мені з вами робити?

— Ми ж уже спимо... І майже одружені.

Він, здавалось, не чув моїх слів.

— Ну, то що ж мені робити, мій любий? — звернувся знову до Хрістофа.

— Найкраще було б закрити на все це очі — вагон спальний...

«Просто чудовий» перевів погляд на мене.

— Справді майже одружені?

Я закивала.

Він знову смикнув себе за носа.

— Оскільки однаково доведеться будити перед Шенфлісом, я приготую вам каву. Пахне — розкішно.

А що він, забувши свою приказку, вийшов мовчки, я докінчила:

— Просто чудово!

Він одразу ж просунув голову в купе і прошепотів:

— Авжеж... люба пані!

До цього я ніколи не була в Берліні. І от удвох з Хрістофом ходжу вулицями міста, і все видається мені чарівним. А втім, сьогодні навіть глухе село видалося б мені, чого доброго, чарівним, бо зі мною Хрістоф. Я зовсім не відчуваю втоми, хоч ми спали лише кілька годин. Пам'ятаю, в Нойштрелітці ми ще визирали у вікно на перон. Одслонили трохи шторку і крізь шпарку роздивлялися на чужі, стомлені обличчя. Ті люди й гадки не мали, що ми дивимося на них, отже ми бачили їх такими, якими вони є насправді, якщо це взагалі можливо.

Кінець кінцем я таки заснула, а коли Хрістоф мене розбудив, він був уже вдягнений.

Берлін — величезне місто; а що то за розкіш метро! Швидко, дешево, двері відчиняються й зачиняються ніби самі. Автоматично. Вискакувати небезпечно для життя. Тут однією ногою бути в вагоні, а другою за вагоном неможливо.

Ми вийшли на станції Фрідріхштрассе і попростували до великого перехрестя, де Фрідріхштрассе перетинається з вулицею Унтер ден Лінден. Я роздивлялася навкруги: люди, автомашини, автобуси, тролейбуси — все і всі тут кудись поспішають...

— Скажеш ти мені, нарешті, куди ми мандруємо?!

— Ні, не скажу. Сама побачиш!

Ну й не треба, подумала я. Мені байдуже. Ось ми йдемо під якоюсь колонадою. Маленькі крамнички мені подобаються. Тим часом Хрістоф купує в кондитерській коробку шоколадних цукерок, мабуть, цілий кілограм.

Коли ми підійшли до переходу, спалахнуло червоне світло. Ми повертаємо праворуч. Я так заглибилася в себе, і Хрістоф так зрісся з моїм внутрішнім «я», що в мене немає ніякісінької потреби чимось піклуватися.

У багатьох вітринах стоять шикарні дами. Щоправда, вони з дроту, але так гарно вбрані, що інакше про них не скажеш.

— Хрістофе, — сказала я, — от би мені хоч годину побути отакою дамою!

Манекени справді просто-таки шикарні, і я кажу йому про це. Біля ніг декотрих з них стоять таблички: ПАРИЗЬКА МОДЕЛЬ. Паризька модель! В мене аж голова йде обертом.

Мій Хрістоф разом зі мною роздивляється вітрини, нараз він зупиняється.

— Генні — тепер я інколи зватиму тебе Генні, адже ти кажеш мені «муже».

— Е, муже, тут, знаєш, є певна різниця.

— Яка?

— Муж — це не зовсім те, чим ти є насправді.

— Ну, гаразд.

Ми оглядаємо ще одну вітрину.

— Генрієтто, — нараз каже він, — я ще ніколи... Зроби мені ласку, прошу тебе, я... Ну, як би це тобі пояснити, я подумав...

Я нічогісінько не розумію. Мій Хрістоф — і раптом запинається!

— Ходімо, ну, не суперечи мені... Гадаю, ти можеш забути на якийсь час про рівноправність! — каже Хрістоф.

Що-що? Забути про рівноправність? Я не відповідаю. Ич, який!

— Ходімо, я подарую тобі кілька гарних суконь, Генрієтто!

То он що мій Хрістоф надумав! А як розгубився. Я також не знаю, що мені робити. Сказати щось, чи промовчати? І я кажу:

— Може, мої слова й не нові, Хрістофе, але я люблю тебе, люблю над усе. А ти кажеш одмовитись від рівноправності!

У вітрині відбивається моє обличчя. І я думаю: як легко розгублюються північні німці.

Хрістоф обіймає мене, і мене аніскілечки не бентежить, що довкола нас люди.

— Ходімо, — каже він.

Ми стоїмо в крамниці, і я не знаю, що купити.

А Хрістоф, коли шикарна... авжеж, шикарна дама запитує, що ми хочемо купити, відповідає:

— Все!

Хрістоф Бабендік:

Я забув про наші турботи, про будь-які сумніви і вагання. Досі мені це не вдавалося, попри усі мої добрі заміри.

Генрієтта вибирає! Я майже не помічаю людей у крамниці, бачу тільки лице Генрієтти. Яке воно мінливе! Ось кранівниця Генрієтта Бабендерерде йде до ширми. Вона кидає на мене заспокійливий погляд: мовляв, не бійся, Хрістофе, тепер уже з порожніми руками не вийду, — і крім тих суконь, що висять у неї на руці, бере з собою за ширму ще й ті, котрі услід за нею несла продавщиця. Моя Генрієтта зникає, а тоді знову виходить, наче зірка. Обличчя її сяє, очі промовляють: «Дивися, Хрістофе Бабендік, яка я гарна! Хіба ти можеш мене не любити?»

О, Генрієтта розуміє, яка вона гарна, а сукня ще підкреслює її вроду. На туалетах я не дуже розуміюсь, і тому дивлюся спершу тільки в Генріеттині очі, коли вона виходить з кабіни; потім висловлюю свою думку. Їй, мабуть, приємно чути те, що я кажу, бо вона сміється. Сміється і показує мені ще щось. Я ж дивлюся їй в очі й погоджуюсь або не погоджуюсь — хіба не однаково? Генрієтта вибирає...

Я міг би ще довго отак дивитись на неї, але вона раптом вирішує, що купувати досить, цілує мене в ніс і питає:

— А в чому мені лишитись, Хрістофе, надворі сонячно.

— Так, надворі сяє сонце, — одказую я.

Вона хитає головою.

— Муже, та я в тебе питаю, лишитись мені вбраною, як на свято, чи перевдягтись у старе ганчір'я?

— Або лишайся вбрана, як на свято, або перевдягнись у старе ганчір'я, Генні.

— Ну, тоді хай буде по-святковому!

Вона стоїть переді мною й усміхається, нараз обличчя її серйознішає, так ніби з осоння вона зайшла в тінь.

— Може, те, що я скажу, й не нове...

— Я тебе також, Генрієтто Бабендерерде!

І вона знову сміється. Це її звичний, трохи приглушений сміх, але зараз такий радісний і безтурботний.

Генрієтта круто повертається на каблуках і швидко йде до кабіни. А я лишаюсь на місці, нікуди не йду, я просто чекаю. Я не маю жодних запитань, жодних сумнівів — я чекаю.

Поряд мене відкашлюється продавщиця, я ствердно киваю головою, хоч і не второпав, що вона сказала. Вона тицьнула мені в руку чек, і я хотів був його сховати, коли почув її голос:

— Каса поруч... Красно дякую за покупки. Ваша дружина в кожній моделі чарівна.

— У-гу, — мугикнув я. — Спасибі... Ви дуже люб'язні.

Схаменися, нарешті, Хрістофе Бабендік! Коли б зараз мені наказали летіти, я змушений би був доповісти: до польоту не готовий... проте в дану мить мені це було байдуже... Коли я підвів очі, переді мною стояла Генрієтта. Знову зовсім інша Генрієтта. Хіба вона це плаття приміряла? Синя сукня в білу горошинку. Елегантні білі туфлі на високій шпильці, рукавички, на лівій руці вона тримала темно-синій плащ, її важко навіть упізнати. Генрієтта грає «шикарну даму» й звертається до касирки:

— Речі ми заберемо за годину. Щиро дякую вам!

Тоді граціозно бере мене під руку і каже:

— Хрістофе, я хотіла б десь поснідати.

Сміючись, я киваю жінці, що сидить за касою. Генрієтта також іще раз обертається до неї і, сяючи, говорить:

— Хай справді трохи полежать!

З великими труднощами нам пощастило дістати машину, що наїздила вже, мабуть, тисяч двісті кілометрів. Та хай собі торохтить, однаково машиною краще.

— Якщо ти зараз же не скажеш, куди ми їдемо, я з тобою ніколи більше не розмовлятиму! — заявляє Генрієтта.

Тут я міг ризикнути, бо був переконаний: в даній ситуації вона здатна помовчати щонайбільше секунд тридцять.

— Сама побачиш, Генні... Поки що виїжджаємо на автостраду...

— Гм... а потім? Ну, скажи, Хрістофе, куди ми їдемо?

— Добре, що знайшли машину... Знаєш, їзда на автомобілі в моєму серці посідає друге місце після польотів.

— Шкода, — промовила Генрієтта.

Я мізкую над тим, що має означати оте її «шкода». Може, я даремно згадав про польоти?

— Чого шкода? — перепитую я.

Вона сперлась ліктями на коліна, стисла підборіддя долонями і нахилилась уперед.

— Шкода, що в мене немає мундштука для сигарет завдовжки з півметра.

Я мушу пильно стежити за зустрічним транспортом, дорога до автостради вибоїста і вузька.

— От і спробуй тебе зрозуміти... — кажу я.

— Тоді я сяду ось так... І ти в мене потанцюєш!

Вона закидає ногу на ногу, носок її черевика торкається моєї ноги, бере в правицю удаваний довжелезний мундштук і гордовито дивиться на мене.

А все-таки як вбрання та кілька якихось дрібничок можуть змінити жінку!

— Я знову не впізнаю тебе, — кажу їй серйозно.

— Ти мене миттю пізнаєш, якщо зараз же не скажеш, куди ми їдемо!.. Більш не почуєш од мене ані слова... Муж! Муж! Муж!

— Ти погано поводишся, Генні Бабендік, і тому не заслуговуєш на мою відвертість. — Я роблю велику паузу. — А може, і справді сказати?

Генрієтта тільки криво посміхається.

— В одне місце! — випалюю я.

— Ну, тепер гляди мені! Віднині я не дозволю, щоб до мене так ставились!

Трохи згодом вона пригортається, кладе мені руку на плечі, притягує до себе і цілує в голову, потім знову сидить серйозна й принишкла. Ми їдемо повільно, кілометрів шістдесят на годину.

— Гаразд, Генрієтто, я таки скажу...

Вона заперечує:

— А я й не хочу знати, Хрістофе, мені це зовсім байдуже!

Та коли ми, врешті, виїхали на автостраду і перед нами виріс дороговказ, Генрієтта вигукує:

— Вже знаю, в Дрезден!

Я намагаюся витиснути із старенького «цоссена» все, на що він здатний. Коли стрілка досягає ста десяти кілометрів, раз по раз виключається запалювання, і я зменшую швидкість. Сто кілометрів. Машина йде добре. Цього, мабуть, і досить. Я відчуваю, що Генрієтта дивиться на мене.

— А ти випустив би крила, Хрістофе, — навіщо нам їхати, краще летіти.

— Я так і зроблю, коли подорожуватимемо на честь нашого срібного весілля.

Ми обганяємо велику вантажну автомашину. Генрієтта помахала водієві рукою і провела грузовик поглядом.

— Ти диви, який красень... Колеса отакенні, а як повільно їде. Цей ніколи не навчиться випускати крила.

— Не кажи «ніколи», хтозна...

— Але ж він і справді тихохід...

Коли я трохи згодом намірився був щось сказати Генрієтті, то побачив, що вона притулилася головою до шибки і спить. Я зменшив швидкість, щоб машину не так підкидало і щоб хоч трохи приглушити шерех шин. Нараз я відчув таку невимовну ніжність до Генрієтти, що ладен був спинитись і розповісти їй про все.

Але потім я подумав: що розповісти і навіщо?

Час від часу я пропускав когось уперед і дивився, як дорога стелеться під колеса машини. Мої мрії знов розгулялись, але коли я запитував самого себе, чи вірно зробив, що вирушив з Генріеттою в цю мандрівку, то на душі в мене було спокійно. Я глянув на дівчину. Вуста її розтулилися уві сні, на чоло впало пасмо волосся. Вона спить, і обличчя в неї серйозне. З'ясовувати тут нема чого. Попереду два щасливих дні, і краще не копатися більше в своїй душі...

Коли ми поминули Люббенау, машину трусонуло, але Генрієтта не прокинулась. Вона прокинулася тільки тоді, коли я зупинив автомобіль у якомусь селі, біля будинку, на вхідних дверях якого висіла вивіска: ШИНОК ДОРХЕН НОЙМАН.

— Приїхали? — запитала Генрієтта. І, глянувши навколо, додала: — А я уявляла собі Дрезден зовсім не таким.

Генрієтта Бабендererде:

Протираю очі й читаю: ШИНОК ДОРХЕН НОЙМАН, — ну, й здорово ж я поспала! В залі за шинквасом сидить господиня — видно тільки її голову, а за столом біля дверей примостився літній чоловік. Ми йдемо в протилежний куток зали — майже порожньої. Навіть коли зрідка хто й заходить чогось випити, то чи багато заробить тут Дорхен Нойман? Мені, звичайно, нема до цього діла, та стіни в залі помазані звичайною крейдою, поверх якої нерівно накатано по трафарету пишні трояндові вінки. Зал, безперечно, розписував не фахівець, а просто якийсь чолов'яга, який погодився все зробити за ті гроші, що їх могла заплатити Дорхен Нойман.

Якийсь час ми сидимо й чекаємо, а тоді чуємо, як чоловік каже:

— Тут, так би мовити, самообслуговування. Хто нічого не просить, тому нічого й не дають.

Хрістоф хотів був уже підвестися, але Дорхен Нойман заперечила:

— Сидіть, не слухайте його. Вам лимонаду?

— Колись у Берліні, — тихенько почав розповідати Хрістоф, — була пивничка, що звалася «Грубіян Готліб». Цей шинок подібний до...

Зненацька чоловік, що сидів за столиком біля дверей, зареготав. Видно, він мав тонкий слух.

— Вони тебе одразу розкусили, Дорхен! — гукнув він до шинкарки.

Господиня принесла дві склянки лимонаду, такого ж рожевого, як квіти на стінах.

— Навіщо нам це пійло, муже?

Мій Хрістоф тільки криво посміхається. Трохи згодом він звертається до жінки, що знову сховалась за шинквасом:

— Нам треба у Шпреевальд. Чи вірно ми їдемо?

Жінка не відповідає, зате чоловік, що сидить за столиком біля входу, пояснює:

— Вона чує тільки те, що хоче почути. Які можуть бути розмови з лимонадними клієнтами... Але я охоче розповім вам усе, що забажаєте.. Подвійну горілки, Дорхен, — гукнув він і обернувся до нас. — За кожну довідку беру подвійну порцію... Я, знаєте, лис. Але за це мене всі й люблять. Мене любить увесь світ. Колись я грав за спортивний клуб «Динамо»... Ото були часи!

Дорхен принесла йому за наш рахунок горілки, і він вилив її собі в горлянку. Я зроду не бачила, щоб хтось так пив. Спершу він широко роззявив рота, потім підніс чарку і вилив горілку просто в горлянку, не торкнувшись чарки губами.

— Школа є школа, — почав він, а тоді заговорив, наче заведений.

— Отже, слухайте уважно. Звідси ви їдете прямо, аж до перехрестя, там звертаєте праворуч і їдете до Люббенау. Люббенау — це там, де електростанція. Ви не заїжджаєте туди, а, поминувши вокзал, їдете собі далі. Ліворуч будуть Папуги, — так ми називаємо той населений пункт, бо всі будинки в ньому різних кольорів, — там повернете ще раз ліворуч і незабаром виїдете до стоянки автомашин. За місце на тій стоянці беруть марку — справжнісінький тобі монетний двір, але ж усім жити треба! Ще далі побачите причал, а звідти — пряма дорога аж до Шпреевальда. Біля човнів на вас чекатимуть. Прогулянка коштує дві марки п'ятдесят пфенігів, тож вони не відмовляться від нагоди їх заробити. Дорхен, склянку пива!

— Отже, на перехресті поворот праворуч, — дивлячись мені у вічі, повторював Хрістоф, — далі Люббенау, вокзал, Папуги, лівий поворот, стоянка. Потім пішки до причалу. Там нас чекатимуть.

Чолов'яга втупив погляд у мого Хрістофа, і я тільки тепер помітила, що він добре напідпитку. Очі в нього зробилися як щілинки, він раз по раз кліпав ними і морщив чоло.

— Хай йому грець, — каже він, — як це я не подумав...

— А в Люббенау чи в Шпреевальді ми зможемо переночувати?

— То ж бо й воно, що не переночуєте ані там, ані там. До кінця сезону ще далеко.

Дорхен принесла нашому співрозмовникові пиво.

— Фрау Нойман, — звернулась я до неї, — чи не могли б ви принести порцію коньяку?

— Подвійну?

— Потрійну! — вигукнула я, гадаючи, що вона має почуття гумору. Але шинкарка таки приносить півсклянки і знову вмощується за шинквасом, а чолов'яга веде далі:

— Я лис, але мене всі люблять за те, що я лис... А звідки ви?

— З Берліна.

— Берлін — найкраще місто в світі, хоча Париж — теж непогане, під землею там їздять зигзагами поїзди метро... Париж — найкраще місто в світі, але Берлін також...

— Кепсько буде, — каже Хрістоф, — коли сьогодні ввечері нам доведеться вертатись у це найкраще місто в світі. Ми планували трохи по-іншому.

— Спортивний клуб «Динамо», — озивається жінка з-за шинквасу.

Чолов'яга питає:

— Ви також уболіваєте за «Динамо»? Я за «Динамо»!

— Хто вболіває не за «Динамо», той нічого не тямить у футболі.

— Авжеж, авжеж... Я був захисником, давненько, правда, але був захисником «Динамо»... Вип'ємо ще по одній?

— Подвійну за клуб «Динамо»? — питає з-за шинквасу господиня.

А чолов'яга вигукує:

— Дорхен, та це ж милі люди... Принеси-но мені папір і чорнило.

Дорхен спершу приносить подвійну, і чолов'яга знову одним духом вихиляє горілку. Я також ковтаю трохи з своєї чарки.

— Дайте нам рахунок, будь ласка, — каже Хрістоф.

Господиня відповідає:

— Поставте йому ще чарку на честь спортивного клубу «Динамо», за папір і чорнило, і ви ночуватимете в Шпреевальді. Вас це влаштовує?

Мій Хрістоф і я водночас кивнули головою.

Чолов'яга одержав свій шнапс, а Дорхен вислизнула в сусідню кімнату. Двері лишились прочинені, і ми чуємо, як вона говорить:

— Оттокен вимагає папір і чорнило... А коли вже він посилає за пером, його не витягнеш і волом.

— Прозіт! — вигукує Оттокен і підносить кухоль з пивом, я — чарку з коньяком, а Хрістоф — лимонад. Кожному своє!

Шинкарка з чаркою горілки і письмовим приладдям йде до Оттокена. Нам вона приносить на тарілці рахунок. Як у пристойному ресторані.

Оттокен спершу послинив перо, а потім умокнув його в чорнильницю. В шинку Дорхен Нойман запала тиша, тільки й чути, як поскрипує перо. Нарешті, Оттокен підійшов до нашого столу. Він стоїть рівно, зовсім непомітно, що п'яний.

— Листа, — каже він, — оддасте цьому чоловікові. Моторист проведе вас до нього, коли повернетесь з прогулянки. Там ви будете, як у бога за пазухою... — Він віддає Хрістофові складений аркушик паперу й одразу ж іде до свого столика. Сідає і знову заглиблюється в себе.

Ми підводимось.

— До побачення!

Шинкарка мовчить, Оттокен також не відповідає. Але коли ми проходимо повз нього, він бере мене за руку.

— Усі люблять мене, весь світ. Ви двоє також мусите мене полюбити... І я більше не вип'ю жодної чарки. Їй-богу.

— От і гаразд, — кажу я. — Випийте ще ось цю і край...

Хрістоф чекає мене біля дверей.

— Прозіт, Оттокен! — кажу я.

Оттокен простягає руку за чаркою.

Надворі Хрістоф говорить:

— Тепер їдемо в Шпреевальд.

— Бідолаха. Мені жаль його.

— Звичайно, бідолаха, але тепер ми їдемо в Шпреевальд.

Шпреевальд — це передусім невеличкий ярмарок. З тиром, з ятками, в яких торгують пивом, сардельками і сувенірами. З гучномовця лунає модна пісенька, час від часу чийсь дужий голос кличе мотористa. І здається, ніби і Шпрее, і човни, що плавають по ній, не справжні, а все це відбувається на якійсь велетенській сцені. В човнах сидять люди. Чути, як зойкають жінки. Понад річкою розлягаються луною пісні: «Який чарівний Рейн, чарівний Ре-е-ейн...», або «Ой, піду, ой, піду, ой, піду в містечко...»

Вигляд у нас трохи пришелепкуватий. Аж ось я помічаю в тирі фонтанчик. На водограї підскакує невеличкий м'ячик, і я читаю: «Влучаєш п'ять разів підряд — береш приз на вибір». Це, мабуть, важко зробити.

— Хрістофе, я хочу оту шпреевальдську ляльку, завжди мріяла про таку.

Мій Хрістоф скоса позирає на ятку з сувенірами.

— Ні, муже, он ту. Ти мусиш пять разів підряд влучити в кульку. І ми виграємо ляльку, що коштує цілу марку.

— А якщо не влучу?

— То одержиш дірку від бублика. І доведеться стріляти ще.

У думці я вмовляла його: «Ну, давай! Я вірю, що вдруге стріляти не треба буде!»

— Вам гвинтівочку з м'яким чи тугим спуском? — питає хазяїн тиру. — Як на мене, то я полюбляю тугий.

Хрістофові байдуже.

Але що це? Хрістоф стріляє по квітах. Кожним пострілом він збиває неоковирну штучну квітку.

— Квіти ми поставимо вдома на комоді, — кажу я.

Хрістоф ніби не чує. Тепер він вимагає од власника тиру гвинтівку з м'яким спуском.

Ага, виходить, зметикував. Гвинтівка б'є неточно. Але він знову цілиться в квіти.

— Муже, мабуть, годі, вже маємо досить квітів.

Мій Хрістоф сміється.

— Генні, вони такі гарні, що їх не може бути забагато. Ними ще милуватимуться наші онуки!

— Хрістофе!

— Генрієтто!

Ні, він просто неможливий — просить іще раз зарядити гвинтівку і стріляє по м'я-

чику на водограї. Всі покинули стріляти й дивляться на мого Хрістофа. Після останнього пострілу, коли Хрістоф збив п'ятий м'ячик, власник тиру вигукнув:

— Оце стрілець! П'ять пострілів — п'ять влучань! Приз на вибір!

Я радію:

— Хрістофе, візьми отого головатого ведмедика, він тобі більше пасує, ніж шпреевальдська лялька! Адже я завжди мріяла мати такого!

І він просить дати йому плюшевого ведмедика з непомірно великою головою. Ми рушаємо до причалу.

— Дай-но мені квіти, Генні, — каже Хрістоф.

— Але ж вони такі гарні.

Він дарує квіти якійсь дівчинці. Дівчинка робить кніксен.

Ми повільно йдемо вздовж берега. Співи, що долинають із схожих на лебедів човнів, більше не дратують мене. Людям весело — чому ж їм не співати все, що заманеться?

Один човен вже майже повний. Лишилося тільки два вільних місця посередині. Моторист гукає:

— Якщо на прогулянку, то ми на вас чекаємо.

— Усе справді так, як казав Оттокен, — нас чекають.

Мій Хрістоф хоче сісти в човен, але моторист зупиняє його:

— Спершу, будь ласка, ви, фройляйн, молодий чоловік мені потрібен для противаги, аби човен був завантажений рівномірно.

З першої ж миті нас зачаровує довколишня краса. Моторка їде серед лісу, серед лісу, в якому немає наземних доріг, а тільки водні. Ми зустрічаємо надміру галасливі човни, співучі човни, з ящиками пива на штевені, ми зустрічаємо також човни тихі — тут не веслують, а відштовхуються жердиною, як у Венеції. Моторист оповідає про Шпреевальд, він вважає це своїм обов'язком, але ми не слухаємо його. Ми їдемо човном серед лісу. Я зовсім не відчуваю втоми, але чомусь розвіялась і моя веселість. На лісових галявинах стоять копиці сіна, серед густого гілля дерев щебечуть птахи, звідкись долинає протяжний голос човняра. Хрістоф сидить поруч мене. Я стягла з себе рукавички світської дами і взяла його за руку. Нас фотографуватимуть, і я кажу Хрістофу:

— Відхилися трохи, тобі не можна фотографуватися разом зі мною!

Хрістоф отетеріло дивиться на мене, тоді я обіймаю його і хутко цілую. Бабуся Голунда казала, що фотографуватися з чоловіком, котрого кохаєш, до весілля не можна. Інакше він ніколи не буде твоїм. Бабусю Голундо, я їду човном через ліс, і Хрістоф на фото не вийде, та, мабуть, і я також. А може, нас усе-таки сфотографували? Ні, напевно ні!

Якби ми зараз були у Віттікові, то в цю пору саме йшли б на Шнаттерман. На скільки рукавів тут розгалужується річка! Справжнісінький лабіринт! Можна, певно, й заблудитись, коли не знаєш місцевості. Пасажири нашого човна стиха розмовляють, вони не співають, нема серед них і людей напідпитку, як в інших човнах, що пропливають повз нас. Хрістоф сидить поряд, такий же мовчазний, як і я, і мені зовсім не цікаво, про що він думає. Кожен із нас заглибився у власні думки, а все ж ми разом. Я спокійна. Та я не тільки спокійна, я щаслива. Не так, як у Берліні, по-іншому, ніж у магазині, де було стільки шикарних речей. Але, безперечно, щаслива.

— Хрістофе, а як ми назвемо ведмедика? Треба ж йому дати якесь ім'я.

Мій Хрістоф якусь мить розмірковує.

— Назви його Авраамом, — радить він.

«Оттокен, напевно, й досі сидить у шинку Дорхен Нойман і п'є», — спало мені на думку.

— Може, краще Оттокеном?

— Ні, Авраамом.

— Гаразд, тоді він зватиметься Авраамом-Оттокеном.

Щоправда, я не дуже знаю, хто такий Авраам, але дідусь щось оповідав мені про нього, я тільки забула, що саме.

Чути, як на листя дерев падають краплини дощу. Довкола нашої домівки земля ще, мабуть, суха. Наша домівка — це хатина серед лісу. Так, на два дні й дві ночі — це наша домівка. Зараз, напевно, глупа ніч, я пробудилась не знати чого і ніяк не можу заснути. Краплі вже падають на бляшане підвіконня, тож скоро намокне й земля. Дощ ходить по даху, наче ворон. У лісі безвітряно, тільки дощ іде. Поряд мене рівно дихає Хрістоф. Я боюся ворухнутись, аби не розбудити його. Я чую тільки його дихання та лопотання дощу за вікном. Наш дім — острів, весь ліс тут поділений на острови. Спершу був ліс, потім острів, на якому стоїть наш дім, потім лишився тільки дім і ліжко, в якому ми лежимо. А далі? Далі наше дихання — моє і Хрістофове. Образ Хрістофа завжди в мені, Хрістоф — день, який завжди в мені... Як реальність. Це останній острів. А хіба інші острови нереальні? Так, усі інші острови вночі нереальні, навіть той, що на ньому стоїть наш дім. А моє почуття безпеки — це реальність, бо це — Хрістоф і я разом з ним.

Нараз мені спадає на думку: колись усе це минеться, бо ж немає нічого вічного.

Як важко уявити собі свій кінець. Одного дня все зникне. Острів розпадеться. Розколеться навпіл, одна половина зникне, перестане існувати. Це немислимо, і все ж — так буде. Хтось із нас піде раніше, Хрістоф або я, хтось зникне, залишиться лиш спогад в іншому. Бабуся Голунда також пішла, її поховали... Ні, таке неможливо собі уявити — Хрістофа більш немає! Мене більш немає! Адже ось ми лежимо поряд, він дихає, я дихаю! Цілий день нас виповнювала радість! Ми були разом, ходили, розмовляли, дивилися на світ. А потім очі вже нічого не бачать, геть нічого! Не можу собі цього уявити!

Я обережно перевертаюсь на другий бік, вмикаю нічник і дивлюсь на Хрістофове обличчя. Я чую шум дощу за вікном, у лісі Хрістоф спить, і я дивлюсь на нього, затамувавши подих...

Я вимикаю світло і лежу в темряві, а за вікном шелестить дощ. Усе гаразд. Тепле Хрістофове плече торкається мого... Я зітхаю. І раптом чую його голос:

— Тобі щось лихе приснилося, Генрієтто?

— Я хотіла лиш глянути на тебе.

Він не відповідає, але підсовує руку мені під голову, і я обіймаю його. Ми мовчки слухаємо, як лопоче дощ.

— Не муч себе думками, все буде гаразд, — каже Хрістоф.

— Так, усе буде гаразд, навіть коли мені доведеться тебе щоночі ждати, я ждатиму, і ти завжди вертатимешся до мене...

Наші голоси тихо бринять серед ночі, у цьому домі під дощем.

Хрістоф Бабендік:

Генрієтта сидить спиною до мене, я дивлюсь на її волосся, плечі; час від часу вона повертається до мене й сміється. Ми обоє веслуємо непогано.

Юрі Гаммер, наш господар, що фанатично вболіває за «Динамо», перекладав нам усе, що говорила його бабуся. Чудовою серболужицькою мовою вона розповіла нам про велику лісову дорогу, що мала привести нас у відлюдні місця. По-німецькому вона повторила лише одну фразу:

— Закоханим потрібна самотність, вони тікають з людського виру. — І засміялась.

Юрі позичив нам свою карту, щоб ми не збочили з великої лісової дороги. Водяної дороги. А що вночі пройшов дощ, у повітрі гули хмари лютих комарів. Але рідина проти комарів, що її дав нам Юрі, страшенно смердюча, і Генрієтта заявила:

— Цією поганню мастити собі шию я не буду.

— Генні, це все комарі жіночої статі, комарі-чоловіки не кусаються.

— Авжеж, муже, комарі чоловічої статі живляться росою та нектаром. Плохенькі комашки! Це саме про них співається в пісні: «Поглянь, які комарики на сонечку виграють...»

Велика лісова мандрівка, велика лісова дорога. Ми пливемо вже дві години. Ніде ані душі. З довколишніх лук, напоєних сонцем, пахне снігом. В лісовій гущавині дзвенять пташині хори, чути плескіт наших весел — і більш нічого. З якоїсь самітньої садиби на нас загавкав собака — ми чуємо гавкіт ще довго після того, як садиба зникла з нашого поля зору.

— Нам що, заплатять за кілометраж? — каже Генрієтта.

— Витягай свої весла. Я впораюсь і сам, Генніхен!

— Генніхен покірно витягає весла, муже. Ти впораєшся, я знаю!

— Твоє завжди зверху!

На цю репліку вона не відповідає, поволі витягає весла і зручно вмощується на лаві. Тепер, коли Генрієтта не веслує, дерева пропливають повз нас трохи повільніше, але ж ми не поспішаємо, ми маємо час. Після нестримного галопу учорашнього дня ми дозволяємо собі трохи перепочити. Хвилина знову стає хвилиною. Коли це я був удома? Батько, як завжди, сидів на канапі... Ніхто не дав би йому сімдесяти. Сімдесят років, чимало. Тисяча вісімсот дев'яносто перший. Бозна-яка давнина. Вільгельм Другий меле різні дурниці й починає війну. Інфляція, безробіття, Гітлер. Знову війна. Моє дитинство. А тепер по той бік вони знову марширують. Не тільки дорослі, а й підлітки. Ніяк не можу збагнути, як це сталося, що знову марширують дорослі, а за ними загони підлітків, вихованих так, як того хотіли старші. І ми, власне, не марнували часу. Час... Сорок секунд — надмірне запізнення... Це також, здається, було бозна-коли. Четвер, п'ятниця — я у батьків. Ніч проти суботи — спальний вагон. Вагон хитається, і кава в чашечках хитається. Супроти нас сидить «Просто чудовий». Генріеттине обличчя — ясне, радісне, зовсім не втомлене. Я дивився на неї, коли вона розмовляла з «Просто чудовим». Наші погляди стрічалися, і обличчя її враз серйознішало, в очах світилась ніжність. «Прозіт»,— говорив я, тримаючи чашку з кавою. Вона тільки кивала головою й надпивала каву. «Просто чудовий» відкашлювався. Ми сміялись, ми — чоловіки, Генрієтта приєднувалась до нас тільки через кілька секунд. А про що вона думала протягом отих кіль-

кох секунд? Цього ніхто не може знати, так глибоко зазирнути в душу іншій людині неможливо. І питати про це не слід.

Товариші мене зрозуміють. Я міркую про все тверезо: ніхто не може сказати, що у нас із Генрієттою щось негаразд. Якщо взагалі існує справжня любов, то оце вона і є. Моє життя не змінилося, коли в нього увійшла Генрієтта. Я нічого не загубив, а тільки знайшов. А якщо це знахідка для мене, то це добре і для моєї роботи... «Ти завжди повертатимешся...» Безперечно, я повертатимусь. Куди ж мені повертатись, як не до Генрієтти. Комарі дошкуляють не дуже, тільки подекуди надто вже їх багато. В небі над нами — ланцюжок МІГів. Я намагаюсь їх розгледіти. Скільки разів я літав над Шпреевальдом! А хто це пролетів зараз? Чудова льотна погода...

Я повільно веслую. Ліс рідшає, сонце відбивається у воді, мені жарко. Чи далеко Шпреевальд од моря? Адже спершу ми їхали поїздом, а потім ще й автомобілем... А скільки летіти до Шпреевальду?

— Коли я бачу в небі МІГ, я завжди думаю: це Хрістоф, — каже Генрієтта.

Мені раптом здається, ніби ми в дорозі вже кілька тижнів. Чому мама завжди плаче, коли я від'їжджаю? Олінг тільки потискає руку, анітрохи не розчулений. Вона плаче не через мене, вона плаче просто так. Як віддаляєшся з роками від батьків! Для батьків усе лишається, як було. А діти їхні змінюються з роками. Вони й самі собі кажуть: ні, це не той хлопчик, що був учора — вони це бачать, але вони в це не вірять. Олінг, може, ще й вірить, а мама — ні. І про Генрієтту вона дізнається тільки від Олінга. Якось не наважився я сказати їй про це.

— Коли вертатимемось назад, заїдемо до моїх батьків. Це по дорозі.

Генрієтта не відповідає.

— Про що ти зараз думаєш?

— Про те, як кумедно в мене все виходить.

— Не розумію.

— А хіба ти не почувався незручно, коли вперше прийшов до нас?

— Ну, почувався.

— То як, по-твоєму, почуватиму себе я, коли прийду до вас?

— Вони обоє тобі сподобаються. Мама скаже, що «саме такою, саме такою я собі уявляла її».

Генрієтта мовчить. Цього разу я вже не питаю, про що вона думає.

— Хрістофе!

— Слухаю.

— Я щаслива.

Вона знову випростується і береться веслувати. Дерева й кущі, кущі й дерева. Луки з копицями сіна. Копиці тут ставлять не так, як у наших краях. Тут під ними прошарок повітря, а зверху стирчить жердка. Вони скидаються на лісові хатки. Знову ліс, розтока. Ми визначаємо по карті, куди пливти далі.

— Муже, — озивається Генрієтта, — чи доводилось тобі спостерігати, як виграють у спеку комарі?

— Мало.

— А я взагалі не бачила. Хоч у пісні співається: «Бог-господь усіх їх знає, всіх їх в пам'яті тримає — міріади комарів...»

— Ну, то й що?

— А те, що ми зараз виберемо галявинку і на тій галявинці перерахуємо всіх комарів. За кожного комара, якого ти мені покажеш, дістанеш поцілунок. Але щоб рахував насправді, і не помилився, інакше нічого не вийде.

— А як же велика лісова мандрівка?

— Вона вже й так задосить велика. Тут куди не глянь — ані душі. Для тих же, хто по-справжньому закоханий, самотина над усе.

Ми пропливаємо ще трохи далі. Причалюємо. Я міцно прив'язую човна до якогось куща, виношу все, що нам потрібне для відпочинку, на берег. Ковдри, пакети з бутербродами і велику пляшку прозорої кави, яку нам зготував Юрі Гаммер.

Генрієтта десь позаду гукає:

— Хрістофе, Хрі-і-і-стофе!

Я повертаюсь до неї обличчям. Вона стоїть посеред галявини і, прикривши рота рукою, виспівує:

— Ні комарика немає. Не ку-у-у-са-а-є! Не ку-у-у-са-а-а-є!

Я прислухаюся, чи не одізветься луна. Ні, не одзивається. Ми самі, навіть луни немає...

Частина друга

Отто Бабендererде:

Я знову і знову переконуюся, що цілковите щастя — ілюзія. Абсолют неможливий ні загалом у житті тієї чи іншої людини, ні в якійсь певній події життя... Абсолютна тільки смерть, кінець життя...

Генрієтта, моя онука, повернулася з подорожі така щаслива, що, здається, про більше щастя годі й мріяти. Я чую її сміх і співи, стільки молодої енергії, стільки радощів давно вже не бачив цей дім — і мене ця радість зворушувала до глибини душі. Бо ж на які ще життєві втіхи може сподіватися стара людина? Вона відчуває смак

життя, поки здорова, в неї є, — якщо їй хоч трохи поталанило, — радість спогадів, вона може втішатися, бачачи, як буяє молоде життя. Це не так уже й мало, і я вдячний долі за її прихильність до мене, хоча деяких спогадів волів би позбутися. Але ж це «безмежне поле», як сказав колись Фонтане. І скільки б я не копирсався в своїй душі, частка синової провини лежатиме на мені. Я легковажно дозволив щуроловові з Інну [1] водити себе за носа, і байдуже, був я активний чи ні. Адже на багато подій мене примусили глянути розкритими очима лиш після війни, попервах і мене треба було силувати вертатися якнайшвидше до гуманістичних традицій. Приємно відчути, яким глибоким корінням ти зв'язаний з цими традиціями, і все ж спершу мені треба було про них нагадати.

Учора з Генрієттиних уст злетіло слово, котре змусило мене глибоко замислитись. Коли б я не почув того слівця, я, можливо, в цю мить поводився б зовсім інакше. Я дістав змогу діяти, вперше за багато років я дію, мене, нарешті, знову почало цікавити те, що відбувалося поза межами моєї сім'ї. На перший погляд, подія ця може видатись досить буденною, якщо розглядати її саму по собі. У взаємозв'язку ж із моїм життям, з моїми болючими спогадами про лиходійство сина, про те, що я умисне відгородив себе від життя села і всього світу, ця незначна подія набуває для мене величезної ваги. Дивно, що і справжню суть своїх вчинків я розгледів лиш тоді, коли почав діяти! Попервах частенько керуєшся інтуїцією... Подія, про яку піде мова, логічно вписується в життя моєї родини, хоча спонукання до дії прийшло ззовні і сама дія також була спрямована назовні.

Початок учорашнього дня не обіцяв нічого особливого. Генрієтта прийшла з нічної зміни знесилена, змучена й одразу ж лягла спати. Вона ще спала, коли листоноша приніс рекомендованого листа. Лист був адресований на ім'я Генрієтти і написаний рукою мого вельможного сина. Я розписався і поставив конверт на комоді біля старовинної вази з рубінового скла, котру мені колись давно подарувала Голунда в день народження. Над вазою висів портрет мого вельможного сина, і, завдяки листу, портрет ніби набув здатності говорити. За тонкою паперовою оболонкою затаївся голос сина. Лист адресовано моїй онуці, найдорожчій для мене істоті. В ньому, напевно, відповідь на отих кілька слів, що їх написала Генрієтта, на її останню цидулку, котру вона вважала за обов'язок написати своєму батькові. Я дивився на лист, на вазу, на портрет Голунди, на портрет сина. І читав листа, не розпечатуючи його. Я так добре знав свого синка, що і заклеєний лист для мене не був таємницею. І якщо я морочив собі голову, то лиш тим, як поведуся, коли Генрієтта зажадає почути мою думку. Мушу визнати, я не знав, що їй сказати, не міг вирішити, як повестися.

Генрієтта зійшла вниз ополудні. Я не поспішав сказати їй про листа, тепер він не видавався вже мені таким важливим. Але Брунгільда не витримала:

— Тобі лист од батька.

Ми саме їли суп. Генрієтта хотіла була одразу піти взяти листа, хоч у нас здавна заведено, що, коли родина сіла за стіл, ніщо в світі не може перешкодити їй закінчити обід.

Кивнувши мені на знак згоди і мило посміхнувшись, як це вміє робити тільки вона, онука сказала:

— Еге ж, дідусю, все приємне завжди слід залишати на потім.

Я мимоволі зробив рух рукою, який мав означати: «Звідки ти знаєш, що йдеться про щось приємне!» Брунгільда презирливо захихотіла. Генрієтта гостро глянула на неї. «Ці жінки, — всоте подумав я, — надто несхожі одна на одну, в них немає точок опори, на які можна було б перекинути місток взаєморозуміння».

За столом запанувала тиша, якої ніхто не порушував, аж поки я не поспитав у Генрієтти, як сприйняв Хрістоф повідомлення про політ другого радянського космонавта.

— Мабуть, разів двадцять вигукнув: «Оце здорово, оце успіх!»

— Хрістоф матиме ще не один привід для такого захоплення, — сказав я.

І за столом знову запала тиша. А коли трохи згодом я підвів очі на дівчину, переді мною сиділа зовсім інша Генрієтта.

— Він і так звихнувся, хоч і на вельми корисній справі. Польоти. Польоти. Без них, здається мені, і Хрістоф був би не Хрістоф.

Брунгільда підвелася з-за столу й заходилась прибирати посуд. Це був своєрідний протест, щоправда, трохи кумедний, але обід на тому скінчився.

Генрієтта взялася допомагати матері, а я запалив сигару. За кілька хвилин вона, мабуть, прочитає листа. Нараз я відчув якусь дивну тривогу. І коли онука знову вернулась до кімнати, я встав і вийшов з дому.

Надворі завивав вітер, шелестів у чагарях, і хоч стояв ще серпень, в повітрі вже пахло осінню. Усе своє життя я любив осінь. Для мене це найчарівніша пора року. Повітря восени стає прозорішим, холод-

[1] Мається на увазі Гітлер, який народився в австрійському містечку Браунау на Інні.

нє небо — вищим, світ виграє всіма барвами веселки. О цій порі природа ніби вагається — вибрати життя чи смерть. Вже багато років я знову і знову спокійно вертаюсь до думки, що смерть завжди бере гору. Замолоду я вбачав у смерті ворога, мене проймав дрож, коли я думав, що колись і я буду переможений нею, що неминуче буду відданий їй на поталу. Іноді мені хотілося жбурнути життя в обличчя смерті, своє єдине життя, яке вона однаково мала колись забрати. Хлопчача дурість! Адже смерть, котра, зрештою, таки наздожене мене — лиш сестра, котрої я не знаю і котра прийме мене в свої обійми. Сестра, що повернеться з далекої мандрівки і привітає мене.

Літо подавало перший знак, що вже відходить. Відчути це було приємно. Я постояв хвилину у дверях і пішов назад у кімнату.

Генрієтта сиділа біля столу. Вона обернулася до мене, і я зрадів, побачивши її спокійне обличчя. Невже я помилився, невже не вгадав, що саме написав мій вельможний син своїй дочці?

— Либонь, ти й справді дістала добру звістку?

І тоді з її вуст злетіли слова, під враженням яких я перебував увесь той день.

— Знаєш, мені здається, що в цю мить я справді щаслива.

Я ствердно кивнув. Я ще не встиг подумати, що вона говорить про абсолютне щастя. Вона простягла мені лист. Він був короткий і ніби щирий, колись я також вірив кожному слову мого вельможного сина. Він писав:

«Люба моя Генрієтто! Твоєму батькові нелегко уявити, що маленька дівчинка, якою ти лишалась в моїй пам'яті увесь цей час, раптом стала дорослою. Розумом це осягнути можна, але серце не хоче йняти віри. Я довго думав про твій лист і не хочу від тебе приховувати, що він завдав мені страшного болю. Але з болем і сумнівами я примирився, коли дійшов до висновку, що досі просто не міг збагнути, яка ти тепер доросла. По суті, моя доля нічим не відрізняється від долі всіх батьків, у всі часи: діти залишають їх. У мене немає ніякісінького сумніву, що тепер настала моя черга, але я завжди відчував зневагу до тих батьків, котрі через егоїзм ставали поперек дороги своїм дітям. Тож невже я повинен зневажати й самого себе? Мені важко писати про це, але я запевняю тебе: віднині ти не почуєш про мене ані слова, я не стану на заваді твоєму щастю. А завжди думати про тебе ніхто мені не заборонить.

З любов'ю до тебе,
твій батько».

Лист йому вдався на славу.

І з глибин моєї пам'яті спливли деякі фрази з його воєнного щоденника, оті жахливі фрази, що допомогли мені розгледіти справжнє нутро мого сина. У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році він писав: «Сьогодні весь день минув у повітрі. В цьому селі не було наших співвітчизників. Я лечу з сонця. Ми летимо з сонця, ми несемо сюди світло. Хлопчик упав біля колодязя, я бачу, як до колодязя біжить жінка. Вона перевернулась на бігу. Усе це сталося за якихось кілька секунд...»

Це писав той самий чоловік, одна й та сама людина, подумав я. Твій батько, Генрієтто! «З любов'ю».

У тисяча дев'ятсот сороковому році твій батько писав: «Нарешті й ми маємо талісманчик. Ескадрильї він сподобався. Та й командир мало не луснув од сміху біля телефону. Наш талісман — воша, або Станіслаус! [1] Маленького жидлика десь знайшла наземна обслуга. Його привели до мене, і я хотів був уже наказати пристрелити його, коли раптом мені сяйнула одна ідея. Святий боже! Адже всі мають якийсь талісман — хто вівцю, хто мавпочку або песика. У нас буде воша!»

Твій батько, Генрієтто! «З любов'ю».

Схвильований спогадами, я затулив руками обличчя, не міг глянути Генрієтті в очі. Вона про щось запитала мене, але я не годен був збагнути, про що саме. У моїй свідомості звучали слова з синового щоденника. Хіба міг заглушити їх якийсь інший голос? І цей чоловік живе на волі, ніхто не притягнув його до відповідальності! А тепер цей самий чоловік написав отого лицемірного листа. Він не вагаючись підписався під ним: «З любов'ю до тебе, твій батько».

— Я боялася, що він мене не зрозуміє, — озвалась Генрієтта. — Але тепер усе гаразд.

Що мені діяти? Спантеличений, я заклав руки за спину й почав ходити сюди-туди по кімнаті. Разів три чи чотири я зміряв кроками хату, коли Генрієтта раптом промовила:

— Цей лист залишиться в мене.

Я зупинився. Чи маю я право далі мовчати? Чи не повинен я зараз-таки викрити звіряче нутро цієї людини? Чи слід Генрієтті знати всю правду? Я опанував себе. І зараз, обміркувавши все тверезо, вважаю, що діяв правильно. Я не розповів Генрієтті про воєнний щоденник її батька, а говорив тільки про листа.

— Погано, коли людина вважає себе абсолютно щасливою. Стережись ілюзій!

[1] Цинична, брутальна гра слів, побудована на співзвучності німецького слова «Laus» — воша і закінчення імені Stanislaus — Станіслав.

— Але у мене справді все гаразд, — заперечила Генрієтта.

Я нетерпляче махнув рукою.

— Прочитай-но вголос того листа. Либонь, і тобі впаде щось в око. Прошу тебе, прочитай!

Я відчув, що вона мене не розуміє, але наполіг на своєму.

Генрієтта почала читати, а коли закінчила, знову підвела на мене здивований погляд.

— Твій батько в своєму листі намагається зробити те саме, що вже багато років вони роблять у Західній Німеччині. Всі наші проблеми вони переносять у царину особистих взаємин. І розглядають їх тільки під цим кутом зору. А ти скажи мені: невже те, що хвилює тебе й Хрістофа — це тільки приватна справа? Невже це справді не суспільна проблема?

Дівчина замислилась. Я трохи почекав.

— Ну, Генрієтто!

— Що я можу тобі сказати? Звичайно, це суспільна проблема, та, може, батько й не розуміє цього. Звідки йому все це знати, коли він живе не тут, а там?

— Прочитай листа ще раз! — зажадав я. — Твій батько не такий дурний, аби не розуміти суспільного характеру твоєї проблеми. Але він пише не те, що думає. Може, він хоч раз написав тобі про свої політичні переконання?

Дівчина не відповіла, тільки мовчки поклала листа на стіл.

— У цьому він весь, так вони діють уже багато років.

Я знову почав міряти кроками кімнату, вкрай схвильований.

— «З любов'ю до тебе, твій батько!» — не стримався я.

— Стривай, дідусю, він не тільки мій батько, але й твій син.

— Це не твоя справа. Стережись ілюзій! Не піддавайся ілюзіям щодо свого батька!

І я вийшов з кімнати, бо не хотів, боявся заходити надто далеко...

Віттіков — чарівне село, люблю ходити його вулицями і ніколи не відчуваю втоми.

Прогулянка вертала мені спокій. Мене підхопив вітер і поніс, ніби листок, ген аж на мол, повз гурт рибалок, котрі збуджено про щось розмовляли. Коли вони помітили мене, то одразу ж умовкли. Я привітався, і вони відповіли мені. Тоді я зупинився на молі, під подувами вітру. Рибалки, видно, знов повернулись до своєї попередньої розмови, а я, трохи постоявши, сів у затишку, й тепер чув лиш монотонний гомін прибою.

Генрієтта вважає, що повинна любити свого батька. Вона написала йому, що не хоче більше підтримувати з ним зв'язку, але усвідомлює, що цей крок навряд чи позначиться на її почуттях до батька. Вона не перестане любити батька, а лише порива є з ним зовнішній зв'язок. Справжній зв'язок лишається, навіть мій вельможний синок відчув це й користається з цього по-своєму... Одне слово, Генрієтто, насправді все лишається по-старому, тільки форма трохи змінюється. Та чи досить цього? Чи можна цим задовольнитись? Вона розповіла мені, що Хрістоф був дуже задоволений з її рішення не писати і не одержувати більше листів од батька. Мене також порадувало, що вона якось бореться за своє кохання. Та невже цього досить Проте на який іще крок вона могла зважитися? Звідки в неї могла з'явитись зневага до батька, подібна до тієї, яку відчував я? Хіба, — попри всю оту зневагу, — хоч коли-небудь я міг забути, що то йдеться про мого сина, що б він там не накоїв? Безперечно, я боявся вкрити родину ганьбою, причина, що змушувала мене мовчати, була поважна. Та невже це все? Хіба не ганьба вже те, що я, Отто Бабендерерде, незаплямлена і правдива людина, подарував світові такого сина?

Я підвівся, щоб іти додому, нараз цей серпневий день видався мені не таким уже й теплим, принаймні для моїх старечих кісток. Авжеж, я усвідомлював провину сина, та що з того! Хіба можна мовчанкою очиститися від гріхів, що вимагали покутних дій? А з другого боку, хіба я мав змогу діяти? І хіба моє мовчання не було достатньо дійовим? Отак мої думки зробили повне коло і зайшли на нове, але цей довгий день ще не скінчився, і, як з'ясувалося потім, важливі події, що мали статися того дня, були ще попереду

Я, мабуть, вже з годину просидів у своєму кріслі, коли нараз побачив у вікно Карла Мюріца, отого, що майже покинув рибалити відтоді, як вступив до кооперативу. Це був ще молодий чоловік, років під сорок, але з тих, що рано старіють. Інакше важко було зрозуміти його поведінку. Він рідко виходив у море, бригада, членом якої він числився, працювала за нього, а він удавав із себе хворого. Чолов'яга зовсім зледащів, сумління, певно, не дуже мучило його; він на все махнув рукою. Я в цю справу не втручався, бо й без того мав досить клопоту, та й навряд чи я міг тут чимось зарадити У всякому разі, мені так здавалось.

Я звернув увагу, що Карл Мюріц за короткий час уже двічі пройшовся повз моє вікно, потім мені здалось, ніби він повернув до мого дому, та я не надав тому зна-

чення. Пригадую, я підвівся, узяв з шафи книжку і знову сів. Та ледве я розгорнув книжку, як у двері постукали, і зайшов Мюріц.

Перш за все я подумав: скільки часу минуло відтоді, як він зайшов у мій дім і до цієї хвилини? Видно, довгенько стояв у сінях, вагаючись, іти далі чи ні.

— Пробачте, будь ласка, пане Бабендерерде, — почав він. — Мені треба з вами порадитись. Та, може, я вам заважаю, то я зайду іншим разом.

Я підсунув Мюріцу стілець, а що він не знав, куди подіти свого капелюха, взяв його з рук і поклав на інший стілець.

— Отаке діло... — мовив він. — Коли б я не пам'ятав, що ви вже раз допомогли мені в скрутну хвилину, то, мабуть, не наважився б постукати у ваші двері.

Я ніяк не міг пригадати, коли і чим допоміг йому, тож запитав про це в нього, і він розповів якусь давню нецікаву історію, котра трапилася з ним, ще коли він був моїм учнем. Я здивувався, що він досі не забув про неї, і це було для мене ще одним доказом його занепаду. Бо повірити в те, що Карл Мюріц, колись честолюбний власник рибальського човна, був вдячною людиною, я не міг. Думки, як блискавки, спалахували в моїй голові, і я тільки диву давався, що моя пам'ять зберегла стільки давноминулих дрібних подій сільського життя. Тим часом Мюріц, запинаючись, розповідав про свої шкільні роки, шкодував, що свого часу не шанувався... Я мовчав, слухаючи цю безглузду балаканину.

Після досить тривалої паузи він заговорив знову:

— А тепер, пане Бабендерерде, вони хочуть викинути мене з кооперативу.

— За що?

— Вони кажуть, що я тільки й роблю, що байдикую. Що ніби моя одвічна хвороба нирок — звичайнісінька симуляція, й тому, мовляв, не хочуть більше за мене працювати.

Яке мені до цього діло? Чому цей чоловік прийшов саме до мене?

— Коли вони таке кажуть, то, певно, мають якісь підстави?

Він сидів, похнюпивши голову, руки його лежали на столі.

— Я не можу без кооперативу... Спершу я й справді прикидався хворим, а потім таки занедужав. Окрім усього іншого, душу мені гризла думка про те, що я вже не можу бути сам собі паном. Човен і все інше я заробив оцими руками, і раптом втратити все — о, це не так просто. Сьогодні у тебе є все, а завтра — нічого. Все забрав кооператив. Через це я й захворів. У мене опустилися руки...

Мене мимоволі зворушили його слова. І я запитав:

— Ну, а потім?

— Потім? Авжеж. Потім я побачив, що в кооперативі живеться непогано, у всякому разі, не згірше, ніж мені жилося раніше. Люди багато працюють, але й заробляють багато...

— Чому ж тоді ви не взялися разом з усіма до роботи?

— То ж бо й воно, чому? Я, бачте, забрав собі в голову, що з кооперативом мені не по дорозі. Адже я завжди був такий — щось надумаю собі і ані руш... А тепер вони хочуть мене вигнати. Не знаю, що зі мною буде...

— Чим же я можу вам допомогти, пане Мюріц?

Він уперше звів на мене очі. Дивився на мене з довір'ям і як на спільника. І те й друге було мені неприємне. На його довіру я не заслуговував, а те, що він дивився на мене, як на спільника, викликало в мене огиду. Нараз він сказав:

— Я подумав, пане майор, що коли б ви поговорили з головою...

Я так рвучко підвівся, що ледве не перекинув стільця.

— Та як ви смієте приходити сюди, сподіваючись, що я покриватиму ваше неробство... Мене ваші справи не обходять, і ніякий я вам не майор, затямте це собі, нарешті! — Я аж тремтів од збудження.

— Я зовсім не хотів з вами бути запанібрата, я гадав, що ви не маєте нічого проти, адже вас усі так називають...

— А тепер, будьте ласкаві, залиште мій дім і не сподівайтесь на мою допомогу! Прошу вас, ідіть собі! Чого вам іще треба?!

Мюріц незграбно підвівся, узяв свій капелюх, і вже на дверях ще раз обернувся.

— Але ж я справді нічого поганого не мав на думці, пане Бабендерерде. Їй-богу, нічогісінько! Я й гадки не мав, що воно так вийде!

Цілу годину потому я з важким серцем думав про свою дивну долю. І врешті вирішив, що всі мої роздуми ні до чого. Я ще раз перебрав у пам'яті кожне слово розмови з Мюріцем. Ні, він не хотів мене образити, все село називало мене майором, тож це прізвисько мимоволі злетіло в нього з язика. Тільки й того. А от з кооперативом він таки даремно завівся. Як мені було відомо, за свої сіті та човен, за все, що він оддав у кооператив, Мюріц одержував чималу пайку з вилову. Отже, нічого кооператив не забрав. І якщо члени кооперативу хочуть з ним розпрощатися, то тільки тому, що він ледар. Тут і думати нема про що. Та я зауважив, що Мюріцові справді болить те, що його хочуть вигнати.

Що там діється в його душі? Виходить, навіть така людина як Мюріц може переродитись? Безперечно, він прийшов до мене з найкращими намірами. Як вони в нього виникли? — це питання цікавило мене дедалі дужче... І от настав момент, коли я перестав дурити самого себе: в ту мить, коли Карл Мюріц прийшов до мене з проханням заступитись за нього перед головою кооперативу, моє самітництво втратило будь-який сенс. Людині потрібна моя допомога. І хіба не однаково, що то за людина? Я повинен допомогти...

Подія ця була незначна, а якщо міряти її світовими масштабами, то просто нікчемна. Але для мене в ній було щось зовсім нове. Бо ж хіба, вирушаючи з дому, щоб відвідати спершу Мюріца, а потім голову рибкооперативу, я був той самий Отто Бабендererде, що і вчора?

В цю пору дня призахідне сонце ще лагідно пестить траву на схилах гір, а внизу вже заливає село яскраво-червоним промінням. Будиночки, що туляться там і тут, вирізняються так чітко, ніби їхні контури накреслила чиясь велетенська рука. Чагарі, кущі і стежки, сільська вулиця і мол на березі моря, кожен камінь, кожен кущик моху на дахах — зараз усе це якесь незвичайне, особливе. Мені в таку пору завжди здається, ніби й люди рухаються якось обережніше, затамувавши подих. Ще мить — і знизу вгору поповзе темрява, як вода в Вінеті [1], поглинаючи стіни, кущі, дерева й городи.

Я зустрів Карла Мюріца біля його будиночка. Коли я сказав «Добрий вечір», він здивовано витріщився на мене, а потім промимрив:

— Пробачте мені за те, що так вийшло, пане Бабендererде.

Я не відповів, лиш мовчки спостерігав, як шибки вікон, усе ще відбиваючи сонячне світло, поступово тьмянішали. Якусь хвилину панувала темрява, а потім з боку моря в ущелину полилося м'яке світло, котре знов повернуло усім речам їх справжній вигляд. Тепер Віттіков був звичайним собі нічним селом. Люди в хатах засвічували світло.

— Чому ви хочете, щоб я за вас заступився?

Мюріц, зніяковівши, бгав у руках капелюха.

— Розумієте, пане Бабендererде, я мушу бути з ними... Якщо вони мене вижену, я не пристану вже ні до якого берега. А я так не можу.

— Я не певен, що голова зважить на моє прохання, але коли б зважив, я мушу твердо знати, що на вас можна покластися.

— Даю вам слово, пане Бабендererде.

Розмова з головою була зовсім не така, як я собі уявляв. Ані категоричної відмови, ані іронії, якої я так боявся: мовляв, чого цей нікчемний старигань лізе не в свої справи.

Ми сиділи біля дому голови, я детально виклав йому суть справи і на закінчення сказав:

— Ви повинні дати йому ще один шанс.

Перш ніж відповісти, голова довго думав.

— Робочі руки нам потрібні. Ех, якби тільки менше було егоїстів. Якби вони зрозуміли, що так не можна, усе б у нас пішло як слід... Сам я не можу вирішити долю Карла Мюріца. Вирішуватимуть загальні збори, можна йому повірити ще раз чи ні. Але вам, у всякому разі, я щиро вдячний, пане Бабендererде.

Я хотів уже підвестися, коли він запитав:

— А чому саме ви прийшли за нього клопотатися?

Чому? О, на те є багато причин.

— Колись я був його вчителем. І коли одна людина звертається з довірою до іншої, не можна її розчаровувати.

— Авжеж, — погодився голова. — Це, мабуть, вірно.

Генрієтта Бабендererде:

Я довгенько чекала Хрістофа на автобусній зупинці, а потім чекала ще вдома. Тим часом настав вечір. Дідусь сидів у своєму кріслі і вряди-годи цитував мені щось із Ліхтенберга. Я чудово розуміла, що він це робить, аби хоч трохи розважити мене. Намір добрий, та це мало допомагало. Коли всі думки людини зосереджені на чомусь одному, їй важко думати про щось інше. Що сталося з Хрістофом? Ніколи ще не бувало, щоб він не прийшов, не попередивши мене.

Минув чудовий суботній полудень. Я готувалася йти на зміну. В автобусі я змушена була розмовляти з однією із своїх товаришок по роботі. Їй закортіло розповісти мені про те, що одна з її подруг, котрої я зовсім не знала, чекає дитини. Я слухала, навіть відповідала, якщо вона домагалася відповіді, але коли вона запитала: «А чи скоро в тебе до цього дійде?» — промовчала.

Оскільки я мовчала, вона додала:

— Звичайно, якщо ти збираєшся виходити заміж.

[1] Казкове давньослов'янське місто на острові Волін, що його нібито поглинуло море.

— Слухай, Ганнелоро, — сказала я, — коли я вийду заміж, тебе не стосується. І навіть якщо я вийду заміж лише тому, що чекатиму дитини, це тебе також не обходить. Проте хочу поділитися з тобою таємницею... — І я нахилилася до неї: — У мене не буде дитини. — При цьому у мене, мабуть, справді був дуже засмучений вигляд, бо вона дала мені нарешті спокій.

Зміна минала, як завжди. Ми з Еллі Зеелер час від часу про щось базікали, аби перебити сонливість. Розмовляти з Еллі мені було приємніше, ніж з Ганнелорою, та я не давала волі язику, бо знала, як легко на крані наробити шкоди, коли не пильнуєш як слід. Думки мої весь час поверталися до Хрістофа. Хтозна, переконувала я сама себе, може, він саме літає десь над Польщею, і вдома на мене давно чекає телеграма.

— Як ти гадаєш, — запитала Еллі, — чи варто їхати у відпустку до Шпреевальду?

Склалося так, що досі я їй майже не розповідала про свою подорож до Шпреевальду, хіба що кілька слів про те, який то чарівний край, як там гарно і тихо. Раптом мені схотілося розповісти їй про все докладніше. І тільки згодом я усвідомила, що розповідаю, власне, не стільки про Шпреевальд, скільки про Хрістофа. Зрозуміла я це лиш тоді, коли Еллі сказала:

— Заздрю я тобі, Генрієтто. Це так прекрасно: бути молодою і до нестями закоханою.

Трохи перегодом, — ми саме транспортували невелику секцію, а це справа нескладна, — я сказала:

— Під час польотів на МІГах трапляються інколи просто жахливі речі. Під час навчальних повітряних боїв перевантаження бувають такі великі, що в льотчиків перед очима виростає чорна заслона, й вони нічого не бачать: ні приладів, ні сонця, ні зірок. Суцільний морок. І все ж вони не припиняють польоту.

— І часто це буває? — запитала Еллі.

— Ні, нечасто. Хрістоф каже, що пілоти це називають «розлукою душі з тілом». Дехто, переживши таке, вже не може літати.

— Чому?

— А ти уяви собі: людина нічого не бачить, не здатна ні на що зреагувати! І це тоді, коли вона з шаленою швидкістю мчить у повітрі!

— Я б такого не витримала, — заявила Еллі.

— Якщо ти не подолаєш страх, то ніколи вже не зможеш літати, каже Хрістоф.

Якийсь час ми мовчки й зосереджено працюємо. Я тільки подавала команди. Трохи перегодом Еллі запитала:

— А твій Хрістоф хоч раз пережив оту душевну розлуку?

— Ти маєш на увазі розлуку душі з тілом? Пережив, і не раз, але він ніколи не відчував страху. Я двічі розпитувала його про це. І обидва рази він відповів: цей стан триває недовго — чого ж боятись.

— Ти навіть не уявляєш, як я тобі заздрю!

— На що ж тут заздрити?

— Я тобі шепну на вухо. Твій Хрістоф — чудовий хлопець. Як він любить свою роботу!

— Невже цьому можна заздрити, Еллі? Хай би він трохи менше любив її...

— Не ображайся на мене, Генрієтто, але ти ще дуже молода і не розумієш, що на чоловіка, котрий так любить свою справу, завжди можна покластися.

Я не відповіла. Нехай собі думає, що я надто молода. Я давно знала, що вона це скаже. Досить бодай раз глянути на мого Хрістофа, щоб зрозуміти — він не кине літати, навіть коли його душа розлучатиметься з тілом разів по п'ять на день...

Коли я, ледве тримаючись на ногах од втоми, прийшла додому, дідусь уже встав. Старим людям не спиться. Якось я запитала в нього, чи й справді він не втомлюється. А він відповів:

— Ні, Генрієтто, інколи втомлююсь. І це мене трохи засмучує, бо я хотів ще довго почувати себе бадьорим.

Дідусь уже зварив мені каву, котра й чекала на мене під теплим ковпаком. Я намазала маслом скибку хліба, бо хоч би як утомилась, а після нічної зміни одразу не засну, якщо не поїм. Дідусь розгорнув серветку і, оскільки була неділя, поставив на неї розмальовану цибулинками чашку з майсенського фарфору і тарілку. Це було все, що лишилось од сервізу. Свого часу бабуся Голунда сказала, щоб я завжди по неділях пила з цієї чудової чашки і сама її споліскувала, бо Брунгільда завжди била посуд. Розпорядження бабусі не втратило чинності і після її смерті. Коли ж це вона померла? Ще зовсім недавно і водночас дуже давно...

Всі кістки мені ломило від утоми. Дідусь ходив туди-сюди по кімнаті.

— От і ясно, чому не прийшов твій Хрістоф.

— Прислав телеграму?

— Він був на службі.

— Отже, він прислав телеграму?

Дідусь підсів до мене, потім знову встав з-за столу, узяв з комода сигарету. Раптом я зауважила, який він серйозний, і в мене аж у горлі пересохло.

— Дідусю, — сказала я, — невже з Хрістофом щось трапилося?

— Хіба ти нічого не чула?

— Що саме?

— Західний Берлін відгородили муром. Тепер уже ніхто туди не перебіжить. Ти тільки зараз про це дізналась?

— Але яке це має відношення до Хрістофа?

— Ти ще дуже молода, Генрієтто. — Помітивши, що мені не дуже сподобалися ці його слова, дідусь додав: — З цього треба тільки радіти! Повір мені, часом я заздрю твоїй молодості!

Щось подібне я вже чула сьогодні.

— Але яке відношення все це має до Хрістофа?

— Він на службі і, певно, ні з ким не може вступати в будь-які контакти, як казали в наш час.

— І все через Берлін?

Я випила трохи кави. Втому як рукою зняло. Дідусь іще щось казав, але я слухала його неуважно. Я згадала оту свою розмову з Еллі Зеелер... Отже, втечам покладено край. Західний Берлін на замку! Його відгородили муром! Давно пора! Це слід було зробити ще років п'ять тому. А Хрістоф — не просто мій Хрістоф, він ще й солдат!

Отже, з Хрістофом нічого лихого не скоїлось. І я пригадала ще ніч у Шпреевальді, коли мене охопив страх. Скільки жінок, подумала я тоді, не спить в ті ночі, коли їхні чоловіки на службі. Але нічого не вдієш. Коли він буде мій, я також щоночі ждатиму...

Дідусь постукав у шибку, поманив когось пальцем, і мені аж дух перехопило — я подумала, що то Хрістофа. Але Хрістофа йому не треба було б кликати. Хто ж то такий?

— Це прийшов Карл Мюріц, — пояснив дідусь, ніби прочитавши мої думки, і подає комусь знак зайти до хати. Ну й ну! Дідусь запрошує Карла Мюріца!

Карл нерішуче стоїть на дверях. Нарешті дідусь його запитує:

— Ну, як справи, пане Мюріц?

— Сяк-так, — одказує Мюріц. — Добридень, пане Бабендерерде, добридень, Генрієтто.

— Щось я не розумію, — каже дідусь.

— Спершу вони хотіли будь-що здихатись мене. А потім зажадали, аби я признався, що симулював. Я відмовився. Що було раніше, те нікого не обходить, подумав я.

— І вас таки виключили з кооперативу?

— Не зовсім, пане Бабендерерде. Вони дали мені три місяці. Щоб випробувати.

— Ну, то це ж добре.

Карл мнеться, переступає з ноги на ногу, скоса зиркає на мене. Хоче, щоб я вийшла. А мені на нього начхати.

— Невже ви невдоволені? — допитується дідусь.

Карл мовчить, потім наважується:

— Та я боюсь, аби протягом цих трьох місяців з моїми нирками знову чого не скоїлось. Бо ж тоді — хоч із моста та в воду! Тепер усі щілини позатуляли!

— Які щілини?

Я не втрималась і зареготала. А дідусь ніяк не второпає, що мав на увазі Карл.

— Тобі, Генрієтто, сміхи. А куди й справді податись чоловікові?

— Так він же каже про берлінський мур, дідусю.

— Але... Я хочу сказати, досі ж ви не втекли!

Дідусь ніяк не може зрозуміти Карла Мюріца. Не навчився він розуміти таких людей.

— Досі він не дременув тому, — пояснюю я, — що там, бач, не так легко влаштуватись на роботу. А зараз жалкує.

— Це зовсім не так, Генрієтто. Не так воно просто... — бурмоче Карл.

— Ну, а як же тоді? — запитує дідусь. — Бо я щось нічого не второпаю.

— Тут, у Віттікові, я в себе вдома. А там для мене — чужий край, — відказує Карл Мюріц.

В голові у мене знову зароїлись думки: «Даремно я хвилювалась, Хрістоф був на службі». Я більше не слухаю, про що там розмовляють дідусь і Карл Мюріц. Боже, як я втомилась!

— У декого в голові геть усе переплуталось... — долинає до мене дідусів голос.

Хрістоф Бабендік:

Протягом десяти годин — стан повної бойової готовності, протягом години — підвищеної бойової готовності. Отаке чекання може зовсім доконати людину. Годин п'ять я ще тримався, а потім нерви вкрай розгулялися. Для мене це була не перша бойова тривога, але ж тоді я ще не був штурманом. Ту тривогу і порівнювати не можна з сьогоднішньою. Бо ж сьогодні усю ніч тривога. Якби хоч була певність, що дістанеш бойове завдання! Перехопити ворога, старт! Хай хмари, нічого не видно, хоч в око стрель, але завдання мусить бути виконане. Швидко, впевнено і точно. Виявити ворога, переслідувати, посадити, знищити! Повернутись додому, вийти з літака, ніби нічого не сталося, ніби не було ніякого напруження, ніяких пошуків, бою...

І що воно, власне, таке, оте напруження? Страх? Ні, страху немає ніякого. Тільки

ти весь націлений на ворога, тому й напруження. А коли напруження виходить за певні межі?.. Може, тоді воно вже на шкоду тобі, заважає полювати на ворога? Це треба питати тільки в самого себе — додає сили напруження, чи навпаки.

Так, але ж це коли літаєш. Штурман має інші завдання. Багатогодинна бойова готовність. Товариші сидять у машинах. Пролунає команда «Старт!» — і вони вже у повітрі... Але команди не чути. В чім річ?

Сьогодні буде чудовий серпневий день. Ось з-за обрію викотилось сонце, небо чисте, лише на сході повите легеньким серпанком хмар. Чекання, чекання, чекання... Я зиркаю на годинник — вкотре за останні кілька хвилин! Всі приготування закінчені, лишається тільки чекати. Мені це особливо дошкуляє, бо я штурман. Якби я сидів у машині, була б принаймні надія, що ось-ось вилечу. А тепер інші мої обов'язки, хай важливі й відповідальні, мені не до душі. Я буду їх виконувати сумлінно й ретельно, а сам себе втішатиму, що впоратися з ними може тільки добрий льотчик, з великим досвідом. Я добрий, досвідчений пілот, твердитиму я собі. Либонь, від цього мені буде легше.

Підвищена бойова готовність триває вже годину, а до цього було десять годин повної бойової готовності. Що б це могло означати? О, це кляте чекання...

З мріями про польоти треба розпрощатись. Тепер моє місце отут — аж до закінчення служби.

Коли б я лишався пілотом, з мене було б більше користі, у всякому разі, я був би вдоволений. А вдоволені люди краще виконують свої обов'язки... Я ж до них вже не належу... Проте це не через Генрієтту. Вона лише розрубала давно зав'язаний вузол.

Піду ще раз зроблю контрольний обхід, перекинусь слівцем із Гансом Гробшмідтом.

А ранок таки чудовий! Йду по аеродрому до машин. У Гейнца Вегегаупта виявляю не висмикнутий запобіжник катапульти.

— А що б ви робили, товаришу лейтенант, якби дістали наказ катапультуватися?

А все через неуважливість. Хіба б міг він катапультуватись, не висмикнувши запобіжника? Вегегаупт дивиться на мене так, наче це я чогось не догледів. Потім натискає на потрібні важелі.

— Ви були б, звичайно, здивовані, товаришу лейтенант, що пристрій не діє.

Вегегаупт зиркає на запобіжник. Витягує. Нарешті! Така дрібниця, а наслідки можуть бути кепські. Після цього я ще раз ретельно перевіряю Вегегаупта. Ми не кажемо один одному ані слова. Кисень, пальне, парашут. Звісно, нічого більше не виявляю. Але хіба може літати людина, котра один раз чогось не догледіла? Накажу замінити Вегегаупта раніше, ніж належить.

Власне, я йшов до Ганса Гробшмідта, але тепер вертаюсь у приміщення, щоб викликати заміну Вегегауптові. Розмовляю по телефону з командиром. Він схвалює мій намір. Розмова коротка, по суті. Тут багато не говорять. Жодного зайвого слова. В таких розмовах не буває ні теплоти, ні холоду, тільки ділова інформація. Коли б командир не був згодний зі мною, він сказав би: «Вважаю ваш захід надто суворим...»

Перш ніж піти до Ганса Гробшмідта, підходжу ще раз до Вегегаупта:

— Товаришу лейтенант, стан підвищеної бойової готовності не знімається, але вам надається двогодинний відпочинок.

— Дякую, товаришу штурман! — випрямившись, відповідає він.

Ганса Гробшмідта я перевіряю теж ретельно, хоч і прийшов до нього тільки трохи побалакати.

— Все гаразд, Гансе?

— Менше б ти сушив собі голову усім цим, Хрістофе.

— Чекання мене доконало.

— Але ж коли ти знайомився з своєю Генріеттою, то знав, що з цього дива не буде пива. Так і вийшло.

— Знаєш, я думав і про Генріеттині інтереси, і про свої власні. В ній я впевнений, як у самому собі. Тож нема підстав не довіряти ані мені, ані Генріетті.

— Ти забув про розпорядження. Ти мусив бути готовий до цього.

— В нашій країні такі заходи не обов'язкові...

— І що ти збираєшся робити?

— Одружитися з Генріеттою. Інакше все піде шкереберть.

— Упертюх!

— Невже ти мене не розумієш? Не через упертість я одружуюсь із нею, а тому, що люблю.

— А як же інші, котрих теж торкнулось це розпорядження...

— Цього я тобі не можу сказати. Я тільки знаю, що коли б я повівся інакше, це було б нечесно. Справа стоїть так: або мені довіряють, або не довіряють.

— Амінь, Хрістофе.

За мить він додає:

— Виходить, усе, що говорилося на зборах, — не для тебе. Ти стоїш на своєму.

— А що я можу вдіяти, коли все зводиться до того самого?

— Звичайно, нічого. Ми говорили на вітер. Упертюх Хрістоф будує свій власний соціалізм.

— Та збагни, врешті, Гансе, такого не слід робити. Я, певна річ, розумію, чим зумовлене це розпорядження. Винні передусім ті, в чиїх руках влада по той бік кордону. Але тих, по кому воно незаслужено б'є, треба захистити. В даному випадку — Генрієтту й мене.

— Товаришу Бабендік, ти тупцюєш на одному й тому ж місці.

— Не хочеш більше розмовляти зі мною?

— Хочу, але про щось інше.

Мовчанка. Потім Ганс каже:

— Наступної неділі наша ескадрилья має намір політати на планерах. Приєднаєшся до нас?

— На планерах... Непогано...

Коли я повертався на стартовий командний пункт, мене викликав командир.

— Ми відгородилися од західного Берліна антифашистським захисним муром. Через це й тривога.

Я ніяк не можу второпати, про що йде мова, і кажу йому про це.

Командир усміхнувся.

— Може, я висловився трохи пишномовно, але абсолютно точно. Все дуже просто. Наша держава відгородилась муром від західного Берліна. Тепер ми можемо, нарешті, спокійно працювати. Сьогоднішній день стане історичною віхою. Тринадцяте серпня тисяча дев'ятсот шістдесят першого року.

Минуло тільки два дні відтоді, як я написав листа партійному керівництву. Але два дні — це ціла вічність, коли відбуваються такі події. Ми не можемо зараз осягнути всього значення цієї останньої події, ми її учасники і можемо лише здогадуватись, які вона матиме наслідки. Чудовий день, не тільки тому, що стоїть чудова погода, це справді величний день. Республіка відгородилася захисним муром. Нарешті ми відчули в собі силу відгородитися... Можна собі уявити, як важко переживають це берлінці... Конче потрібний захід — і все-таки важко... Якби можна було, ми б не вдавались до таких заходів, але ж не можна. Хіба в нашій Демократичній Німеччині роблять щось подібне, коли нас до того не змушують? Вони скрізь простягають свої щупальця, поки ми по них не вдаримо. О, який вони тоді зчиняють галас!

У мене в кишені лист до Генрієтти. Це трохи незвичайне освідчення в коханні, майже копія того листа, що я надіслав товаришам по партії. Я тільки питаю сам себе, чи все в ньому вірно, чи всі мої аргументи переконливі.

Я виймаю з кишені листа і, перш ніж відіслати його, ще раз уважно перечитую.

...Ні, не це, десь далі... Ага, ось воно: «...Так мене виховали. І все ж я запитую себе: що б вони робили, якби я спершу одружився з тобою, а потім твій батько чи хтось інший з твоїх кревних вже після весілля утік з нашої республіки? Це питання не таке вже й пусте, як може видатись на перший погляд. Досі щодня хтонебудь переходив спершу в західний Берлін, а потім у Західну Німеччину або в інші капіталістичні країни...»

Цьому покладено край. Віднині це питання стає пустим. А може, й три дні тому для нього не було ніяких підстав? Взагалі, хіба можуть бути підстави для подібних запитань у людей, кругозір яких надто вузький, аби бачити те, що видно керівникам нашої держави і нашої партії?

Невже весь цей каскад запитань, навіть у тій ситуації, що склалася в нас з Генріеттою, — просто базікання? Де починаються мої права, а де обов'язки? Хіба це не моя держава, хіба я не зміцнюю її щодня й щохвилини своєю працею, своїм довір'ям? І хіба саме це не дає мені права домагатися відповіді на мої запитання? Хай ці запитання мають полемічний характер, хай декотрі з них, як це тільки що виявилось, пусті, але я й сьогодні підписався б під своїм листом, підписався б завжди.

«...Для мене любов до рідного краю, до своєї партії — це не формальне признання. Слова командира для мене також сповнені живого змісту. Ми літаємо не для розваги. Всі ми знаємо, яка важка наша праця; вона вимагає від нас повної віддачі усіх фізичних і духовних сил. І ми виконуємо її, бо нам довіряють.

Ні, я все-таки не розумію, як може держава перестати мені довіряти тільки через те, що я хочу одружитись. Адже я одружуюсь не з ворогом. І я знаю, що ти не можеш зрадити, так само як і я. Бо ж ми тут виросли, в цій державі, і тільки завдяки їй дістали освіту, вона нас виховала! І от нам не довіряють...»

Та чи маю я рацію! Хіба у нас справді не було випадків зради? Хіба тільки літні люди тікали до західного Берліна? Адже молодих виховувала ця сама держава? І все ж дехто тікав. Не так просто збагнути, чим керувалися ці люди. Та щоб там не було, для мене зрада лишається зрадою, і я на це ніколи не піду. Не моя справа з'ясовувати, чому та чи інша людина зрадила...

Кажучи про себе, я водночас кажу і про всіх своїх товаришів по авіаескадрі, бо ми — єдине, і серед нас немає людини, здатної зрадити свою країну. Я кажу і про Генрієтту, як про частину свого єства, бо й

вона віддана нашій країні, як відданий їй я...

«Посадочні вогні на аеродромах ворога завжди горіли, відколи я літаю. Але хіба в мене з'явилася хоч раз думка втекти? Куди втекти? В минуле? У вовче лігво? Від кого тікати? Від друзів, з якими я працюю? Від робітників дизельного заводу, у яких я був учнем? Адже я одне ціле з ними! Що я робитиму без них? А може, я мушу тікати тому, що мої погляди не збігаються з чиїмись? Може, треба тікати від труднощів, які щодня постають на шляху відбудови нашої країни? Чи, може, від миру? Хіба я належу до тих, хто не любить миру?

Ніхто, кажуть мої товариші, не ставить таких запитань. Але, мабуть, їх усе-таки слід колись поставити!

Адже наші успіхи — це не лише наслідок нашої доброї підготовки, значною мірою це й наслідок довір'я, з яким ми ставимось одне до одного...»

А це вірно? Безперечно! Якщо говорити про мене, про всю нашу ескадру, то навіть уявити неможливо, щоб це було не так...

«Я відчуваю, що мені не довіряють. А хто не знає, що для пілота літати — це все. Це найкраща праця, звичайно, коли на довір'я відповідають довір'ям.

Але якщо я матиму право літати лише в тому разі, коли відмовлюся від тебе, Генрієтто, то я волію не літати. Виходить, у механізм потрапила піщинка. Я прагну тебе одної, я хочу жити тільки з тобою.

Твій Хрістоф.

P. S. Дивні у нас любовні листи!»

Лист і справді був дивний. Мабуть, треба було просто написати: «Люблю тебе, Генрієтто, давай одружимось...»

Генрієтта Бабендererде:

Такої луки я ще зроду не бачила. Сріблясто-сіра трава, а по ній розкидані якісь дивні квіти, наче зроблені з курячого пір'я, наче неживі. Лука простяглася аж ген до обрію, де на неї опустилось небо. Воно лягло на траву, ніби покривало. Але під цим небесним покривалом зеленіє лука. Стоїть німа тиша, я чую, як у вухах моїх струмить кров. Бозна-звідки озветься вряди-годи пташиний голос, продзвенить мені в вухах, а тоді знову западає тиша. Я видаюсь сама собі вищою, ніж насправді, а хода моя ніби ширша. А чим це пахне? Трохи наче лікарнею, а трохи сіном, запах той ледь відчутний. І ніде не видно дерев, жодного дерева. Мене огортає невимовний страх, і я біжу, не тямлячи себе, до небокраю, мені здається, що там лука зелена, і все зовсім інше... Таж і лука десь кінчається. Але обрій далеко, скільки не біжи — не досягнеш його. Біжи, Генрієтто, хутчій! Мій голос ледве чутно, я вмираю од ляку, чую, як гучно калатає моє серце, і не можу звести дух, не можу закричати. Нараз мій мозок проймає думка: Генрієтто, це тобі тільки сниться, пробудись! Я хочу пробудитись, але біжу далі, хочу закричати — і не можу, хочу розплющити очі — і також не можу. А горизонт не наближається, він далекий, як завжди...

І враз усе змінилося. Зі мною Хрістоф, я вже не боюся. Я хочу взяти Хрістофа за руку, але в руках у нього тоненькі довгі тички. Він усміхається мені, хоче подати руку, але тички не дають йому це зробити. Він сміється і мовчки починає стромляти ті палиці в землю. Він так старанно робить це, що здається, ніби зовсім забув про мене. Я знову хочу крикнути, хочу гукнути, що я також тут, але нічого з того не виходить. Я шепочу: «Прокинься, Генрієтто Бабендererде, прокинься, пані Бабендік, та пробудися ж ти, зрештою, це тільки сон». Але очі не розплющуються...

Потому інша картина. Ми йдемо вже по місту. Довкола нові-новісінькі будинки. Всі вони однакові, і кожен завершується невеликою баштоцкою, в котрій бемкає дзвін. Хрістоф щось розповідає мені, але через оте голосне бемкання я не можу розібрати жодного слова. Я намагаюсь зрозуміти, що він каже, тягну його в парадне, і ми біжимо сходами вгору. Вгорі безліч дверей, я починаю їх рахувати; Хрістоф щось каже, я бачу, як ворушаться його губи, але не можу втямити, що саме, хоч бемкання дзвонів тут не чути. Потім внизу лунають іще чиїсь кроки, і мене знову понімає страх, я рвучко відчиняю якісь двері — тут під музику знайомої ніби мелодії танцюють люди. Я хочу зачинити двері, але кроки лунають усе ближче, і мене охоплює такий жах, що я тягну Хрістофа углиб зали, пробираючись поміж танцюючих. І от ми стоїмо на зовсім не обгородженому балконі, далеко внизу шмигають автомашини, метушаться люди. Звільни мене од страху, Хрістофе, і, благаю тебе, не підходь так близько до краю! І раптом я чую голос Хрістофа: «Йдеться не лише про тебе, Генрієтто!» Я знову хочу крикнути, хоч знаю, що в мене нічого не вийде, і все-таки кричу на повний голос. Хрістоф зник, а я стою, притиснувшись до стіни, і кричу...

Я прокинулась і усвідомила, що сиджу в ліжку, але ніяк не могла опам'ятатись. Такий жахливий сон...

Потім я встала і ввімкнула світло. Посиділа трохи, знову вимкнула світло і хотіла була вже лягати, коли мій погляд зупинив-

ся на даховому вікні, крізь яке до кімнати пробивалось трохи світла. Це було вікно в ніч — темно-сіра площина, поділена на чотири невеличкі квадрати. Лише зараз я відчула, яка в кімнаті задуха. «Треба було перед сном відчинити вікно, — подумала я, — тоді не верзлися б отакі дурниці».

Вологе й свіже нічне повітря війнуло в мою комірчину. Очі призвичаїлися до темряви, і тепер я розрізняла обриси будинків, що бовваніли супроти нашого дому. Який мирний краєвид. Світлі стіни, над ними темні дахи, порослі мохом; стирчать димарі. Віттіков спить. Місяця не видно. Небо повите хмарами. Переді мною лежало сонне село, одне з багатьох сотень, ба навіть тисяч німецьких сіл. Тільки інші, то просто собі села, а тут — мій дім. Я довго стояла біля прочиненого вікна, потім розчинила його ще дужче і вихилилась над дахом. Тепер переді мною був майже весь Віттіков. І мені вже не уві сні, а навіч раптом видалося, наче я внизу, на вузенькій сільській вулиці, і наче надворі стоїть ясний день. Я граю в паці, і виграю, виграю, виграю... То був щасливий день. Я тільки встала, як уже знала, що день буде щасливий. Того дня справді все було ясне і радісне. Кожен будинок, кожне обличчя. Десь співала жінка. Яка то пісня?.. І я виграла цілий мішечок паць. Нараз діти посхоплювались і кудись побігли. Там на молі щось цікаве трапилось. Може, то повернулися рибалки. Яке тоді було небо над Віттіковом! Розкішне літнє небо, не дуже синє, таке, яке воно завжди буває у нас. І саме під цим небом, саме в цьому селі зародилось оте почуття. Кожна стіна, кожен кущик, мішечок із звичайнісінькими пацями, мої черевики і моя одіж, ба навіть жорства на сільській вулиці, кожен паркан, кожна квітка в присадку, запах водоростей і риби — все це сприяло народженню того почуття: тут стою я, Генрієтта Бабендерерде, не абихто, а я! Я це я, і все навколо таке чудесне, як ніде і ніколи в іншому місці. Тут ніщо не може бути іншим. Довкола — повна гармонія, тиша і спокій, абсолютний спокій... І чому в ту мить не прийшла Брунгільда навчати на добрий розум? Адже вона завжди це робила! Чому Люрмани не зчинили бійки і не заходились звинувачувати одне одного у всіляких підлих вчинках? Адже вони це завжди робили! Чому в ту хвилину жоден хазяїн човна не лаяв молодого рибалку? Чому в той момент ніхто не сказав мені: Генрієтто Бабендерерде, цей спокій облудний, то тільки так здається, що скрізь мир і благодать... Всі залюбки обдурюють одне одного, і нікого не мучить сумління. А зараз я стою біля вікна і знаю: спокій сонного Віттікова — облуда. Один кривдить іншого навіть уві сні. Он який то спокій. І я раз по раз дозволяю водити себе за носа, знову і знову попадаюсь на гачок. Чому все-таки тоді не прийшла Брунгільда? Чому я була така самітна в цьому селі, під розкішним літнім небом, серед оцих віттіківських будинків?

Схаменись, Генрієтто Бабендерерде, опам'ятайся!

Якщо людину заливає море кепських снів, не треба намагатись все оте море одним духом випити!

Так міркує мій Хрістоф. Звив надхмарне гніздо, поставив бозна-де, десь аж у піднебессі, собі трон. Які дурниці! А може, він не міг інакше. В усякому разі, мені його лист зіпсував настрій, зіпсував одразу ж, тільки-но я прочитала його. А зараз мій Хрістоф знову завітав до мене, серед ночі, після отих безглуздих снів, коли я висунула голову у слухове вікно і згадувала, яка я була тоді, коли до мене мала б прийти Брунгільда і поговорити зі мною. Та вона не прийшла. Але ж я — не моя мати, і гляди, Хрістофе Бабендік, не з'їж облизня. Життя не впхаєш у торбинку! Отой його лист до мене, — правда, якщо тільки припустити, що життя можна запакувати в шабатурку і поставити в комод...

І все-таки я не вірю в отой його спокій. А що буде через п'ять, десять, а можливо, вже навіть через два роки? Він — чоловік, котрий не любить своєї роботи. Я — жінка, котра рік у рік не молодіє... Дитина, потім ще дитина... І що ж лишиться від краси? Чи зможемо ми й тоді, лежачи у мілкій воді на піщаній косі, відчувати себе такими ж щасливими, як раніше?

Ой ні, Генрієтто Бабендерерде, відповіла я сама собі. Тоді нам буде зовсім не до того. На зміну піщаній косі прийде щось інше, так само, як не буде вже потреби, накупивши гарних суконь, їхати до Шпреевальду. Все інше має прийти обов'язково. І нехай собі. Але чи зможу я бути спокійна за все інше з чоловіком, невдоволеним своєю працею? Загуде в небі літак — і він або задере голову вгору, або уткнеться носом у пісок. Свого сина він садовитиме верхи на коліна і, ледве зачувши гуркіт у небі, щосили гукатиме «гоп-гоп, конику», аби тільки не чути того гуркоту! Аби тільки заглушити гуркіт літака! Потім закінчиться військова служба, і він стане кваліфікованим робітником або інженером. І, повернувшись увечері додому, майструватиме технічно досконалу модель МІГа, а в неділю, запускаючи свою модель, пояснюватиме синові, що і як в ній працює...

І все це задля того тільки, аби бути подалі від мене! Років через два, п'ять, десять ми зможемо про все це поговорити з то-

бою, Хрістофе Бабендік! А втім, ні, ніколи ми не говоритимемо на цю тему, незалежно від того, як усе обернеться. Якщо ми одружимось, то взагалі перестанемо розмовляти одне з одним, у кращому разі, будемо мовчати. Коли ж не одружимось, то для такої розмови не буде приводу. У нас не буде більше приводу для розмов, Хрістофе Бабендік...

Я мушу поводитися холодно й офіційно. А таке ж мені навіть наснитись не могло. І все ж я мушу такою бути, бо не хочу нещасливого одруження. І мушу бути хитрою, бо не хочу, аби через мене Хрістоф загинув...

Найгірше те, що він має слушність, авжеж, має слушність! Усе, написане в отому листі, чистісінька правда. Справді, чому б я мала робити щось недобре? І чому ми обоє мали б робити щось недобре? А з другого боку, чому нам повинні вірити? Хто може зазирнути в наші душі?

І знову-таки, чому, власне, ніхто не може зазирнути в наші душі? Чому нас мають не за тих, ким ми є? Чому нам не вірять? Ах, тільки й це не так. Вони просто не зовсім певні, що Хрістофові можна вірити. І тим більше мені! Мене ж бо вони зовсім не знають. І, що не кажи, я маю батька, який живе не з нами. Мій батько живе не просто в іншому місці, тут вони мають рацію. Мій батько не з нами, більше того, він проти нас. Яке це має відношення до мене? Ніякого. Та звідки їм про це знати? А, хай йому грець! Вони мусять про це знати!

Знову пусті слова, знову вигадки.

Вони на такі речі дивляться просто й тверезо, і їхні думки, власне, не дуже відрізняються од моїх. Вони собі міркують: «Що буде з Бабендіком, коли він одружиться з цією жінкою, нам невідомо. Зараз наче все гаразд, але що буде з ним через п'ять або навіть через якихось два-три роки? Нам потрібен льотчик, на якого можна беззастережно покластись. А він ожениться, й почнеться клопіт».

Вони міркують так само, як і я. Мені теж не хочеться мати клопіт через нього. Логіка в нас однакова. Я така сама, як вони. Але ж це нічогісінько не змінює — скривджена усе-таки буду я. Вони керуються законом. Мені ж, якщо не хитрувати, досить сказати: він мій! Я люблю його і хочу вийти за нього заміж. О, тоді я матиму його, але тільки наполовину, і вони також матимуть його тільки наполовину... Власне, ні вони, ні я його не матиму...

Починає накрапати дощ. Сон як рукою зняло, кошмарні сновидіння також розвіялись. Я все ще стояла біля розчиненого вікна, але тепер здавалась сама собі страшенно нещасною і самітною. Мені було ясно: далі так лишатись не може. Хіба що розіграти перед Хрістофом комедію, вдати, ніби я закохалася в іншого? Не повірить. І я вирішила сказати йому все, що думала.

Та коли я уявила собі нашу розмову, мені зробилося моторошно. І все ж я не хотіла мовчки чекати, що буде далі.

Я стояла серед ночі, вихилившись у слухове вікно. Йшов дощ, краплі збігали по моєму обличчю.

Хрістоф Бабендік:

Довго стояв я біля виходу з верфі і чекав. Жінки й чоловіки виходили з воріт і йшли до автобусної зупинки чи прямували додому пішки. З Генрієттиних товаришок по роботі я знав тільки Еллі Зеелер, і тому зрадів, коли, нарешті, угледів її.

Еллі одразу ж попрямувала до мене, наче також сподівалась мене побачити.

Розмова була коротка.

— Добрий вечір, товаришу обер-лейтенант. Генрієтта просила переказати, що лишилась на нічну зміну, підмінивши одну з товаришок, отже ви не чекайте на неї.

— І це все?

— Так, власне, все...

— Власне?..

Вона збентежено засміялась.

— Бачте, я маю вам іще дещо переказати...

— Що саме?

— Що все це не має більше сенсу. Але ви не повинні діяти так, як написала вам Генрієтта в своєму листі...

Еллі і далі йшла поряд мене, та говорити мені не хотілось, і я мовчки простягнув їй руку.

— До побачення... — сказала вона. — А втім... Це неправда, що Генрієтта на нічній зміні. Може, мені й не слід було...

— Дякую, щиро дякую!

Я повернувся назад і розшукав автобус, що мав їхати на Віттіков. Шофер спершу не хотів мене пускати, бо автобус призначався тільки для працівників верфі, та врешті я його умовив.

Коли Генрієтта вийшла з воріт верфі, мотор уже працював. Вона, ніби когось шукаючи, озирнулася навколо, потім зайшла в автобус. Мене помітила одразу. Мовчки підійшла й сіла поруч.

— Може, хочеш до вікна?

Вона підвелася, і я пересунувся на її місце.

Автобус рушив.

— Мій лист — не жарт, Хрістофе.

— Та вже ж...

— Ти не зрозумів мене, Хрістофе... Я не візьму назад жодного слова.

— І я також... З польотами покінчено. Я літатиму лише тоді, коли нам дозволять побратись.

— Але в такому разі, ти, можливо, взагалі більш ніколи не літатимеш...

— Генні, тут справді йдеться не тільки про тебе.

— Хтось із нас просто страшний упертюх.

— Однаково я більше не літатиму. Ані так, ані інак... І тому, якщо ми не поберемось, — це буде просто безглуздя... Зрозумій ти нарешті!

— Я вийду за тебе заміж тільки тоді, коли тобі дозволять літати. Половина чоловіка мені не потрібна. І я не відступлюсь од своїх слів. А зараз краще літай, за таких обставин я все одно за тебе не піду.

— Ми розмовляємо, як автомати.

— Авжеж. Усе вельми логічно... — відповіла Генрієтта.

Коли автобус під'їздив до першої зупинки, вона попросила, щоб я вийшов.

Автобус покотив далі. Генрієтта навіть не глянула в мій бік. Навіть не помахала рукою. Я рушив назад.

Мене викликав командир. Ми сиділи один проти одного в його кабінеті. Але в штабі, як і завжди — одні виходять, інші приходять. Заледве командир вимовить слово, як дзвонить телефон або хтось стукає у двері. Аж поки він не попросив одного з вартових постояти біля дверей кабінету і всіх відвідувачів направляти до когось іншого.

— Ви ще пам'ятаєте ті часи, коли наші льотчики літали під девізом: «Життя льотчика чудове, але коротке...»? Або як іще казали: «Життя льотчика суворе, але яскраве!» Адже ви пам'ятаєте ті часи, товаришу Бабендік?

Я відповів, що ні. Я, звичайно, знав, за яких умов створювалися наші військово-повітряні сили, але сам тих труднощів не пережив.

— Усе те пішло за водою, — сказав командир. І трохи перегодом додав: — Ви мені потрібні як пілот, товаришу Бабендік. Штурманство не втече од вас і через десять років.

На якусь мить я замислився. Відтак розповів йому про всі свої міркування з цього приводу, а також про те, що думала Генрієтта. Він не перебивав мене. І коли я закінчив, командир сидів у глибокій задумі.

— І все-таки, товаришу Бабендік... Коли ви знову почнете літати?

— Товаришу командир, прошу вас, використовуйте мене й надалі як штурмана або як офіцера наземної служби.

Він підвівся. І лише зараз, глянувши йому в очі, я помітив, який він сердитий

— Ти просто упертюх, Бабендік, страшний упертюх... Минуло лише кілька днів, як ми ізолювали західний Берлін. З часом багато що зміниться, адже ми тільки починаємо. А тобі щоб усе було враз, як на тарілочці!

Я змовчав. Ми розуміли одне одного, він мав рацію.

— А Генрієтта? Що буде з Генрієттою?

Командир знову сів за письмовий стіл.

— Довір'я за довір'я, товаришу Бабендік. Адже це ваш улюблений вислів. І тому я вас знову запитую: ви гадаєте, що зараз не зможете літати?

Я звик вирішувати все швидко. Але цього разу спасував. Комусь іншому я, можливо, відповів би не вагаючись. Але командир явно не мав на меті піймати мене на слові, він зрозумів мене, я був певен цього. І тому сказав:

— Довір'я, як його розумію я, змушує мене відповісти: так, зараз я не здатний літати.

— Останнє слово ще не сказане, товаришу обер-лейтенант Бабендік... Я рекомендуватиму перевести вас у штурмани тимчасово... На цьому поставимо крапку. Тимчасово.

Мені здалося, що командир зовсім не такий сердитий, як хоче це показати.

— Дякую, товаришу командир!

Товариші по ескадрильї щодня намагаються мене чимось розважити. Ганс Гробшмідт із шкури пнеться, аби вигадати щось, чимсь зацікавити мене: то планеризм, то театр, а одного вечора потягнув мене навіть на танці. Ми розмовляємо з ним про всяку всячину, але жодного слова — про Генрієтту. Я відчуваю тісний зв'язок із своїми товаришами. Вони щодня приходять до мене, щоб з'ясувати те чи інше питання: підготовка до польотів, маневрування під час повітряного бою. Гробшмідт удає, ніби сам він ніяк не може розібратись у тому чи іншому завданні, саме він, Ганс! А я удаю, ніби щиро вірю йому, і мене зовсім не дратує така гра, я навіть вдячний йому.

Сьогодні весь вечір ми просиділи над книжками. Програма щорічної переекзаменовки страшенно важка. Дечого ми обидва не знали, проте не тужили.

— З переекзаменовкою ти розправишся, як бог з черепахою... — зауважує Ганс. — Хіба що не вистачить налітаних годин, якщо найближчим часом знов не почнеш літати...

— Гм... гм...

— Але звання льотчика першого класу я б, на твоєму місці, так легко не віддав.

— Гм... гм...

— Вибач, але інколи все це не вкладається в моїй голові... Ти і не літаєш, і Генрієтти не маєш... Я навіть починаю підозрювати, що тобі бракує клепки в голові...

— А мені на це начхати!

— Я тільки хотів нагадати тобі, що ми живемо на землі, Хрістофе, я мав на увазі...

— Мені на це начхати!

— Твоє місце, Хрістофе, в паноптикумі. І на постаменті щоб було написано: «Він все життя прожив овечкою».

— Ти це серйозно? Може, тобі розтлумачити, як я розумію твої слова?

— Заради бога!

— То забирайся під три чорти!

Але в мені заворушився сумнів: а що, коли він справді має слушність? Проте я одразу жену цю думку геть. Ні! Він і сам розуміє, що це не так!

Генрієтта Бабендерерде:

Зупинка — Хрістоф простягає мені руку — автобус котить далі. От і все. Листа йому було мало, хотів ще поговорити зі мною, хоч знав, що це не допоможе. Мабуть, і я хотіла поговорити з ним. Безперечно, хотіла, бо ж я чекала на нього. А коли він прийшов, одразу збагнула, що все значно складніше, ніж я гадала. Можливо, в моєму серці жевріла надія, що все обернеться якось по-іншому, а може, мені здавалось, що він зуміє знайти якийсь вихід...

Я не глянула йому вслід, навіть не махнула рукою. При цьому я зовсім не серджусь на нього і анітрохи не засмучена. Та на що, в такому разі, я покладаю надії? Невже на Хрістофову впертість? О, її в нього вистачить на обох. Як я міркувала? Скажу йому: «Якщо ти не літатимеш, не піду за тебе». А він відповість: «В такому разі, спокійнісінько літатиму, навіщо ж мені кидати літати»? Адже так я думала? Щось подібне! І яка ж я була дурна! Хіба то був би Хрістоф? Він сказав: «Йдеться не тільки про тебе, Генрієтто. За таких обставин не гоже мені літати». А все-таки — це божевілля з його боку. Чого ж тепер іще чекати? Він однаково не літає, і я могла б із спокійним сумлінням сказати: «Гаразд, Хрістофе, я буду твоєю, адже ти знаєш, що я хочу бути твоєю».

І все було б чудово. А через п'ять років? Чи не скидатимусь я на собаку, що сам себе кусає за хвоста?

Автобус витрушує з мене всю душу; пахне шкірою, мастикою для підлоги, бензином і пилюкою. Дорога то гладенька, то вибоїста. Листя на деревах, липах і покалічених яблунях, що ростуть обабіч дороги, припало пилом. Луки зелені, села такі, як завжди. А втім, зовсім не такі, як завжди. Щось змінилося. Справді, місцевість навколо стала зовсім іншою, якоюсь похмурою. Та ні, нічого не змінилось — на землю спускається тихий ясний вечір. В чому ж річ?

Я дивлюсь у вікно; автобус трясе так, що все тіло ниє. На якого дідька мені тепер здалася вся моя хитрість? І навіщо вона Хрістофові?.. Що буде з нашим коханням? Я кохаю його, він кохає мене, але що тепер діяти? Ми топчемось по замкненому колу, в думках доводимо все до кінця, а тоді починаємо все з початку. Чому ж ми знову і знову вертаємось до тих самих питань? Не знаю, не знаю...

Брунгільда кличе мене на кухню. Вона напекла тістечок і зварила каву. І от я сиджу за столом, наминаю посипані цукровою пудрою тістечка. Брунгільда сидить біля мене. Кава гаряча й міцна, Брунгільда добра господиня. Я зиркаю на неї збоку і бачу нас обох, хоч тут і немає дзеркала. Я вдихаю пахощі кави, смакую тістечка. А Брунгільда мовчить. Вона так любить побалакати, але зараз не каже ні слова, пече тістечка і готує для мене каву. Коли б цієї миті хтось зазирнув у вікно, то неодмінно подумав би: от домашній затишок, справжнє щастя... Ще б пак! Я беру чашку, п'ю каву і раптом помічаю, що це чашка бабусі Голунди... Як же це вийшло, сьогодні ж не неділя. Чашка бабусі Голунди... Бабусина чашка... Та що це я — зовсім з глузду з'їхала. Чого я розревлась? Адже протягом усього часу, що минув з дня смерті бабусі, я не дуже сумувала, бо ж літні люди мусять колись помирати. А тут на тобі! Це й справді казна-що, але по обличчю в мене котяться сльози. Я дивлюсь на Брунгільду — вона теж сидить за столом і плаче...

Я лежу в ліжку і не хочу йти вниз. Чого я там, унизу, не бачила? Але дідусь піднімається нагору, дідусь приходить до мене в комірчину, що він робить нечасто. Він сідає на стілець біля дверей. Час від часу спалахує вогник його сигари, і я думаю, що мені давно слід було б подати дідусеві попільничку. Але я знову забуваю про це. Дідусь довго сидить мовчки. Тоді несподівано для себе заговорила я. Я розповіла йому про все, що думаю, про замкнене коло своїх думок. І про Хрістофа. Розповідаю — і все здається таким простим і зрозумілим, а тоді враз усе знову заплутується, як і раніше. Дідусь пахкає сигарою, але слухає уважно, я це відчуваю.

— А зараз мені здається, що нашим думкам бракує логіки. Але чому, дідусю? Може, все, що ми надумали з Хрістофом, насправді зовсім не так?

— Ні, не все, але дещо і справді не так...

— Що саме?

— Юність минула, Генрієтто, і їй на зміну має прийти щось інше.

Я не розумію його слів, я відчуваю, що ось-ось нерви мої знову не витримають.

— Що б я тобі зараз не сказав, це однаково не допоможе, я, мабуть, забагато від тебе вимагаю.

— Про що ти говориш?

— Якщо я живу не для себе — я взагалі не живу. Якщо я живу тільки для себе — навіщо я живу?

— Не треба мені твоїх афоризмів, дідусю. Ними мені не допоможеш. Навіть ти! Ти виховував мене на мудрих висловах. І я тобі вірила, вірила кожному твоєму слову. Та, певно, мають рацію ті, хто над усіми отими премудростями, що їх ти втовкмачував мені в голову, сміються. Вони краще розуміють, що до чого, ніж я. Тепер мені це ясно.

— А ти все-таки помізкуй трохи над тим, що я тобі сказав. Хрістофові це також не завадить. Ви обоє дієте так, як сказано в першій половині наведеного мною вислову, а друга — вона вас майже не обходить... Так-так, помізкуй... Закон, через який ви не можете бути вкупі, створений не для того, щоб вас розлучити... Як на мій погляд, саме про це вам слід було б трохи подумати. Пора вже зрозуміти, що ви не самі на світі, хочеться вам того чи ні.

— Але для мене такий героїзм непосильний! Я хочу вийти заміж за Хрістофа, і нічого не станеться, якщо й після цього він матиме право літати, що б ти не говорив.

Тут уже не стримався дідусь:

— І все ж тобі доведеться визнати, що я маю трохи більше і досвіду, і здорового глузду! Я від тебе нічого не вимагаю, окрім розуміння того факту, що закон не звалився з неба, аби тільки стати вам на заваді. Його появі передували причини, про які мені, у всякому разі, краще відомо, ніж тобі!

Я не хочу цього більше чути. Невже він домагається, щоб я йому ще й спасибі сказала?

— Я просто не можу тобі дечого розповісти, але повір мені на слово. Твоє щастя, що ти не знаєш, усього цього, — каже дідусь.

— Гаразд, але що мені з того, коли я однаково не бачу виходу?

— Помізкуйте добре удвох над афоризмом. Легше буде й вихід знайти.

— Повтори його ще раз.

— Якщо я живу не для себе — я взагалі не живу. Якщо я живу тільки для себе — навіщо я живу?

— Але ж ми живемо точнісінько так, як вимагає твій вислів! Саме так ми працюємо, так думаємо! І нас же й покарано.

Я бачу дідусів силует, вогник сигари. Ми не засвічуємо світла, ми розмовляємо в темряві. Коли навколо темрява і людина не бачить самої себе, вона завжди краще сприймає слова іншої людини. І от я чую, як дідусь тихо зітхає. А потім каже:

— Може, ти й справді маєш слушність, можливо, я надто відійшов од повсякденного життя... Тож і я мушу ще раз усе як слід обдумати.

Дідусь залишив мене саму.

Я лежу в комірчині на своєму ліжку, я втомлена, але спати мені не хочеться. Таке вже життя: в усьому, що людина відчуває й бачить, так само, як в усьому, чого вона не відчуває й не бачить, проявляється сама людина. Зовнішній світ впливає, але людина мусить сама все пережити. Ми самі робимо світ чарівним чи бридким, а своє життя — багатим чи убогим...

І раптом у моїй пам'яті спливають слова, до яких ми так часто звертаємось: «Бути молотом чи ковадлом...»

А ким буду я? Молотом чи ковадлом? Злечу в повітря чи впаду на землю?

Такого, як зараз, я ще не переживала ніколи. Мені стає гидко, коли я згадую, що зараз треба йти спати, а завтра знову вставати, їхати автобусом, виконувати свої обов'язки на роботі, знову їхати автобусом, знову спати, знову вставати...

Все наче змінилось, та й хіба могло все лишатись таким, яким було завжди? Тільки що я в цьому, власне, побачила дивного?..

Отто Бабендererде:

Останні дні я кидаюсь то сюди, то туди, як людина, що раптом усвідомила, який несхожий світ, створений протягом багатьох років її уявою, на той, що оточує її насправді.

Я приходжу до своєї онуки з переконанням, що скажу їй щось важливе, а вона заперечує і мої переконання і весь пройдений мною шлях, твердячи, що, власне, так і живе, як я їй раджу...

За ті довгі роки, коли всі мої помисли були спрямовані лиш на те, аби не розкрилась таємниця мого вельможного сина, що вкрило б ганьбою мене й мою родину, в моїх думках з'явилось щось таке, що виходило саме з боягузливого приховування таємниці. Я подумав, що це свого роду непоступливість. І тільки-но мені це спало на думку, як я вже не міг думати ні про що інше. Я заходився знову обмірковувати все, що зі мною сталося відтоді, як я прочитав

записки свого сина. Я пригадав, що зі мною діялось після першого потрясіння, і мені стало ясно, що ота глибока пригніченість, яку я тоді відчував, була зумовлена усвідомленням і своєї провини. І я по-своєму покарав себе; аби спокутувати свою провину, я вирішив порвати всі стосунки з колишніми друзями, з односельцями, з усім навколишнім світом. А на додачу зажив ще й слави дивака і чванька. Коли мене попросили ще трохи попрацювати, я виконував свої обов'язки старанно й сумлінно. І те, що я знав про злочини Гельмута Бабендерерде (я усвідомив це за останніх кілька днів), пішло на користь моїй роботі. В ті часи було немало вчителів, які скептично висловлювались щодо нової Німеччини і не хотіли вірити в її миролюбність; які брали під сумнів будь-які докази на користь того, що нова держава — це держава якісно вища за рейх ідіота з Браунау і його поплічників. Я з самого початку не погоджувався з колегами в цих питаннях, бо знав про злочини свого сина. Те, що для багатьох було пустим звуком, мене аж за серце брало...

Однак саме тоді, — я це також зрозумів протягом останніх днів, — в мою свідомість закралась ота непоступливість. Оскільки я мовчав і крився із своєю страшною таємницею, мені здавалось, нібито я знаю більше за інших. Я вважав себе за обранця і, мушу признатися, оточив себе навіть ореолом мученика. З одного боку, розуміння страшного минулого допомогло мені збагнути суть нової держави, побачити взаємозв'язок різних заходів і законів, а з другого, те, що я беріг таємницю, привело мене до хибної думки, нібито я розбираюсь у всьому краще за інших. Але чи краще я розбираюсь у всьому, скажімо, за Генрієтту? Отак мені спало на думку дослідити, чим, власне, живе Генрієтта. Якийсь час я був переконаний, що всю науку, яку їй дав я, а також інші вчителі, вона вбирала в себе, як губка. Я пригадував безліч розмов, коли мені доводилось відповідати на запитання Генрієтти, розвіювати різні сумніви, поглиблювати її знання. І от тепер я запитую себе, чи й справді я набагато мудріший за неї, чи не досягла вона, часом, того самого ступеня пізнання, що і я?

Пиха і моя непоступливість спонукували мене відповісти на це запитання негативно, я переконував себе, що, звичайно, літня людина, з величезним життєвим досвідом, думає не так, як молода. Та зрештою я визнав, що тут, мабуть, слід говорити тільки про деяку відмінність у якості мислення, а не в його кількості.

Дійшовши такого висновку, я почав знаходити спільне в ставленні Генрієтти і Хрістофа до дійсності. Я зрозумів, що обоє молодих людей, кожен по-своєму, віддані цій дійсності і беззастережно вірять в неї.

Що за дивне переплетення! Злодіяння сина спричинюються до появи суворих законів, котрі влучають у його дочку. Все, як у святому письмі: гріхи батьків тяжітимуть на нас до четвертого чи п'ятого коліна. І тут я заперечив сам собі: коли б це було так, то в нашій Німеччині все здавалося б анахронізмом.

А може, саме це зветься суб'єктивним підходом до історії. І я заходився резюмувати по-іншому: велика й чудова країна потрапляє до рук злочинців. Після закінчення жахливої війни утворюється дві німецькі держави. В одній із злочинами й злочинцями минулого покінчено. В іншій — ні. Там, де наведено порядок, цей порядок охороняють закони. Хіба ж хто схоче невірно витлумачувати ці закони? Але у випадку з Генрієттою і Хрістофом двоє невинних людей завдяки такому закону стали винними. Закон б'є по них, наче вони справді винні. І, отже, порядок обернувся на свою протилежність.

Я ще і ще раз перевіряв логіку своїх думок. І потім запитав у самого себе: а що тут можу зробити я? Яка користь від констатації фактів, якщо з усвідомлення того, що сталося, не випливатиме нічого, окрім самої констатації?

Я відчував, що все це накладає на мене певні обов'язки.

І все ж мене мучили сумніви. Чи добре знаю я Генрієтту? Чи не засліплений я любов'ю до неї настільки, що не годен розібратися, яка вона є насправді? Може, через свою любов я бачу в ній багато такого, чого насправді немає?

Коли в мене з'явилися такі думки, я став дивитись на свою онуку тверезими очима. І спостеріг, що вона дуже змінилась. Стала замкнутіша, наші розмови обмежувались хіба що побажаннями доброго дня і доброї ночі...

Я спостеріг також, що Брунгільда, моя невістка, упадала коло Генрієтти, однак з усього було видно, що ці упадання не давали наслідків. Жінки надто віддалились одна від одної, й тепер Брунгільда вже не могла здобути доччину прихильність. Замість утіхи вона мала самі тільки сльози. І хай у тих сльозах було найщиріше співчуття, Генрієтта його не потребувала, вона трималася надто мужньо, щоб прийняти співчуття від Брунгільди. Це було трагедією для моєї невістки, а може, й не тільки для неї, але я знову запитую в себе — хто винен у цьому? Брунгільдине життя ламалося не раз. Після остаточного розриву з моїм вельможним сином, вона взялася за дитину. Нічого особливого вона нібито й не робила, але дитя

скоро відчуло, як до нього ставиться мати. Згодом дитина зробила відкриття, що мати їй непотрібна. Генрієтта визнавала тільки бабусю та мене; Голунда і я, самі того не підозрюючи, сприяли її віддаленню від матері. Адже ми ніколи не втручалися, ми завжди стояли осторонь, коли Брунгільда надто енергійно бралася за виховання Генрієтти. От і знову злетіло оте слово: осторонь. Я не бачив серйозних підстав для того, щоб і далі допитуватись, винуватий я чи ні перед Брунгільдою. Але завдяки цим спостереженням я зробив одне відкриття, на мій погляд, досить важливе. Генріеттина гордість не була тим плодом, що виріс на поганому дереві. І якщо дівчина чогось потребувала, так це допомоги, можливо, якась нова думка помогла б їй розібратися в ситуації, у якій вона опинилась...

Ми сиділи за столом мовчки, як і в минулі дні. Я не робив жодної спроби порушити мовчанку. Я втомився од проблем, од будь-яких запитань; я думав про Голунду, і втома моя була така велика, що я позаздрив Голундиному спокоєві... Я майже не сприймав, що діється за столом, аж поки Брунгільда, залившись слізьми не вигукнула:

— Я не перенесу цього, не перенесу!

Це був типовий для неї вибух, але цього разу в голосі її вчувався відчай. Ні, мені це не видалось, бо ж і моя власна втома певними нюансами нагадувала її стан.

Коли я підвів очі, Генрієтта вже стояла біля дверей. Вона спокійно мовила:

— Авжеж, ти не перенесеш цього.

Я вслухався в інтонації її голосу, і він також був сповнений щирого відчаю.

— Справжнісінький дім для божевільних... Я мушу піти звідси, інакше мені кришка! — сказала Брунгільда.

Мені це видалося дивним, але тієї миті я зрозумів, що мушу діяти. Важкі роздуми про минуле в цю сміховинну мить дали певний наслідок. Скільки вже разів Брунгільда кидала ці слова, а чи хоч раз спробувала вона здійснити свою погрозу?

Я сказав:

— Брунгільдо, ти проплакуєш і марнуєш своє життя. Чи не краще було б тобі й справді знайти якусь можливість піти звідси?

І тільки-но я почав говорити, як наперед знав, що вона відповість.

— А що буде з вами? З тобою і Генрієттою?

Марна надія. Брунгільда вже не може змінитися; вона прогавила момент і примирилась із своєю долею, хоч так і не дозріла для тієї долі.

За що ж їй чіплятися, як не за ілюзію, що вона потрібна мені й Генрієтті?

Але що мені діяти далі?

Сходинки скрипіли в мене під ногами. Я зійшов на площадку і став перед дверима Генріеттиної комірчини. Постукав. Ніякої відповіді. Постукав іще раз. Нараз свідомість мою пронизало абсурдне припущення, що вона собі щось заподіяла. Я рвучко розчинив двері. Генрієтта висунулась у слухове вікно, що виходило на дах, і не могла чути мого стуку. Вона обернулась лише тоді, коли відчула протяг.

Ми стояли одне проти одного: дід, за плечима якого було довге, сповнене помилок життя, і молода дівчина, життя в якої було ще попереду.

Чи все, що я передумав, було вірне? Чи бачив я себе самого неприкритим, таким, яким кожен з нас народився на світ? Чи не занадто я покладаюсь на свій розум? Чи не вважаю свої думки безпомилковими і незаперечними істинами? Чи не знахабнів я часом?

Генрієтта сказала:

— Сідай, будь ласка, чого ти стоїш?

Звичайнісінька фраза, але вона повернула мене до дійсності, і я зненацька ясно відчув розрив між моїми думками і довколишнім світом. Цей розрив людина відчуває надто гостро, коли з надхмарних висот вертається до реальних речей повсякденного життя, коли вона раптом помічає, що довкола стоять ті ж самі, що і завжди, меблі, що її оточують ті самі стіни, а ніздрі лоскочуть ті самі запахи.

— Та мені щось не дуже хочеться сидіти, Генрієтто, — одказую я.

Але я все-таки сів, вийняв з кишені портсигар, дістав сигару і закурив. Відтак, усе ще не знаючи, з чого почати, прокашлявся. І хоч як я намагався зберегти спокій, хвилювання моє зростало. Першою заговорила Генрієтта.

— Сьогодні Еллі Зеелер запитала мене, чи не занадто високої думки я про себе. Невже я справді гонориста, дідусю?

Що за запитання!

— А сама Еллі Зеелер — порядна людина?

— Безперечно. Вона хотіла мені допомогти.

— І запитала в тебе, чи не занадто високої думки ти про себе?

— Так.

Оце так підхід до справи!

— Приведи її коли-небудь, мені хочеться познайомитися з нею.

— Сюди? До нас додому?

— Авжеж, додому. Я хочу знати твоїх знайомих не лише з розповідей.

— Ти хочеш мене розважити. Це добре, але...

— Ні, я хочу бачити тебе серед товаришів. Дім Бабендерерде віднині відкритий, Генрієтто...

— Саме тепер? Я щось нічого не розумію. Адже бозна-відколи...

— Тепер усе буде по-іншому.

Так, я все добре продумав! Якщо я живу не для себе — я взагалі не живу, якщо я живу тільки для себе — навіщо я живу? Я засунув руку в кишеню піджака і витяг воєнний щоденник мого вельможного сина.

І от він лежить переді мною, в чорній шкіряній оправі з позолотою. Що буде далі? Чи слушний я вибрав момент?

Сумнівайся у вірності кожної думки, яка ворухнеться в твоїй голові, але дій!..

Я підвівся, струсив попіл з сигари, відзначив у думці, що все це, мабуть, трохи завчасу, зауважив також, що Генрієтта спостерігає за мною...

— Це воєнний щоденник твого батька,— нарешті сказав я. — Ти мусиш його прочитати...

— Не хочу, дідусю.

— Мусиш!

— Скажи мені краще, чи Еллі має рацію?

— Раз ти питаєшся про це, можеш не сумніватись, — вона не має рації.

Я відчинив двері, вийшов і повільно рушив старими сходами вниз. Але на сходах я ще раз зупинився й поглянув угору. Нараз мені спало на думку: як важко — кинути промінь світла в темряву, посіяти зерно правди, котра б освітила темряву.

Коли я ще раз прочинив двері й зазирнув до Генрієттиної комірчини, моя онука навіть не підвела очей. Вона читала щоденник свого батька.

О, безперечно, я все обміркував, думки поєднувалися, як кільця ланцюжка, і все ж, коли я згодом сидів у вітальні, мої дії почали видаватись мені егоїстичними і плутаними, хоч і були добре продумані. Якою мірою моїми вчинками керувала любов, а якою мірою егоїзм? Чи й справді я прагнув допомогти Генрієтті, внести ясність у її голову, чи тільки хотів перевірити, наскільки виправданою була моя мовчанка протягом усіх цих років? Чи не грався я з вогнем? Чи не міг я ще й зараз усім тим накоїти такого, що минуле мого негідного сина розчавить і мене, і всю родину Бабендерерде?

Сумніви не підбадьорили мене, вони спричинилися до ще більшої втоми. Голова моя втомилась од думок, а серце — від любові. Я сидів у темряві, в неосвітленій кімнаті, старий чоловік, душу якого шарпали сумніви і гнітила втома. Діло було зроблене, і що б зараз не сталося, я нічим не міг зарадити, бо не мав більше сили. Може, я діяв неправильно, може, мною керувала пиха, а не любов? У моїй втомленій голові рядок за рядком відтворювалось «Послання до коринфіян». Де я на нього натрапив? Коли засвоїв його?

«Коли б я мовами людськими і янгольськими глаголив, а в серці своєму не мав любові, то став би як лунка мідь або теленькаючий дзвоник. Коли б я вмів передрікати долю і знав усі тайни і всю мудрість, і коли б мав усю віру, так щоб і гори переставляти, але не мав любові, я був би ніщо...»

І далі слова укладалися в речення... Коли мене всього цього навчили? Скільки років минуло відтоді, скількох помилок я припустився, скільки радості зажив і скільки утратив?

...Як звали вчителя, що навчив мене цим словам? Чи це той самий чоловік, котрий лякав мене такими назвами й іменами, як: Марс ля Тур, Блюхер, Седан Гінденбург?.. У тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році розпочався тернистий шлях мого пізнання. Як далеко він завів мене?..

Перед моїми очима постала Голунда, я бачив її обличчя, для мене завжди однаково молоде, й тоді, коли було ще зовсім гладеньке, й тоді, коли вкрилося зморшками. І я нарешті збагнув, коли саме ми віддалились одне від одного. Це було не в день її смерті. Це сталося тоді, як я прочитав щоденник нашого героя!

Синів щоденник розлучив нас. Я не хочу сперечатися з тобою, Голундо, я сперечаюся тільки сам із собою. Чи можу я сказати, що завжди був сповнений любові? Марнославства в мені було більше, ніж досить, воно зростало протягом цілого десятиліття. А десять років — це чималий шмат життя. Барабанний дріб і кроки маршу лунали в моїх вухах, наче музика. Тернистий шлях пізнання... Голова моя втомилась, серце моє втомилося, я не можу розібратися в тому, що робиться в моїй душі, одна дія завершилась, одна з багатьох... Невже я мушу сумніватися саме тепер? Хіба мій учинок не був наслідком дій Генрієтти і Хрістофа, а також тисяч інших людей? Досить запитань, досить, голова моя втомилася...

До кімнати зайшла Генрієтта, вона сіла за стіл. Я чую її голос, і хоч усе ще перебуваю в полоні сновидінь наяву, мене цей голос зворушив до глибини душі.

— Скажи, чому ти дав мені цей щоденник саме зараз?

— Ти написала батькові листа, Генрієтто, і дістала відповідь. Чи порвала ти стосунки з своїм батьком?

— Я не хотіла йому більше писати.

— Хіба це був розрив?

— Ні... Але чому саме тепер?

— Ти сама повинна зрозуміти...

— Що я маю спільного з таким батьком? А може, ти хочеш, щоб я зрозуміла... Ага, он воно, ти вважаєш, що дочка такої людини не гідна Хрістофа? Але ж я не маю нічого спільного з усім отим паскудством. Хіба я — мій батько?

Генрієтта поклала голову на стіл, я не бачив цього, бо було темно, але відчув, а трохи згодом почув, що вона плаче. Той тихий плач ятрив мої старі рани. Спокійно, старий, не заплутайся ще більше, основне вона сказала, не піддавайся спокусі, радій, що маєш таку онуку...

І все ж, коли я озвався до неї, голос мій звучав не зовсім упевнено.

— На думку мені спав один старий вислів: «Коли б у серці своєму не мав я любові, то став би як лунка мідь або теленькаючий дзвоник». ...Тепер ти, либонь, зрозумієш, що нічого в світі не можна уявити собі без взаємозв'язків. І любов також. Це одинадцята заповідь.

— Ой, дідусю, на все в тебе афоризми... У тебе в голові афоризми, у батька мого на совісті, якщо в нього є хоч щось схоже на совість, — ціла купа свинства, а Хрістоф не буде мій.

Навіщо я її мучу, чого хочу від неї?

— Пробач, Генрієтто, але я мушу тебе про це запитати. Чи розуміла ти раніше суть закону, який розлучає тебе з Хрістофом?

Онука відповіла не одразу. Мені здається, вона спершу опановує собою, а потім каже:

— Ти витаєш у хмарах, дідусю. Адже саме через це нам так важко. Бо і Хрістоф, і я розуміємо суть закону... Невже ти міг подумати, що я можу мати щось спільне з моїм батьком, та я навіть знати нічого не хочу про його лихі вчинки.

Ех, ти, старий дурень, вилаяв я себе в душі. Час випередив тебе. Надто довго ти був самотній.

— Отже, саме через те тобі так тяжко, бо ти все розуміла? — перепитав я.

Відповіді я не сподівався.

— Що ж, у такому разі, закон на вас не поширюється.

— Це знову один з твоїх афоризмів, дідусю... Ти й сам бачиш, що поширюється.

Вона підійшла до мене і поклала руки мені на плечі.

— Мабуть, тобі слід було показати цей щоденник трохи раніше.

— Можливо, це й справді так, але я не міг. Я помилявся...

Слова, які я сказав своїй онуці Генрієтті, не викликали в мене болю, як можна було сподіватись, не викликали й каяття... Навіть утому мою як рукою зняло. Я відчув, — не бачу причини, чому мені не визнати цього, — просто-таки полегшення. Наче цілу вічність носив я щось у серці, від чого тільки зараз звільнився. І все ж я запитав у Генрієтти:

— Тобі дуже боляче, що в тебе такий батько?

Вона сперлась ліктями на спинку мого стільця і відповіла:

— Як би мені хотілося мати іншого... У мене зараз таке відчуття, ніби щойно розвіялась моя дитяча мрія про іншого батька.

Я пильно прислухався до її слів і спершу не знаходив у них відповіді на своє запитання, але потім я зрозумів, що такої відповіді поки що не слід і домагатися...

— І що ти збираєшся робити з щоденником мого вельможного сина?

Генрієтта мовчала, я вже подумав, чи не повторити мені запитання.

— Кину в піч, — відказала нарешті дівчина.

Ці слова знову стривожили мене. Невже на цьому все мало скінчитися? Чи не криється за цими її словами надмірна прихильність до батька? Невже все починається заново?

Та Генрієтта додала:

— Це, мабуть, жахливо, — мати такого сина.

Хрістоф Бабендік:

Я чув, що одноманітність заспокоює. А мене вона просто збиває з пантелику. Один день схожий на інший, і щодня праця штурмана! І скільки б Генрієтта не витлумачувала мені, яка вона є і що думає з цього приводу — однаково ніяк не второпаю, чому я не можу одружитися з нею.

А які листи вона пише...

«Дідусь дав мені воєнний щоденник мого батька. Це жахливий документ, і коли б я не знала цього напевно, нізащо не повірила б, що це писав мій батько...

Усі ці роки дідусь знав про цей щоденник, і мені важко зрозуміти, чому він так довго мовчав. Адже я листувалася з цим чоловіком, любила людину, котра заплямувала себе такими огидними вчинками. Прочитавши щоденник, я гірко ридала, опісля хотіла кинути його до печі. Але потім вирішила послати його тобі. Ти повинен про все знати.

Уявляю собі, як важко було дідусеві дати мені цей зошит... Що було б зі мною, якби не дідусь? Усім, що я знаю, — хай це не так і багато, — я завдячую йому. Якось у школі, я тобі про це оповідала, почали

ширитися сумнівні відомості. Винуватий у цьому був один учитель, котрий розповів багато такого, в чому сам не був переконаний. Більшість учнів, аби догодити йому, просто повторяли його слова. Я завжди відповідала правильно, бо дідусь учив мене бачити взаємозв'язки, яких я сама не спостерегла б.

Я не хочу сказати, що завжди все розуміла так, як слід, але я певна, що завжди діяла так, як підказувало мені моє серце. Протягом останніх днів мені часто здавалось, що мають рацію ті, хто лицемірить, хто лиш бездумно повторює сказане іншими, знаючи, що саме це від них хочуть почути. Й від того розчарування прикро було мені. Спершу я думала, що мій батько не має до нас ніякого відношення. Але потім я все-таки написала йому ще одного листа — хай знає, що і він сам, і все, що довкола нього, — сили ворожі нам. Страшно подумати, яка я була дурна! Намалювала собі образ батька, яким я хотіла його бачити...»

Вона пише, щоб я також поміркував над усим цим. А мені тут немає про що думати. Той чоловік — мій ворог. І хай-но тільки спробує полізти, хай спробує простягти до мене пазури — я стрілятиму в нього! Він був Генрієттиним батьком, але він про це забув, коли чинив злочини, й тому він їй уже не батько. Якщо він і подібні до нього нападуть на нашу країну, я стрілятиму по них.

«Напиши мені листа...» Ні, Генрієтто Бабендік, авжеж Бабендік, а не Бабендерерде, — я не писатиму тобі. Через два тижні я прийду до тебе знову. Від таких, як ти, не відмовляються. І якщо закон ставить мене перед альтернативою — одружитися з тобою або літати, то я таки женюсь, можеш не сумніватися в цьому, Генрієтто Бабендік. Крім того, останнє слово ще не сказане. В таких питаннях у нас не може бути бюрократичного ставлення!

А чи не зменшилось моє довір'я до держави? Ще раз усе серйозно обміркувавши, я не знайшов підстави, чому моє довір'я мало зменшитись. Я переконаний, що знову літатиму, а вдома на мене чекатиме Генрієтта...

Чому я не літаю зараз? Бо сказав командирові, що, виходячи з того, як я розумію довір'я, літати поки що не годен. Чи це й справді так? Адже я кажу, що довіряю, а все-таки не літаю. Ні, я не літаю тому, що вбачаю в цьому єдину можливість привернути увагу до тієї несправедливості, яка діється зі мною. Тільки невже це справді єдина можливість? Так, для мене — єдина. В армії в усьому мусить бути суворий порядок, особливо в такій армії, як наша, і цей порядок не можна порушувати, інакше зазнає шкоди обороноздатність нашої країни. Чи й справді я переконаний в цьому? Безперечно. Коли ж із своєю справою я звернусь до генерала, це аж ніяк не порушення порядку. Тільки і в цьому немає більше потреби, бо це вже зробив командир. А генералові я довіряю чи ні? Може, я побоююсь, що бюрократичні розмірковування візьмуть гору над здоровим глуздом? Гай-гай, до чого я докотився! Невже обставини таки зламали мене?

Переді мною щоденник чоловіка, котрий, так само як і Генрієтта, носить прізвище Бабендерерде. В минулому це фашистський ас, злочинець, і цього не можна забувати. Подумай над цим, пише Генрієтта. Що вона має на увазі? Мені нічого довго думати. Я взагалі не хочу більше ані думати, ані говорити про це. Скільки паскудства накоїв цей тип! Щоб маленьке хлоп'я зробити талісманом ескадрильї!

Де ж я можу дати найкращу відсіч цьому мерзотникові?.. Тільки тут, у нашій соціалістичній державі, коли виконуватиму роботу, яку люблю над усе, коли літатиму...

В ресторані за одним із столиків сидить командир з якимсь незнайомим чоловіком, інші столики теж зайняті. Тільки з нашої ескадрильї нікого немає. Ще прийдуть. Зараз добре смикну, як сказав би Олінг. Гільдегард, гарненька офіціантка, дивиться на мене і всміхається... Переді мною чудове біле вино, угорське. Гільдегард перекладає мені напис на етикетці, але я одразу забуваю, про що там написано. Я не розуміюся на винах, але Гільдегард каже, що це чудова марка...

Я знову запалюю сигарету, пляшка напівпорожня. Хіба я п'яний? Нічого подібного. Отже, захиталось довір'я? Ні. Я тільки не хочу, щоб по відношенню до мене ставилися отак несправедливо.

— Замріялись, товаришу Бабендік?

Я підхоплююсь, пропоную командирові стілець.

Він сідає, роздивляється майже порожню пляшку.

— Коли хочеться випити, не слід цього робити на самотині.

Що я мав на те відповісти?

— Хочу посидіти з вами за компанію, — каже командир.

Я п'яний? Ні. Підкликаю Гільдегард, але командир не дає мені й слова сказати. Він замовляє пляшку вина.

Мушу признатися, я трохи напідпитку, але охоче вип'ю ще...

— Товаришу командир, я мушу знову літати!

Командир сидить за столом і сміється. Чого він сміється? Яке він має право сміятися, коли я кажу, що мушу знову літати? Ну і смійся на здоров'я!

Він говорить:

— Я віддав щоденник майорові Рехлеру, ад'ютантові генерала.

І чому командири завжди такі офіціальні, майнуло у мене в голові.

— Я мушу знову літати! — повторюю ще раз.

— Передусім, ви мусите вберегти Генрієтту, — командирова рука лягла на мою руку.

— Але ж вона піде за мене лише в тому разі, якщо я знову літатиму!

— Саме через це! — відказує командир.

Невже мені почулось?

— Отак-то, — каже командир. — Щоправда, я її ніколи не бачив, але вона мені дуже нагадує мого брата... Та ж переконаність у всьому...

Отто Бабендererде:

До чого ж ясне небо над Віттіковом в ці останні вересневі дні! Я ходжу на прогулянки, які мені майже не під силу, але я ніяк не можу намилуватися осінню — її барвами, світлом, її прохолодою. Кажуть, весна часто доконує старих людей, і я боюсь цього, бо ж тоді не зможу більше помилуватись осінню, що прийде по тій весні.

Чому людина живе не двісті, чому не дев'ятсот сім років?...

Відтоді, як я звалив тягар із своїх старечих плечей на молоді плечі Генрієтти та Хрістофа, настали дні, сповнені для мене різних несподіванок. Адже я, власне, ще молодий, мені б іще жити літ до двохсот, втішатися життям...

Карл Мюріц тепер часто приносить мені рибу, і щоразу нагадує, що це риба з його улову. Навіщо, запитую я сам себе, Мюріцові треба в такий спосіб виявляти вдячність. Адже йому слід би знати, що він сам творець свого щастя. А нікчемна допомога, якою я прислужився, не варта подяки.

Життя для мене сповнене несподіванок, бо ж після багатьох років я знову вибрався із прірви...

Кажуть, що люди, котрі в далекому майбутньому вирушатимуть у безмежні простори всесвіту, летітимуть із швидкістю світла й завдяки цьому не старітимуть, але наслідки своїх досліджень привозитимуть на землю, котра за час їх польоту зазнає великих змін. Вони вже не застануть серед живих своїх друзів, а їх самих на землі знатимуть лиш завдяки тому, що вони були тут зареєстровані, і з покоління в покоління передавались відомості про їхнє повернення. Щось схоже на легенду про Месію? Вони ступлять на землю, котра до невпізнання зміниться, але вони за цей час набудуть такого досвіду, що зміни ті не здивують їх. Усі ці гіпотези, як мені відомо, базуються на науковій основі, але я всього не можу втямити. Мої знання з математики, фізики, астрономії, на жаль, надто обмежені, щоб осягнути безконечність, котра відкривається за поняттям обмеженості всесвіту. І все ж я часом порівнюю себе з дослідниками, котрі все це зможуть колись осягнути...

Адже я теж ніби тільки-но вернувсь на землю і дивуюся змінам, котрі зайшли в світі...

Було вже після полудня, коли я вертався з прогулянки додому, — втомлений, але задоволений. Карл Мюріц сьогодні знову приніс рибу, Брунгільда, мабуть, приготувала якусь смачну рибну страву, і я наперед тішився цим. На околиці села стояв чийсь великий чорний автомобіль, і я ще подумав: до кого б це міг приїхати такий знатний гість? Одна з тих мимовільних думок, котрі не потребують відповіді.

Я зайшов у дім. З вітальні долинув до мене голос Брунгільди — вельми пишномовно вона комусь пояснювала, що Віттіков так дивовижно, — як це вона сказала?.. — «так дивовижно пристосувався до ущелини». Авжеж, саме так висловилась вона, вдавшись при цьому до кучерявої верхньонімецької говірки, котрою послуговувалась іще в ті часи, коли разом з моїм вельможним сином потрапила в товариство офіцерів та їхніх дам.

У всякому разі, таких переливів у Брунгільдиному голосі я давно не чув.

— А ось і він, наш довгожданий, — сказала вона, коли я зайшов до кімнати.

Її вигляд промовляв краще за слова. На щоках у неї виступили червоні плями, сяючи від щастя, вона артистичним жестом вказала на гостя.

Це був чоловік років під сорок, у військовій формі, що не дуже добре сиділа на ньому. Я зауважив, що волосся в нього коротко підстрижене й уже позначене сірою барвою, котра, якщо вірити народній мудрості, з'являється од переживань, постійних клопотів і піклування про долю інших людей. Погляд його був холодний, але в очах прозирала цікавість.

Він підвівся, назвав своє прізвище, котрого я однак не розчув. Я простяг йому руку. Коли ми сідали, він трохи одсунувся від столу, і я помітив сині лампаси.

Брунгільда, пильно дивлячись на нас, сказала тим самим незвичним голосом:

— Ми будемо безмежно щасливі, коли ви не відмовитесь пообідати з нами!

Офіцер, видно, помітив іронію, яка мимоволі світилась в моїх очах, коли я дивився на Брунгільду. Я поспішив підтримати запрошення, а він сказав:

— На жаль, у мене обмаль часу.

— Я миттю накрию на стіл! — не дала йому докінчити Брунгільда. І виплила з кімнати — інакше не скажеш.

Аби з чогось почати розмову, я промовив:

— Дозвольте задати вам одне запитання... Я не дуже розуміюся на теперішніх відзнаках...

Він глянув на мене і легенько підняв руку з столу, ніби хотів захиститись цим жестом, ніби хотів сказати: «Хіба це має якесь значення за даних обставин?..»

Він сидів навпроти мене, рішучий і впевнений у собі молодий чоловік, скромний і водночас, здавалось мені, свідомий своєї скромності. Я охоче погоджуюсь з його мовчазною відповіддю, а в думці констатую — в нас сидить, мабуть, сам генерал.

Коли я відновлюю зараз у пам'яті нашу розмову, перервану на якийсь час обідом, то переконуюсь, що її перебіг не міг бути інший, бо я набирався дедалі більшої рішучості дотримуватись тільки правди, не криючи навіть того замішання, яке охопило мене, коли він назвав свій чин. Сержант часів першої світової війни сидить за одним столом з генералом — хіба їх не роз'єднує прірва?

Я сказав:

— Німцеві, коли він несподівано опиниться навпроти генерала, і досі кортить виструнчитись, навіть німцеві мого віку. А це кепсько.

— В даному випадку такі почуття недоречні, — посміхнувшись, відповів він.

— Пане генерал, по-вашому, це пережиток часів мого сержанства?

І я вперше помітив схвальний кивок головою, котрим він пізніше реагував на безліч моїх запитань і висновків. В цьому рухові відчувалась твердість і рішучість.

— Отже, ви переконані, що молоді люди, котрі зросли в нашій державі, позбавлені цих почуттів?

Він знову кілька разів підряд кивнув.

— І це не суперечить військовій дисципліні?

— Військова дисципліна в нашій армії базується на міцній основі. Коли б я погано виконував свої обов'язки, товариші не визнавали б мене, і я мусив би піти у відставку...

Наша невимушена бесіда зовсім не схожа була на розмову генерала авіації і нікчемного сержанта часів першої світової війни — і це мене вельми тішило... Коли я вертаюсь думкою до годин, проведених з генералом, мені важко відтворити весь хід нашої розмови. Багато було зачеплено проблем, і ми щоразу знаходили спільну мову, але з особливим задоволенням я згадую, як ми обговорювали проблеми, пов'язані з Генріеттою і Хрістофом. Та й що тут дивного! По-перше, вони становили значну частину нашої розмови, а крім того, людина надто уважна до речей, котрі стосуються її самої, зачіпають за живе. У цьому слабість, але й сила людини. Я завжди відчував страх перед людьми, котрі завжди однаково уважливі. І з досвіду знаю, що це або боягузливі, або бездушні люди...

Ще з самого початку нашої розмови ми зачепили тему, над якою можна думати та й думати. Без жодних хитрощів висловивши задоволення з приводу того, що генерал приїхав до нас, аби поговорити зі мною й Генріеттою, а точніше — з Генріеттою і мною, я сказав:

— Але ж, пане генерал, невже вам не шкода часу на те, щоб з'ясовувати, що криється за лаштунками подій, котрі відбуваються десь на периферії того, що називається колом ваших обов'язків?

Цього разу він заперечливо похитав головою, а відтак сказав:

— І досі стоїте наввипинки, пане Бабендерерде?

Він, мабуть, відчув, що я розгубився. Мене й справді спершу збентежила його відповідь. Але коли він заговорив знову, я зрозумів, що намарне.

— Більшість подій, пане Бабендерерде, складається з деталей, дрібниць. На жаль, через різні турботи і клопоти на деталі часто не вистачає часу. Я говорю це не для того, аби виправдатися, а для того, щоб ви зрозуміли, що комусь необхідно тримати в полі зору й ціле.

Бачите, в мене є дочка. Їй саме сповнилось дев'ять років. Коли вона сідає до телевізора, то без упину задає мені одне й те саме запитання: добре це чи погано. Відповісти дев'ятирічній дитині на таке запитання нелегко. Державні справи з допомогою цього запитання вершити не будеш, але ж і в цьому є певний сенс. Ми хочемо творити тільки добро, ми боїмося мислити схемами. Ми не хочемо повторювати помилок, котрими позначена історія Німеччини. Це й привело мене сюди. Я завжди цікавлюсь деталями, коли гадаю, що вони можуть пролити світло на важливі взаємозв'язки.

Тепер я кивнув головою. Перед моїми очима постало дитя, схоже на Генріетту, коли їй було дев'ять років.

— Ви завжди все пояснюєте своїй доньці? — запитав я.

— Мав би це робити, але не завше маю на те час, і це завдає мені прикрощів.

За ці слова в душі я подякував йому, вони підбадьорили мене, і я сказав:

— Стосовно Генрієтти й Хрістофа чиниться несправедливість, пане генерал.

— Я прийшов, щоб розібратися в цьому.

Це була суха фраза, але, дякуючи досвіду, набутому за час нашої попередньої розмови, я зрозумів, що вона означала. З'ясовувати, власне, тут нічого, бо, коли йдеться про факти, генерал був добре поінформований. Мене цікавило інше — чому він не задовольнився фактами, про які йому доповіли? На це запитання відповісти нелегко, бо хіба зазирнеш людині в душу? Але, мабуть, саме в цьому запитанні криється відповідь на попереднє запитання. Мені здається, що попри всю наявну в нього інформацію, він хотів зазирнути нам у душі...

Брунгільда перервала нашу розмову обідом. Риба була смачна, щоправда, як на мій смак, трохи засолона, але це не має значення...

По обіді, — генерал відмовився од сигари, він курив сигарети, — я запитав:

— А хіба вам не прикро виходити на сцену в ролі deus ex machina [1]?

— Коли б я справді виступав тільки в цій ролі, ви мали б слушність.

— А хіба це не так?

— Бачите отой годинник на стіні? Він іде за певними законами. Варто випасти якійсь деталі, і він зупиниться. Я також деталь у своєму колективі...

— Отже, по-вашому, якась деталь може випасти?

— Гадаю, тут має місце непорозуміння. Коли я вперше почув про цю історію, то вельми негативно поставився до неї. Такі розпорядження ми видаємо з метою самозахисту. Але мене зворушує, що і ваша онука і Хрістоф Бабендік так чи інакше діяли в напрямку утвердження закону.

Потім він довго розповідав про свого батька, — людину, добре відому серед комуністів Веймарської республіки, — що загинув за часів фашизму. Говорив про своє тяжке дитинство, про те, скільки натерпівся як солдат фашистської армії, аж поки не перейшов на бік Радянської Армії. Генерал мені страшенно сподобався. Навпроти мене сидів молодий чоловік, але він по праву був генералом, бо пройшов до кінця тернистий шлях пізнання, з якого я колись збочив.

— Наша держава, — сказав генерал, — не так великодушна або, вірніше, не така легкодуха, щоб прийняти жертву вашої онуки... Штучна ситуація замкненого кола, створена вашою онукою, в нашій країні не може мати місця.

— Невже тільки моєю онукою?

— Не тільки, але створена все-таки штучно. Наші закони існують не для того, щоб їх терпіли, як невиліковну хворобу.

Я не міг стриматися, слова злетіли з моїх вуст, перш ніж я встиг подумати. Мені було прикро, що я знову дав упіймати себе, коли стояв наввипинки. Раз по раз припускаюсь тієї ж помилки... Я вже хотів було якось виправити її, але тут генерал заговорив знову:

— Я настільки відчуваю себе частинкою єдиного цілого, що не можу наказом закреслити те, що було зумовлене історичними причинами. Коли б я просто дозволив обер-лейтенантові Бабендіку і одружитися з Генрієттою і далі літати, то завтра мав би на це право й кожен інший... Я вважаю, що подібні закони необхідні для нашого захисту...

— Отже, усі питання постають знову, і ви вертаєтесь до вихідної точки ваших роздумів, так само як це завжди роблю я. Чи не так?

— Я не зовсім розумію ваше запитання, — одказав генерал. — Але мені ця історія не дає спокою!

Я провів його до машини. Коли ми йшли по Віттікову, в моєму серці зажевріла надія: може, Генрієтта з якихось причин закінчить зміну трохи раніше?.. Вона б напевне порозумілася з генералом... Генерал сказав, що кожен офіцер за часів Вільгельма Другого, так само як і кожен офіцер націстського вермахту, мусив одержувати спеціальний дозвіл на одруження. Це був історичний факт, обставина, якої я, усього лиш сержант Вільгельмівської армії, не міг знати, не знав я про неї і як батько героя вермахту...

Небо над Віттіковом було ясне й прозоре.

— Хотілося б завітати до вас іще разок, пане Бабендерерде, поговорити з вашою онукою, — сказав на прощання генерал.

А я йому відповів:

— Завжди раді будемо вас бачити, пане генерал!

Він поїхав. Я знову лишився сам серед любого моєму серцю крайобразу.

Що таке сам? Що таке любий серцю?

Хто може вичерпати все, що дає йому життя?

З німецької переклав
Яків ПРИЛИПКО.

[1] Deus ex machina — «Бог з машини» (лат.), в античному театрі п'єсу до розв'язки часто приводив бог, котрий з'являвся на сцені за допомогою механічного пристосування.

КІРА ШАХОВА

РАЗЮЧЕ СЛОВО МАРКСА

В юнацькі роки Маркс писав вірші. Першим читачем цих поезій була його майбутня дружина Женні фон Вестфален. Все своє життя Женні Маркс дбайливо зберігала такі дорогі для неї перші літературні спроби чоловіка. Та сам Маркс до власних віршів ставився вельми критично. Ще в 1837 році в листі до батька він писав, що почуття в його поезіях невиразні й безформні, що вони відзначаються браком природності, вигадництвом, риторичними роздумами замість поетичних думок. Позитивним у своїх віршах він вважав тільки певну теплоту почуття і «прагнення сміливого польоту».

Напевно, автор був надто суворий і вимогливий до своєї творчості. Друзі й знайомі юного Карла Маркса твердили, що в нього великий художній талант і пророкували йому літературну популярність, ба навіть гучну славу. Пізніше Поль Лафарг називав поетичну фантазію Маркса чудовою, а Франц Мерінг писав, що дивовижною образністю мови Маркс міг позмагатися з найбільшими «майстрами порівнянь» — Лессінгом, Гете, Гегелем. Але великий вождь пролетаріату рано відчув в собі інше покликання, поставив перед собою інше грандіозне завдання, здійсненню якого присвятив весь свій талант, всі думки, всі сили, все життя.

Незвичайна чутливість до чужого болю й страждань, притаманна великим поетам, була яскравою рисою особистості Маркса, який, за його власними словами, не міг повернутися спиною до стражденного людства. І він робив все, щоб знищити на землі гноблення людини людиною, повалити несправедливий капіталістичний лад і прокласти шлях для створення нового комуністичного суспільства. Зайнятий величезною науковою і політичною діяльністю, Маркс не міг віддавати свій час художній творчості. Але його письменницький хист, образність його мислення, властива митцям, надали особливої переконливості і яскравості його науковим творам, його блискучій публіцистиці.

Погляди Маркса й Енгельса на питання літератури та мистецтва складаються в стрункy естетичну систему, нерозривно пов'язану із загально-теоретичними положеннями наукового комунізму. Як відомо, Маркс і Енгельс висвітлювали в окремих своїх творах загальні проблеми естетики, питання історії національних літератур і закономірності виникнення та розвитку різних літературних напрямків і жанрів. Даючи дуже глибокі і принципово нові характе-

Карл Маркс, Г. Гейне і Женні Маркс.

ристики художній творчості античності, середньовіччя, XVII та XVIII століть, вони приділяли особливу увагу сучасній їм літературі і мистецтву, піддавали гострій критиці не лише творчість реакційних митців, а і буржуазно-ліберальну поезію і прозу, одночасно підтримуючи кращі прогресивні твори письменників-реалістів. Маркс і Енгельс заклали підвалини наукового уявлення про реалізм в мистецтві, висунули принципи комуністичної партійності в літературі.

Дуже цікавими для нас є погляди Маркса і Енгельса на категорії трагічного і комічного в житті й мистецтві. Радянські дослідники неодноразово вказували на те, що Маркс перший з'ясував застосовність категорій трагічного і комічного поза сферою мистецтва. Він бачив, що трагічні і комічні риси притаманні самому суспільному життю, трагедії і комедії відбуваються на сцені історії. У «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта», в рядках, сповнених великої образної сили, Маркс чудово розкрив діалектику історичного розвитку, показав, як споріднені або схожі явища на різних етапах розвитку суспільства можуть набувати рис величності й трагізму або ставати жалюгідними, смішними, як історична трагедія за нових умов обертається іноді пошлим фарсом.

Класики марксизму високо цінили бойові можливості сатири, гумору, іронії у боротьбі проти експлуататорського ладу, проти антинародних політичних форм правління, проти різних напрямків буржуазної думки, реакційної, консервативної, ліберальної, проти «бонапартизму» та «донкіхотства» в політиці, дрібнобуржуазного «романтизму» або «сентиментального істинного соціалізму» в економічних та соціальних питаннях. Вони бачили велику позитивну силу сміху і тоді, коли він допомагає виправляти хиби і вади, і тоді, коли він ущент руйнує віджиле, позбавлене майбутнього, те, що гальмує або утруднює суспільний розвиток. Тобто всі форми критики, від насмішки або жарту до сарказму чи інвективи, вважалися класиками марксизму дійовим інструментом в боротьбі за соціальний та духовний прогрес.

Широко відома величезна обізнаність Маркса у царині світової і німецької літератури, давньої та сучасної йому. Серед письменників світової літератури, творчість яких особливо приваблювала К. Маркса, чільне місце посідали Шекспір, Есхіл, Гете та Дідро. Він сам про це написав у напівжартівливій анкеті, відомій під назвою «Сповідь». Про це ж згадують у своїх спогадах люди, які добре знали Маркса і його сім'ю. Ще одним свідченням великої любові до згаданих письменників є те, як часто Маркс звертався в своїх працях до образів з творів великих митців, використовував цитати з них, окремі вирази і слова.

Коли зустрічаєш в творах Маркса ту чи іншу цитату з Шекспіра, зразу ж спадає на думку, що це не просто обізнаність із драматургічною спадщиною великого англійця, а найглибше знан-

ня її, тонке проникнення в саму суть складних, багатогранних та багатобарвних характерів Шекспіра. І дійсно, Маркс і його сім'я читали велику кількість шекспірівських творів напам'ять, вражали знанням найдрібніших персонажів його п'єс. Лафарг згадував, що в родині Маркса панував справжній культ великого англійського драматурга. Зовсім не випадково серед чотирьох своїх найулюбленіших письменників, Маркс назвав авторів «Віндзорських витівниць» та «Небожа Рамо» — творів з яскравою комедійною й полемічною та іронічною забарвленістю. І взагалі сатиричні твори художньої літератури, вірші й оповідання, що мали сильний гумористичний елемент, викликали в ньому особливий інтерес.

В різних працях Маркса, його листуванні ми багато разів зустрічаємо прізвища світових сатириків, посилання на їхні твори. Лукіан і Персій, Еразм Роттердамський і автори «Меніппової сатири», Вольтер і Дідро, Лессінг і Уїльям Коббет, Мандевіль і Поп, Пітер Піндар і Діккенс, Гейне і Веерт — ось далеко не повний перелік письменників від античних часів до другої половини XIX століття, які своєю разючою сатирою, своїм ущипливим гумором, своїм талантом полемістів викликали захоплення Маркса, яких він високо цінував, до чиїх книг постійно звертався, використовуючи створені ними образи в своїй бойовій полеміці, критичних працях, наукових творах.

Друзями Маркса і Енгельса були найбільші німецькі сатирики XIX століття — Генріх Гейне та Георг Веерт. Тема «Маркс і Гейне» стала предметом багатьох наукових досліджень. Вчені одностайно вказують на велике ідейне піднесення в творчості Гейне на початку 40-х років, коли він познайомився й зблизився з молодим Марксом. Саме в цей час поет написав найкращі політичні й сатиричні твори — вірш «Сілезькі ткачі» і поему «Німеччина. Зимова казка». Причиною цього піднесення була не тільки активізація революційно-демократичної думки, помітна в усій європейській літературі напередодні 1848 року, а й безпосередній ідейний вплив на Гейне його молодшого товариша. Із спогадів дочки Маркса відомо, що Маркс і Гейне цілі ночі просиджували над віршами останнього і поет з повагою ставився до порад і зауважень свого друга. В листі до Маркса він писав: «Адже нам досить лише знаку, щоб зрозуміти один одного». В статтях «Нової Рейнської газети» Маркс цитує сатиричні рядки із «Зимової казки» та «Сучасних віршів», посилаючись на слова популярного письменника як на яскраве образне підтвердження своїх думок. Поет Фердінанд Фрейліграт, який в цей час працював у газеті разом з Марксом та Енгельсом, зазначав, що Маркс знав соціально-політичні вірші Гейне напам'ять. Кілька разів Маркс пропонував Гейне співробітничати у виданнях, в яких сам працював. Він надзвичайно високо цінував силу художнього слова у політичній і соціальній боротьбі і саме тому багато робив для залучення таких поетів, як Гейне, Гервег, Фрейліграт, до роботи в революційній пресі, зокрема редагованій ним «Новій Рейнській газеті». Гейне через важку хворобу працювати в газеті не зміг. Найбільші твори про революцію 1848 року в Німеччині створив не він, а Веерт і Фрейліграт, члени Спілки комуністів, співробітники Маркса і Енгельса.

Веерт продовжував у царині соціально-політичної сатири те, що почав «Зимовою казкою» і «Сучасними віршами» Гейне. Він навіть використовував формальні прийоми гейнівської поезії, але, як писав Енгельс, «лише для того, щоб наповнити їх цілком оригінальним, самостійним змістом». Блискучим зразком сатири Веерта були його «Епізоди з німецького торговельного життя» з неповторною в своїй яскравій типовості постаттю буржуа пана Прайса. Частина «Епізодів», присвячена діяльності пана Прайса після початку революції 1848 року, була надрукована в «Новій Рейнській газеті». Це був гострий політичний памфлет, спрямований проти контрреволюційної німецької буржуазії. Так само, як і в кращому сатиричному творі Веерта «Життя та подвиги славнозвісного рицаря Шнапганського», в «Епізодах з німецького торговельного життя» відчувається, що письменник належить до кола однодумців авторів «Комуністичного маніфесту», живе в світі їхніх ідей і не тільки ідей, але й образів, популярних у цьому колі. Не випадково, наприклад, Веерт стільки разів використовує в обох творах образ сера Фальстафа, одного з найулюбленіших літературних героїв Маркса. На ту ж думку наводить і порівняння окремих сатиричних прийомів у публіцистиці Маркса й памфлетах Веерта. (Енгельс у статті про Веерта, якого він називав «першим і найзначнішим поетом німецького пролетаріату», писав, що навряд чи були в якійсь іншій газеті такі смішні й дотепні фейлетони, як фейлетони Веерта у «Новій Рейнській газеті»).

Фейлетону в «Новій Рейнській газеті» належало почесне місце, тому що редактори цієї «единої газети, яка в тодішньому демократичному русі представляла точку

зору пролетаріату» (Ф. Енгельс), вважали принципово необхідним саме засобами сатири боротися проти ворогів революційного народу, викривати пороки старого, приреченого на загибель суспільства, допомагати «людству весело прощатися із своїм минулим» (К. Маркс). Згадуючи роботу в «Новій Рейнській газеті», Енгельс казав: «А взагалі тон газети аж ніяк не був урочистим, серйозним або піднесеним. У нас були одні тільки гідні презирства противники, і ми ставилися, до всіх їх без винятку, з надзвичайним презирством».

Для розуміння того, в чому вбачав тоді Маркс головне значення і завдання критики, важливі рядки з його ранньої роботи «До критики гегелівської філософії права»: **«Війна** німецьким порядкам!.. В боротьбі з ними критика не є пристрастю розуму; вона розум пристрасті. Вона не анатомічний ніж, вона — зброя. Її об'єкт є її **ворог,** якого вона хоче не спростувати, а **знищити...** Критика виступає вже не як **самоціль,** а тільки як **засіб.** Її основний пафос — **обурення,** її основна справа — **викривання».** Активною формою ідейної боротьби класики марксизму вважали гостру, наступальну полеміку. З окремих праць ми дізнаємось, які саме форми полеміки вони особливо цінували, вважали гідними наслідування. Це полемічна проза Лессінга, це твори Вольтера, в яких він застосовує, за словами Енгельса, вдалу тактику, при кожній нагоді завдаючи ударів противнику, це «партизанська боротьба» Беранже в його піснях, популярних серед найширших народних мас Франції. Маркс уважно вивчав полемічні твори Уїльяма Коббета, якого він називав «найбільшим політичним письменником Англії». Характеризуючи творчість цього майстра полеміки, Маркс вживає в одній фразі такі дієслова й вирази як «викрив, зірвав маску, повів боротьбу, висміяв, напав». Вже ця деталь свідчить про те, що йому дуже імпонують активність, бойовитість, наступальний дух Коббета. Додамо, що Енгельс вважав полемічність взагалі найхарактернішою ознакою суті літературного стилю.

В своїх спогадах про Маркса Вільгельм Лібкнехт виразно характеризує стиль творів великого вчителя пролетаріату: «Стиль Маркса— це Маркс. Нездатний до лицемірства, нездатний до фальшу та пози, він завжди був самим собою, як у своїх творах, так і в своєму житті». Цільна і життєрадісна людина, Маркс високо цінував в інших гумор, дотепність, жарт, критичність розуму — риси, які повною мірою були притаманні йому самому. Більше того, величезна кількість праць Маркса свідчить про те, що він був високо обдарований гуморист і сатирик.

Важко знайти у цього геніального філософа твір, в якому б не були застосовані ті чи інші літературні прийоми гумору, іронії, сатири, де не було б влучних, дотепних епітетів або порівнянь, які весело і нещадно розкривають саму суть негативного явища. Навіть у нотатках, які Маркс писав лише для себе, ми знаходимо ці блискітки гумору і сатири, цю яскраву і життєствердну іронічність. Згадаймо хоча б його «Хронологічні виписки» або ранні філософські рукописи. Життєрадісним гумором позначене й листування Маркса з Енгельсом і багатьма іншими його кореспондентами.

Після смерті Маркса Енгельс взявся до впорядкування його архіву. Розбираючи папери, він перечитував листи, які вони колись писали один одному. Про почуття, які викликало в ньому це старе листування, Енгельс пише до І.-Ф. Беккера: «Останніми днями я розбирав листи з 1842 по 1862 роки. Переді мною знов ожили старі часи і ті незліченні веселі хвилини, які приносили нам наші противники. Я часто до сліз сміявся з цих старих історій. Гумору наші вороги ніколи не могли у нас відняти».

Ще в роки юнацьких романтичних захоплень Маркса приваблює характерна для письменників-романтиків іронія, сатирична спрямованість їхніх творів. Відомо, як він цінував сатиру-казку «Маленький Цахес» Гофмана, твір, в якому у фантастичних та алегоричних образах письменник змальовує реальну Німеччину, з її дрібними тиранами, боягузливими вірнопідданими бюргерами, схоластичною безсилою наукою. Гофман перший з романтиків зумів виразно показати жорстоку владу золота в буржуазному світі, страшну бездуховність самовдоволеного буржуа-філістера. У зошитах з любовними віршами молодого Маркса були й поезії, спрямовані проти філістерства. Ці вірші автор сам схарактеризував як «нападки на сучасність», підкреслюючи тим їх критичну загостреність. До них належать «Віденський театр мавп у Берліні», «Арміда» кавалера Глюка», «Сентиментальні душі», «Новомодна романтика», «На одного рицаря-героя» та інші. Вже в цих ранніх критичних спробах застосовано прийом іронії. Однак першим відомим твором, де яскраво виявилися сатиричні здібності Маркса, його вміння громити ідейних противників зброєю жорстокої насмішки, було написане ним разом із Енгельсом «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бау-

ера і компанії». Під цією довгою назвою була надрукована «сатирична критика однієї з останніх форм тогочасного німецького філософського ідеалізму» (Енгельс).

В цікавій роботі Я. І. Погорецького, що вийшла у Мінську в 1961 р., розглянуто, здавалося б, окреме питання — як Маркс і Енгельс в іншій ранній роботі — «Німецькій ідеології» — використовують «гру слів» для критики ідеалістичної філософії младогегельянців. Та аналіз навіть цього одного стилістичного засобу свідчить про вміле й бездоганне володіння цією дуже складною зброєю з арсеналу сатири. Захоплює витонченість окремих зразків «гри слів», одночасно дуже містких, так би мовити, багатошарових, коли разюча дотепність глузування розкривається перед вдумливим читачем поступово, але з тим більшим розмахом і багатством асоціацій.

Всім відома ще одна написана разом з Енгельсом праця — «Маніфест Комуністичної партії». Десятки виразів, зворотів, тропів «Маніфесту» стали крилатими, міцно ввійшли в наш мовний ужиток. Та чи всі замислювалися над тим, який насичений художніми образами цей твір, що вражає своєю ідейною глибиною, своєю революційною енергією і невідпорною логікою. Мабуть, мало знайдеться таких, хто не знав би метафори з першого рядку — «Привид бродить по Європі — привид комунізму». Зразу ж за нею йде виразна картина: «Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привиду: папа і цар, Меттерніх і Гізо, французькі радикали і німецькі поліцаї». Як убивчо глузливо звучить цей перелік, як жалюгідно в и г л я д а ю т ь французькі радикали від несподіваного сусідства з німецькими поліцаями, з котрими вони опинилися в одній зграї переслідувачів.

Карл Маркс.

В наступному, другому розділі вдало використані можливості таких стилістичних прийомів, як пряме звертання, іронічне запитання чи вигук, для повного викриття паразитичної буржуазії й осміяння її брехливих наклепів на комунізм.

Важливим розділом «Маніфесту» є третій — «Соціалістична і комуністична література». На перших його сторінках подано наукову критику реакційного соціалізму різних гатунків. Неповторною пластичністю відзначається сповнений суто раблезіанського гумору метафоричний образ «феодального соціалізму»: «Аристократія розмахувала жебрацькою торбою пролетаріату як прапором, щоб повести за собою народ. Але щоразу, коли народ ішов за нею, він помічав у неї на заду старі феодальні герби і розбігався з гучним і непочтивим реготом». Цікаво відзначити, що в цій картині провідна роль належить гумору, а не сатирі. Це, мабуть, пояснюється тим, що не феодальний соціалізм був у той час головним ідейним ворогом пролетаріату. Набагато гострішою є критика німецького, або т. зв. «істинного соціалізму», що був «підсолодженим додатком до гіркоти батогів і рушничних куль, якими ці уряди (німецькі абсолютні

уряди. — К. Ш.) придушували повстання німецьких робітників». В цих рядках звучить вже не гумор, а гнівний сарказм. Зримий художній образ прояснює філософську суть «істинного соціалізму». «Відомо, що на манускриптах, в яких були записані класичні твори язичеської древності, монахи поверх тексту писали безглузді життєписи католицьких святих. Німецька література вчинила з нечестивою французькою літературою якраз навпаки. Під французький оригінал вони вписали свою філософську нісенітницю. Наприклад, під французьку критику грошових відносин вони вписали «відчуження людської сутності», під французьку критику буржуазної держави — «знищення панування Абстрактно-Загального». (Які актуальні, між іншим, ці думки «Маніфесту» в наш час, коли сучасні спадкоємці «істинного соціалізму» намагаються тлумачити всі соціальні конфлікти капіталістичного світу модним терміном «відчуження людської сутності»!).

Дрібна буржуазія вхопилася за «істинний соціалізм», вбачаючи в ньому свій порятунок від загибелі, яка загрожувала їй через концентрацію капіталу, з одного боку, і зростання революційного пролетаріату — з іншого. «Істинний соціалізм» поширився як зараза», за цим злим і лаконічним порівнянням іде романтично-пишний, але не менш злий і ущипливий образ цього ж псевдосоціалізму — «Виткане з умоглядного павутиння, вишиване вигадливими квітами красномовства, просякнуте слізьми солоденької розчуленості, це містичне покривало, яким німецькі соціалісти прикривали кілька своїх убогих «вічних істин», тільки збільшувало збут їх товару серед цієї публіки». Зверніть увагу на одне тільки слово — «товару», — скількома асоціаціями воно розширює розуміння буржуазного філософського вчення!

Таких прикладів можна було б навести безліч...

В творах 50-х років, таких як «Великі мужі еміграції» або статтях проти лорда Пальмерстона для «Нью-йоркської Трибуни», які передруковувалися в Лондоні як памфлети, сатира відіграє найважливішу роль. Але найповніше сатиричний талант Карла Маркса розкрився в його великих творах цього періоду: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» та «Пан Фогт».

Продовжуючи свою характеристику стилю Карла Маркса, В. Лібкнехт писав: «Слова «Вісімнадцятого брюмера» — стріли і списи, його стиль таврує і вбиває... у «Вісімнадцятому брюмера»... з'єдналися гнівна суворість Таціта, убивчий жарт Ювенала і священний гнів Данте. Тут стиль став stilus, тобто тим, чим він був в руках римлян, — гострим, сталевим клинком, який пише і коле. Стиль — кинджал, що без промаху вражає прямо в серце».

Памфлет «Пан Фогт» порівняно менше відомий широкому читачеві, ніж «Вісімнадцяте брюмера». Він був задуманий як сатиричне викриття Карла Фогта, вченого-природознавця і буржуазного політичного діяча, який, прикриваючись галасливою радикальною фразою, діяв разом із своїми прибічниками в інтересах короля-авантюриста Луї-Наполеона, був, як це пізніше виявилося, платним агентом «грудневої імперії». Фогт постійно виступав проти Маркса з підлими наклепами, брехливими обвинуваченнями, спрямованими, по суті, проти керованого Марксом політичного напрямку, проти пролетарської партії, що в цей час формувалася. Щоб покласти край брудній діяльності цього «демократа» і «захисника робітників» і був написаний памфлет. З бігом часу він не тільки не втратив свого значення, а и набув ще більшої ідейної, теоретичної вагомості. В цьому творі Маркс глибоко розробив низку виключно важливих питань. Це необхідність суворої і безкомпромісної боротьби за ідейну чистоту пролетарського руху, це викриття «бонапартизму» і бонапартистського режиму у Франції, це розкриття таємниць міжнародної політики реакційних європейських урядів, обгрунтування необхідності об'єднання роздрібнених тоді Італії та Німеччини на революційно-демократичній основі, це й зображення нравів і методів буржуазної преси, яке зберегло всю свою викривальну силу до наших днів. Тематична широта при полемічній спрямованості твору вимагала від автора застосування всіх засобів сатиричного викриття, всіх найгостріших форм критики

На жаль, досі ще не зроблено грунтовної спроби проаналізувати блискучий стиль цього шедевру публіцистики. А тим часом «Пан Фогт» — твір, що належить до найкращих зразків світового сатиричного письменства, і літературні якості й мова його являють собою багатющий і повчальний для дослідника матеріал. В. Лібкнехт писав: «...у «Пані Фогті» цей сповнений тріумфу гумор, ця радість, що нагадує радість Шекспіра, який знайшов Фальстафа і в його особі — невичерпний запас для цілого арсеналу насмішок». На протязі всього твору автор розкриває суть свого героя через порівняння з безсмертним Джоном Фальстафом, гульвісою і пройдисвітом, брехуном і боягузом, гладким себелюбцем і горлатим хвальком. Він підкреслює

їхню зовнішню схожість, духовну подібність. Але якщо Фальстаф, попри всі свої негативні риси, викликав і якусь симпатію, то пан Карл Фогт — постать цілком негативна і відразлива. Маркс рідко оперує прийомом гнівного сарказму, частіше глузує й жартує, тому що зневажає свого ворога. Фантазія автора народжує десятки перифраз, що служать засобом сатиричної характеристики героя: округлена натура, імперський Горгеллянтюа, складний імперський Фальстаф, генерал Фогт, Селен, жирний Джек, парламентський клоун, округлений чоловічок, жорстокий ланд-Фогт, жирний негідник, Карл Сміливий, Ціцерон-Фогт, Гургельсгрослінген (здоровезна глотка. — **К. Ш.**), Полоній, скоморох і навіть натуралізований у «державі тварин» оратор. Та це тільки дещиця з цілої скарбниці сатиричних перифраз.

Весь твір пройнятий то веселою, то вбивчою іронією, і просто неможливо стисло схарактеризувати всі форми іронії, якими Маркс володіє з такою легкістю. Не лише пан Фогт з'являється перед нами у непривабливій моральній наготі, не менш жалюгідні і його прибічники, змальовані тим же безжалісно іронічним пензлем. Ось уривок про креатуру Фогта — якогось Ранікеля: «Ад'ютант бюрстенгеймерів став для Фогта «maid of all work», його чичисбеєм, другом дому, Лепорелло, повіреним, кореспондентом, плетуном, доносчиком, а після гріхопадіння жирного Джека також його шпигуном і бонапартівським вербувальником серед робітників. В одній швейцарській газеті повідомлялося недавно про відкриття третього виду їжаків, ранського або рейнського їжака, що поєднує в собі властивості собачого і свинячого їжака і знайдений у гнізді біля Арви, в маєтку Гумбольдта—Фогта. Чи не мав цей ранський їжак відношення до нашого Ранікеля?»

Яких тільки засобів комічного не вжив Маркс для викриття нікчеми Ранікеля! Тут і англійський вираз із зневажливим значенням — «служниця за все», і емоційно насичене італійське слово «чичисбей», і ім'я персонажу опери Моцарта «Дон-Жуан» — слуги Лепорелло, і офіційні терміни — «повірений», «кореспондент», і нарешті, дуже смішна гра слів, яку неможливо точно передати іншою мовою і яка побудована на співзвучності слова «Ran — Igel» («ранський їжак») із ім'ям Ranikkel і на двох значеннях слова «Schweinigel» — «свинячий їжак» і «мерзенна істота».

Принагідно зазначимо, що кожному розділу памфлета притаманне драматичне напруження, своєрідна сюжетність, бо як пише Маркс, автор «повинен операцювати «свою приємну тему» до певної міри артистично і тому не хоче вибовкувати відразу всі секрети». Сама побудова аргументації має в собі сюжетність і драматизм. Ще однією яскравою рисою памфлета є широке використання джерел світової літератури для цілей сатиричної критики, і це можна бачити навіть з небагатьох наведених вище прикладів.

В творі безліч зразків невичерпної ерудиції автора, його почуття комічного в історії, людському житті і людських характерах, в літературі.

Одна з небагатьох дослідницьких праць про художні якості творів Маркса — брошура М. Нечкіної «Літературне оформлення «Капіталу» К. Маркса», що вийшла українською мовою ще в 1932 році. Праця Нечкіної переконливо доводила, якою великою була художня обдарованість Карла Маркса, якої високої довершеності та багатства досягає його стиль у найбільшому творі життя — «Капіталі».

Перед дослідниками мови й стилю Маркса ще величезне поле діяльності. Праця в цій галузі повинна розкрити всі безмежні скарби, якими володів Карл Маркс — публіцист і митець, творець наукового комунізму, основоположник великого вчення, що веде народи у світле майбуття.

7.

В ОБ'ЄКТИВІ — ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ

МИНУЛЕ — НЕ БЕЗМОВНЕ

Сплили роки, десятиріччя, а живий біль все ще крає серце матері. Коли б навіть життя людини тривало тисячоліття, час однаково не зборов би той біль, ту материнську тугу, не загоїв рану нещасної неньки. Скільки їх і досі оплакує загиблих синів!

Минуле — не безмовне. Воно чатує сучасне.

В країнах, де над колисками дітей гуркотіла війна, кожна мати глибоко відчула, яке це лихо, якою дорогою ціною сплачується кожна мить війни.

32 мільйони вбито, 35 мільйонів покалічено у другу світову війну, що її розв'язав німецький фашизм, очолюваний Гітлером.

Ілко Дундаков (Болгарія). Війні — ні!

Суан Ліен Ван (Демократична Республіка В'єтнам). Тривога.

Віддалік широкого шляху застигли давні хрести. Серед них тужлива мати з невиліковною скорботою на серці. Поспішайте, люди, заспокоїти її, втішити надією, що тепер вже, поки існує світ і земля, сонце і вітер, люди і тварини, моря і річки, хвилясті ниви і зелені луки, ніколи не прийде розбишака, аби так, з доброго дива, нищити народну працю, здобутки людського генія.

Чіонг Сон (Національний фронт визволення Південного В'єтнаму). Близький бій.

Нгуен Дик Ван (Демократична Республіка В'єтнам). Ополченці.

Та, на жаль, планета час від часу знову здригається від гуркоту гармат.

Всі, хто любить життя і вірить у нього, завжди будьте на сторожі. У XX столітті замало самої надії.

Луна від завивання бомб котиться по землі. І матері знов оплакують дітей. Демон смерті — зухвалий імперіалізм в різних кутках світу підносить смолоскип війни, кидаючи у прірву страждань цілі народи.

Тіло планети у тяжких ранах.

Зарозумілість тих, хто не сходить з капітанських містків війни, ще не подолано. Коронованні й некоронованні владарі зброї без упину випробовують її на полігонах планети, не шкодуючи людського життя, мільйонів нових жертв.

Знову кров на полях,
Знову палають стародавні міста,

Знову згарища осель,— осель, що давали людям світло життя.

Знову діти лишаються сиротами.

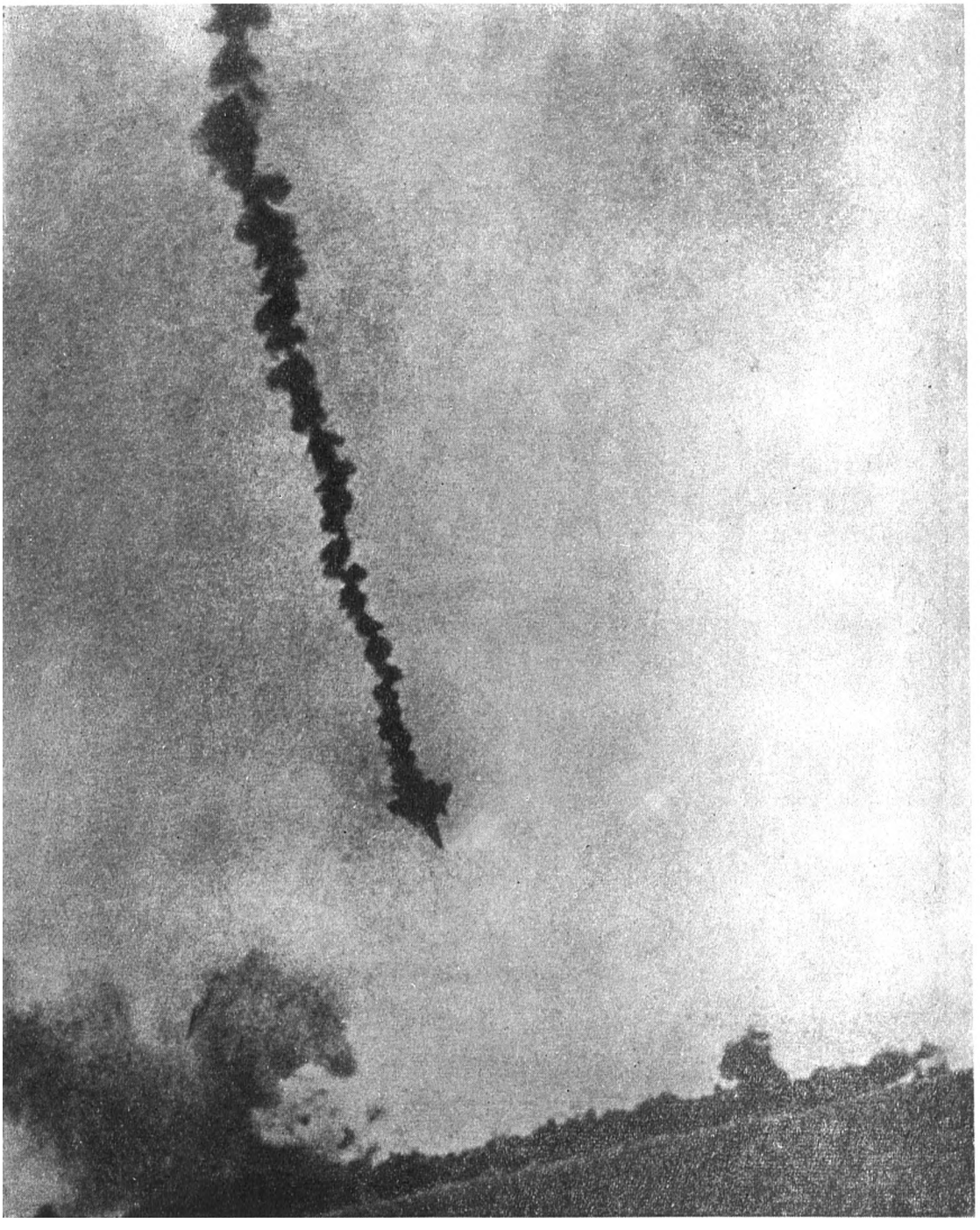
А імперіалізм та його жорстокий генерал — Пентагон роздмухують пожежу раз у раз у нових місцях— на Близькому Сході, в Південно-Східній Азії, у Південній Америці.

Майже кожен другий американець у військовій формі перебуває сьогодні за кордонами своєї країни.

Понад 20 мільйонів чоловік у солдатських шинелях крокують під військовими прапорами. Кожного такого солдата обслуговує 4—5 чоловік у промисловості й сільському господарстві, на транспорті, в науці. Це ж величезна стомільйонна армія, яка чисельністю значно перевершує все чоловіче населення кількох найбільших країн Західної Європи.

Навіть поверхові грубі підрахунки вражають свідомість нормальної людини астрономічними цифрами. Наприклад, боннський уряд протягом року витрачає на одного студента 105 марок, а на одного солдата бундесверу в 238 разів більше — 25 тисяч марок.

За визнанням американської преси, кожний фунт ваги бомбардувальника «Б-52» коштує 568 доларів, а фунт золота — 560. Ракетна система «Атлас» — 25 мільйонів доларів, атомний підводний човен — від 85 до 110 мільйонів. Отже, бомбардувальник коштує стільки ж, скільки 30 сучасних шкіл або дві середні електростанції.

Дик Ні (Демократична Республіка В'єтнам). Фінал пірата.

А скільки голодних можна нагодувати за ці кошти! Скільки американців можна було б переселити з трущоб у нормальні будинки! Адже дані, опубліковані американською пресою, свідчать, що Управління економічних можливостей США вважає бідняками 34,3 мільйона американців. Кількість ферм у США зменшилась з 6 мільйонів до 3 мільйонів, тоді як пересічна площа їх зросла з 190 акрів майже до 359 акрів.

В той час як загальні споживчі ціни в США зросли з 1946 до 1966 року на 66 процентів, вартість медичного обслуговування підвищилася на 110 процентів.

Кількість молоді в США, що потрапляє у психіатричні лікарні, в сім разів перевищує її частку серед населення країни.

Джіпо Монті (Італія). Молитва про мир.

Нагодувати голодних? Дати працю безробітним? Ні! Марення про світове панування мордує американський імперіалізм. Поставити на коліна цілий світ людей? Яка нестримна зарозумілість потрібна для таких глобальних планів! До чого довело Гітлера таке марення, всім відомо. Та зарозумілості тієї вдосталь у войовничих капітанів Пентагону. Щоправда, вона зазнала певної еволюції. Адже тепер замало величезної кількості надшвидкісних бомбардувальників і найсучаснішої зброї, щоб зламати волю народів до свободи і незалежності. Життя мало дечого навчити вашінгтонських претендентів на роль всесвітнього жандарма.

Військову армаду США кинуто на В'єтнам, аби блискавично розтрощити сили Опору. Та «бліц-криг» не здійснився. Американські агресори дістали доброго одкоша. Земля палає в них під ногами. В'єтнам живе, бореться, і нема сили, здатної подолати його непереможну зброю — вірність батьківщині.

Принагідно нагадаємо: В'єтнам поступається перед США кількістю населення в 7 разів, а економічним потенціалом — принаймні у тисячу разів.

«На світі, — писав Віктор Гюго,— немає малих народів. Велич народу не вимірюється його чисельністю, подібно до того, як велич людини не вимірюється її зростом».

Сьогодні слово «В'єтнам» звучить символом героїзму, як Сталінград. В'єтнамські патріоти, що із зброєю в руках захищають свою землю від імперіалістичного агресора, стали для всіх людей доброї волі високим взірцем боротьби за мир. Саме їхня незламна стійкість, їхня воля і відвага наперед визначили той ганебний фінал, який невблаганно чекає американських піратів. Цей фінал яскраво показаний на фотографії Дик Ні.

Мир здобувають у борні. На жаль, самою молитвою не можна примусити замовкнути гармати Пентагону. На імперіалістів значно ефективніше впливає сила єдності людей світу, могутність наших лав, мужність наших сердець.

Ми добре знаємо, якою ціною здобуто мир чверть століття тому, на бойовищі з фашизмом. Кров'ю наших батьків, братів і синів. Ми не забули їх. Для нас вони не пішли в небуття. Їхня кров — то наша кров, тою кров'ю накреслено слово «мир».

Нехай ніколи не піднімаються шлагбауми війни!

8.

ХТО СТВОРИВ ЧУДЕСА СВІТУ

Людину прикрашають її діяння.

Та й справді, без праці не можна уявити життя на землі, а тим більше — радісного і чистого життя.

«Будьмо працювати,— писав Стендаль,— бо праця — батько всіх приємностей».

Вона створила все те прекрасне, що є на світі, що сповнює гордістю кожний народ. Велич людини, її безсмертна слава — в труді.

Всі чудеса світу, від висячих садів Семіраміди до єгипетських пірамід, храму Артеміди в Ефесі й гробниці царя Мавзола у Галікарнасі, створені працею людини. Певна річ, не всевладна вавілонська цариця Семі-

Луар Гіслен (Бельгія). Роботи для всіх!

С. М. К. Чітт (Таїланд).
Наближається шторм.

раміда працювала до сьомого поту, аби здивувати сучасників і нащадків висячими садами.

Трудяща людина, її думка і воля, її піт і м'язи, тисячоліттями перетворює землю, прикрашає її, приборкує стихійні сили природи, залишає новим поколінням величні пам'ятники архітектури і свою натхненну мрію про красиве життя на землі.

Красна людина в праці. Не тільки тоді, коли вкладає свою цеглину в грандіозну будову, а й у буденній роботі — сівачем у полі, робітником біля верстата, креслярем за столом, матросом у морі, сповнена енергії і радості діяння.

Чорними грізними хмарами насувається шторм.

Фотооб'єктив неспроможний пере-

Лі Мінх Ньєн (Камбоджа).
Оранка.

дати внутрішній стан людини, почуття, які цементують волю, здатну стати на перешкоді стихійному лихові. Але тіла двох рибалок грають м'язами, сповнені невимовної експресії, уособлюють нездоланну волю, готовність боротись і перемогти.

Невдовзі підступне й зухвале море почне свій скажений танок смерті все навкруги перетвориться на пекло, хвилі, наче важкі снаряди, битимуть у борти маленького рибальського човна, але хвилі-велетні розіб'ються об горду скелю — волю людини, яка працею своєю давно навчилася приборкувати скажений норов природи. І найтемніша ніч здаватиметься їм найсвітлішою, бо саме тої ночі відчули вони велич своїх можливостей, силу свого духу.

Хай шаленіє природа. Симфонія людської праці невгамовна.

Але не завжди величне її звучання. Хіба одинокий кхмер, що вийшов орати поле, вкрите водою, не здається нам у XX столітті похмурою тінню давнини? Напевно, на зорі людства землю обробляли таким самим засобом, як сьогодні у Камбоджі. Та в цьому немає ніякої провини кхмера-селянина.

Хай не загине марно його праця. Хай дасть земля щедрий врожай рису.

Хай принесе ситість його дітям

Не легко примусити землю заряснiти плодами, та гірко віддати задурно лев'ячу частку врожаю тому, хто ніколи не тримав у руках плуга, не стояв годинами у холодній воді.

Що здатні зробити роботящі людські руки, людський розум, винахідливість, талант? На мить уявімо собі всесвітній музей людських виробів. Це було б незабутнє і справді чудесне видовище, яке розкривало б невичерпність людських можливостей. Може, цей майстер залізних виробів і не здобув би почесне право репрезентувати марокканських умільців у цьому музеї, але птах його, створений чи то за малюнком Пікассо, чи з допомогою власної фантазії, неначе от-от розпростає крила й шугне у блакитне небо, вітаючи безмежні простори землі, мир і спокій, благословенне прагнення людини до діяння.

І мереживниці з Бретані на якусь мить кинуть оком у блакить неба, аби вітати символічного птаха, який начебто промовляє до всіх: хай з ваших рук випливають прозорі й сонячні мережива щастя, хай ваші руки виробляють прикраси буття. Чи не цю думку хотів висловити французький фотомайстер Даніель Фрасней своєю прекрасною роботою, що її відзначено бронзовою медаллю?

Витончені мережива, зосереджені обличчя мереживниць створюють атмосферу спокійної радості.

Коли мовчать гармати.
Коли небо чисте.
Коли на серці спокій.

А. Шерра (Марокко). Торговець виробами із заліза.

Коли не треба вдень і вночі виробляти кулемети і гранати.

Адже простим людям ні до чого мережива, якщо потрібні рушниці.

Герцен писав колись про одного доброго француза, що зробив з воску модель паризького кварталу. Завершивши довгорічну працю свою, він подарував її Конвенту. А Конвент, як відомо, мав сувору вдачу й був заклопотаний справами більш серйозними. Нарешті він розглянув модель і ухвалив: «Громадянина ім'ярек, твори якого не можна визнати завершено виконаними, посадити на шість місяців у в'язницю за те, що він займався нікчемною

Даніель Фрасней (Франція). Мереживниці Бретані.

справою, коли батьківщина була в небезпеці».

Небезпека. Багатьох людей вона чатує і в мирні дні, їх буденна праця вимагає високої мужності, напруження всіх фізичних і духовних сил.

Генрік Розіак (Польща). Затор.

Про це розповідає польський майстер Генрік Розіак. Художня фотографія може передавати піднесений або пригнічений настрій людини, натхнення або занепад духу. Ми певні: цей корабель вийде з льодового полону, він переможе безмежні крижані поля. Інша, зовсім не привабліва картина людської праці — на чудово виконаній фотографії Дімітріоса Харіссідіса «Рибалка». Широчінь моря і ледь зазнілий світанок, як не дивно, не скрашують сумної картини пригніченості, важкої праці. Така праця не приносить радості. Всі ці почуття породжуються не завдяки прийому, що його застосував грецький митець, а самою правдою життя, самою непривабливою дійсністю, яку не можна закамуфлювати, прикрасити бронзою і позолотою.

Так, праця людини може бути радістю і безглуздям, натхненням і мукою. Прийде жаданий час, коли не в окремих країнах, а в усьому світі стане вільною праця Людини. То буде благословенний час, бо саме така натхненна праця творитиме дива дивні.

Дімітріос Харіссідіс (Греція). **Рибалки.**

1868 1968

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ДРУЖБИ

В 1931 р., перебуваючи в Москві, великий англійський драматург Б. Шоу сказав: «Росіяни й тільки росіяни можуть розкрити мені... значення моїх драматичних творів, з тією глибиною й тонкістю, яких... я ніколи не зустрічав у Західній Європі».

Дійсно, в Росії Шоу пощастило вже в дожовтневі часи: його творчістю, зокрема, глибоко зацікавився М. Горький. На особливу творчу близькість цих двох велетнів світової літератури звертало увагу чимало літературознавців. І все ж кілька спеціальних досліджень, присвячених порівняльному аналізові їх творчості, не вичерпують усіх фактів благотворного впливу Буревісника революції на Шоу і — головне — не висвітлюють повністю глибоко повчальної історії їхніх взаємин.

Творчість Горького в Англії була дуже популярна вже на початку 900-х років. В цей час з'являється низка статей про Горького, передмови до англійських видань його творів. Автором однієї передмови був друг і майбутній біограф Шоу — письменник Г. К. Честертон, який зрозумів новаторське значення творчості Горького саме для англійської літератури. В 1903—1905 рр Лондонське театральне товариство, одним з директорів якого був Шоу, поставило п'єси Горького «На дні» й «Міщани». За спогадами М. Андреєвої, Олексій Максимович уперше зустрівся з Шоу наприкінці травня 1907 р. (Горький перебував у Лондоні на V з'їзді РСДРП, і знайомство відбулося на прийомі у літератора Ч. Райта, який добре знав російську мову і багато зробив для пропаганди російської літератури в Англії). Пізніше Шоу згадував про «кілька дуже дружніх зустрічей» з Горьким. В липні 1907 р. в статті «Як Шоу знищив Макса Нордау» драматург вперше пише про великого російського письменника в зв'язку з його перебуванням в США та ставленням до нього реакційних кіл Америки.

Шоу підтримував зв'язки з російськими революційними емігрантами в Лондоні: серед його друзів були С. Степняк-Кравчинський, Ф. Волховський, П. Кропоткін — один з пропагандистів творчості Горького в Англії. Глибоко співчуваючи російському революційному руху, він виступав на масовому мітингу, скликаному І лютого 1905 р. «Товариством друзів вільної Росії», на підтримку революції 1905 р., а в 1906 р. брав участь у демонстрації протесту проти приїзду до Англії Миколи II.

Отже, політична позиція Шоу не могла не викликати симпатії до нього з боку Горького. Але ці симпатії не поширювалися на літературну творчість англійського письменника. Щоправда, перед від'їздом Горького за кордон у російському перекладі з'явилися тільки найменш вдалі п'єси раннього Шоу. Ні «Професії пані Уоррен», ні «Будинків удівця», ані «Майора Барбари» Горький тоді знати не міг. І коли на початку 1908 р. він пише перший варіант статті «Руйнування особистості», де, зокрема, порівнює сучасну зарубіжну літературу з класичною, то, відзначаючи в першій «звуження думки, теми, бідність почуття й образу», ілюструє цей процес, між іншим, паралеллю між Теккереєм і Шоу: «Базар життєвої суєти» (тобто «Ярмарок пихи» Теккерея. — **Б. Р.**) поступився місцем дотепності Бернарда Шоу — письменника, якому не віриш», — пише Горький. І справа тут не в тому, що він не приймав скептицизму Шоу, як вважають деякі до-

«Єгор Буличов та інші» на сцені Національного театру в Будапешті.

слідники: адже й Теккерей, якого тут протиставлено Шоу, був найбільшим скептиком в англійській літературі середини XIX ст. Як слушно відзначив ще 1905 р. Честертон, Горький і тоді визнавав користь скептицизму. Негативне ставлення автора «Матері» до Шоу можна, мабуть, пояснити тим, що для Горького була незвична й неприйнятна парадоксально-жартівлива форма п'єс великого ірландця, яку він там же називає «відчайдушним баламутством». В цьому Горький солідарний з Л. Толстим, який, у відповіді на лист Шоу, дорікав англійському письменникові того ж 1908 р. за несерйозність його методу, за надто блискучу форму викладення думок, яка відвертає увагу читача від суті цих думок. Очевидно, саме ця блискуче парадоксальна, незвична для російської літератури форма творів Шоу тієї доби і відвернула увагу Горького від глибоко антибуржуазного, гуманістичного змісту п'єс Б. Шоу. В остаточному варіанті статті — вже після Жовтня — Горький викреслив цей абзац, бо на той час його ставлення до стилю Шоу, як побачимо далі, змінилося.

Англійський письменник не міг знати цієї думки Горького. Але ніби спростовуючи такі аргументи, він у 1909—1910 рр. працює над п'єсою «Нерівний шлюб», парадоксальна форма якої вже не може відвернути уваги читача од її викривального й глибоко гуманістичного змісту. Так само, як і в п'єсах Горького, в «Нерівному шлюбі» йдеться про нікчемність, душевну спустошеність і пасивність буржуазної інтелігенції: цей твір вперше торкається теми, яка пізніше стане провідною в найвизначнішій дожовтневій п'єсі Шоу «Дім, де розбиваються серця» (1917). В радянській критиці побіжно висловлювалася думка про те, що ця п'єса близька за змістом не тільки — і навіть не стільки — театрові Толстого й Чехова (як твердив сам Шоу), скільки «Дачникам» Горького.

Незабаром Горький починає змінювати своє ставлення до Шоу-митця. Так, у листі до редактора журналу «Путь» (листопад 1911 р.) Горький пише про свій намір написати для журналу рецензії на твори Шоу (про які саме твори йдеться — встановити, на жаль, не вдалося). Свій новий — і тепер остаточний — погляд на парадоксальний стиль Шоу Горький висловив після лондонської прем'єри його п'єси «На дні», що відбулася в грудні 1911 р. Він одержав вітальну телеграму від групи англійських літераторів, серед яких був і Шоу. 12 січня 1912 р. у листі до спільного з Бернардом Шоу знайомого Горький пише: «Якщо ви зустрінете Шоу чи Уеллса, будь ласка, передайте їм сердечний привіт і подяку... Нещодавно, — додає він, — читав листа Шоу до Л. Толстого — як чудово зроблено це!»

Йдеться про той самий лист (вперше надрукований в Росії 1911 р.), парадоксальний характер якого викликав вищезгаданий докір Толстого на адресу Шоу. Отже, тепер Горький розуміє, що за дотепною формою листа ховається рішуче заперечення релігійно-філо-

софських поглядів Толстого (утопічність і нежиттєвість яких завжди усвідомлював і сам Горький), що взагалі парадокси Шоу мають ту саму мету, яку переслідував і Горький у своїх статтях для англійського читача (одну з них він навіть назвав «порцією гороху, призначеного похитнути стіну англійських забобонів»). І в листі до Чуковського 1918 р. Горький характеризує парадокс як вираз більш-менш свідомого бажання Шоу та Уайльда виступити проти англійського пуританського святенництва. «Мені думається, — підкреслює він, — що такі явища, як Уайльд та Шоу — занадто несподівані для Англії кінця XIX сторіччя й одночасно вони — цілком природні: англійське лицемірство — найкраще організоване лицемірство і, гадаю, що парадокс у галузі моралі цілком законна зброя боротьби проти пуританізму». Показово, що й сам Шоу писав свого часу, що в нього й Уайльда є тільки одна спільна риса, а саме—заснований на парадоксі виклик офіційній моралі й лицемірним моралістам.

Назвавши Шоу в одній з заміток, надрукованих у журналі «Современник» в грудні 1912 р., видатним діячем Європи, Горький надалі завжди згадує його серед носіїв «найгострішого розуму сучасності», які «одностайно приходять до соціалізму». А незабаром у своїй літературно-теоретичній роботі «Квінтесенція ібсенізму» (1913) Шоу, в свою чергу, відзначає, що один з «великих російських реалістів» Горький, поряд з іншими прогресивними письменниками початку XX сторіччя, «духовно сильніший навіть від найбільших своїх попередників» завдяки «серйозним передовим ідеям», втіленим у його творах. В цей час Шоу ще не усвідомлював особливого місця Горького в новітній літературі. Та вже через три роки — 19 січня 1916 р. — він пише Горькому, що до збірки, присвяченої 300-річчю з дня смерті Шекспіра, її упорядники хотіли б «мати приємність включити шановне ім'я найвидатнішого письменника Росії».

Так само й Горький тільки тепер — під час першої світової війни — починає бачити особливе місце антимілітариста Шоу серед англійських письменників, переважна більшість яких не встояла перед ура-патріотичною хвилею. В архіві Горького збереглися вирізки газетних повідомлень про антимілітаристські виступи Шоу, зокрема про найважливіший з них — памфлет «Здоровий глузд про війну» (1914).

«Моє серце, — пише в ньому Шоу, — з Росією Толстого, Тургенєва, Достоєвського, Горького, Чехова... А коли ми воюємо за царя, то це означає, що ми воюємо не за Толстого й Горького, а навпаки — за ті сили, проти яких Толстой і Горький виступали протягом усього свого життя». Палке привітання Шоу газеті «Правда» стає приводом для першого великого листа Горького до англійського письменника (кінець 1915 р.).

«До мене дійшла радісна чутка, — пише Горький, — про те, що Ви стоїте поза хаосом пристрастей, розпалених божевільною війною... Я і не чекав бачити Вас, одного з найсміливіших людей Європи, осліпленим і оглушеним враженнями світової катастрофи».

Пропонуючи Шоу написати статтю для журналу «Летопись», Горький додає:

«Хотілося б знати Вашу думку про сучасний стан Англії та Ваші міркування, передбачення щодо її майбутнього. Ви, соціаліст, звичайно, розумієте, чого понад усе потребує та частина людства, духовні сили якої освітлені соціальним ідеалізмом і яка навіть за теперішніх умов... не втрачає надії перебудувати життя... Дуже прошу Вас, дорогий Шоу, допомогти нам, росіянам, освіжити голови наших співвітчизників — справа, яку Ви так чудово робите в світі».

На цього листа Шоу відповів Горькому тільки 24 травня 1917 р. В приватному листі драматург ділиться своїми поглядами на становище в Росії і, вірний своїй давній ненависті до самодержавства, радіє з того, що лютнева революція повалила царизм, а також різко виступає проти контрреволюції. Подібні погляди Шоу висловив і в написаній тоді ж статті для збірки «Чи потрібна війна» (де були вміщені також статті Короленка, Плеханова й Кропоткіна). На цю збірку звернув увагу Ленін, який з інтересом стежив за антимілітаристичними виступами Шоу часів війни. Знав Ленін і те, що Шоу захоплено вітав Жовтневу Революцію: свідченням цього стала, зокрема, надіслана англійським драматургом на ім'я Леніна п'єса «Назад до Мафусаїла» (1921) зі сповненим глибокої поваги дарчим написом.

1920 р. в Англії були опубліковані спогади Горького про Толстого — і вже 20 серпня того року Мартін Андерсен-Нексе писав авторові про їх величезний успіх у англійського читача. За рік вони вийшли другим виданням. Саме в ці роки особливий інтерес до Толстого виявляє і Шоу. Цікаво, що його промова 1921 р. на зборах, присвячених пам'яті Толстого, а також його передмова до запланованого в Англії видання збірки творів автора «Війни і миру» де в чому перегукуються зі спогадами Горького. Шоу уважно аналізує тему народного героїзму в творчості Толстого — на цю тему він напише тоді ж п'єсу «Свята

Йоанна» (1923) — свою єдину й чудову народну драму.

Саме під час роботи над цією драмою — в квітні 1923 р. — Шоу одержав від Горького листа з пропозицією співробітничати в журналі «Беседа». «Важливо чути Ваш голос, — підкреслювалося в листі, — а говорити Ви вмієте про все так, як це дано тільки Вам». Згадуючи далі п'єсу Шоу «Назад до Мафусаїла», Горький пише: «Дивуюся їй, як завжди дивуюся гостроті й силі Вашого винятково оригінального таланту».

Щодалі, тим глибше усвідомлює Шоу виняткову роль Буревісника революції в світовій літературі. Найповніше це виявилося 1928 р., коли все прогресивне людство відзначало два ювілеї — 60-річчя з дня народження великого пролетарського письменника і 40-річчя його літературної діяльності. 28 березня, з нагоди першого ювілею, Шоу надіслав два привітання: одне до Берліна, на урочисті збори, організовані на честь Горького «Товариством друзів нової Росії», а друге — особисто Горькому, де, згадуючи про давні зустрічі в Лондоні, підкреслював, що і зараз уважно стежить за творчістю ювіляра. А 25 вересня драматург відгукнувся на другий ювілей Горького великим листом, якого було надруковано в «Известиях». Починаючи його словами про популярність передових російських письменників в Англії напередодні Жовтня, Шоу зазначає далі: «З цих письменників тільки Горький зобразив шлях революції.., яка створює тепер життя більш цивілізоване, ніж у Берліні, Парижі й Лондоні... Він краще, ніж інші письменники, ніж письменники-дворяни, знав її (царської Росії.—Б. Р.) звороткий бік, її темні глибини. Картина, змальована ним, була похмурою, але вона справді відбивала дійсність, будучи роботою пролетарського письменника, і мала якості, яких не мали твори письменників дворянських... У творах Горького немає безнадійності... Герої Горького несли в собі революцію, і тому книги Горького були книгами світанку, а не пророкуванням страшного суду».

Прямо протилежна поглядам англійського буржуазного горькознавства, ця оцінка багато в чому перегукується із словами критика-комуніста Ральфа Фокса, який, порівнюючи Горького з його попередниками й сучасниками, також підкреслював, що Горький «вніс свіжий струмінь у цю атмосферу відчаю і приніс добру звістку надії всьому російському народу». Лист Шоу свідчить також про те, що на цей час він був уже знайомий не тільки з п'єсами та оповіданнями Горького, а й з романом «Мати».

В свою чергу і Горький в ці роки стежив за творчістю Шоу — драматурга і публіциста, чиї статті нерідко друкувалися на сторінках радянських газет та журналів. І в статті «Молода література та її завдання» (1929) Горький зазначав: «Поточна література Європи й США набуває характеру все гостріш викривального. Чи може вона бути іншою?.. Після О. Уайльда і за Бернарда Шоу немає місця для благодушності Діккенса». Підкреслюючи, що скептицизм і безперспективність притаманні переважній більшості творів зарубіжних авторів, Горький вважає це закономірним явищем для письменника, який, «прекрасно усвідомлюючи потворність дійсності, не міг нікуди вийти з її порочного кола»...

Але Шоу в той час уже починає шукати вихід з цього замкнутого кола; погляд його звернутий до СРСР. 1929 р. виходить друком його п'єса «Візок з яблуками», дія якої відбувається в 1962 р.

П'єса свідчить також про гостро негативне ставлення Шоу до північно-американського імперіалізму. Того ж року драматург різко відмовляється від поїздки до США на запрошення редактора журналу «Нейшн». І Горький, відповідаючи на анкету цього журналу, пише про потворне соціальне й

Сцена з п'єси М. Горького «Вороги» в бухарестському Національному театрі.

моральне обличчя імперіалістичної Америки і підкреслює: «Не думаю, що Б. Шоу мав би право відповісти на запрошення до будь-якої іншої країни так саркастично, як відповів він на запрошення редактора «Нейшн» приїхати до Америки». А за два роки англійський драматург з великою охотою й радістю поїхав до СРСР святкувати своє 75-річчя!

Цей сміливий крок Шоу викликав потік наклепів на нього й на нашу країну з боку буржуазної англійської й світової преси. І ніби відповідаючи одному з таких наклепників, який заявив у газеті «Дейлі Кронікл», що, мовляв, «більшовики ніколи не зрозуміють багатої натури Шоу», Горький (який хворів тоді) склав Шоу вітальну телеграму. «Три чверті століття прожили Ви, — говорилося в телеграмі, — і незліченні руйнівні удари, завдані Вашим гострим розумом консерватизму й пошлості людей. Мені радісно знати, що день Вашого 75-річчя Ви проводите в країні, яка так високо цінує Вас, і серед людей, котрі розпочали найбільшу боротьбу з світом, висміяним Вами, котрі успішно ведуть цю боротьбу й переможуть».

А що цю перемогу буде здобуто, Шоу вже більше не сумнівався!..

Англійський драматург поїхав додому в той день, коли «Правда» опублікувала звернення радянських письменників до письменників світу — друзів СРСР, підписане і Горьким. Боротьба «за нову культуру, за оздоровлення життя», протест проти антирадянської пропаганди, — зазначалося в цьому зверненні, — є обов'язком «кращих представників світової сучасної культури, які зрозуміли, що врятування людства від ідейного й фізичного виродження лежить на шляхах революційної боротьби пролетаріату, вказаних Леніним».

Цей свій обов'язок Шоу з честю виконував до кінця своїх днів.

Виступи Шоу на захист СРСР і проти фашизму регулярно друкувалися в 30-х роках на сторінках «Правды» та радянських журналів. Так англійський письменник відповідав на запитання Горького: «З ким ви, майстри культури?»

Б. РЕМІЗОВ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ГЕББЕЛЬСИ З АРГЕНТІНИ.

У Буенос-Айресі було влаштоване так зване «Третє спалення комуністичних книг». Аргентінські бузувіри так захопилися своєю справою, що віднесли до категорії «комуністичних» навіть твори грецького мислителя Ксенофона, до речі, видані у франкістській Іспанії...

ПОЛІЦАЇ Й ЗЛОДІЇ.

Дорожна поліція району Фрайбург у ФРН одного дня втратила майже половину свого особового складу. Понад 50 поліцейських із загальної кількості 130 були заарештовані як учасники великої зграї грабіжників автомобілів. Крім того, в своїх поліцейських автомобілях вони перевозили контрабандні товари.

ЗА СУМІСНИЦТВОМ.

Священик з Лос-Анжелеса, 37-річний Брік Кулен має ще й другу професію: він працює шеріфом в одному з сусідніх містечок. Кулен заявив, що його дві професії аж ніяк не заважають одна одній. «Єдине, що мене непокоїть, — сказав він, — це не забувати своєчасно перевдягатися»...

АНФАС І ПРОФІЛЬ.

Дармштадтський інститут громадської думки провів спеціальний опит, щоб виявити ознаки пересічного жителя Федеративної Республіки Німеччини. Виявилося, що цей пересічний громадянин боннської держави має вік 34 роки, важить 81 кілограм, споживає на рік, крім іншого, 928 чашек кави, дві пляшки шампанського, розмовляє сто разів по телефону і хворіє три з половиною дні.

Як виявив опит, шлунок пересічного жителя ФРН дістає значно кращу поживу, ніж його голова. Адже він має вдома лише дві книги і лише один раз на три роки відвідує театр.

Ці діти були власністю работорговця з Дагомеї й викуплені у нього за 100 доларів.

ХТО Є РАБ?

На це запитання Економічна й Суспільна Рада Організації Об'єднаних Націй відповідає таким визначенням: за раба слід вважати кожну людську істоту, на яку в повній або частковій мірі поширюються деякі права власності з боку інших осіб. Наприклад, невільником є селянин, який на юридичній підставі або в силу місцевих звичаїв змушений працювати на користь власника землі, не дістаючи за цю роботу винагородження готівкою. Невільницею вважається жінка, яку видають заміж в обмін на худобу або інші матеріальні цінності чи за гроші, при чому цю плату одержують її родичі або інші особи, що розпоряджаються її долею. Невільницею вважається також жінка, яка стає по смерті свого чоловіка об'єктом спадкового права. Невільниками є також діти віком до вісімнадцяти років, яких родичі або опікуни віддають іншій особі з метою дістати за це якусь матеріальну користь.

Читаючи ці рядки, мимоволі замислюєшся над тим, чого б це в наш час космічних досліджень, атому, кібернетики й інших чудес юристів з ООН раптом потягло на визначення поняття «раб».

Однак, виявляється, це визначення має дуже актуальне значення. Бо й сьогодні, в другій половині XX сторіччя, на земній кулі існує щонайменше півтора мільйона невільників.

Кілька років тому комісія ООН провела спеціальний опит. І хоча деякі країни не побажали відповідати на поставлені запитання, було встановлено, що, наприклад, в Саудівській Аравії, незважаючи на офіційно заборонений там інститут невільництва, ще й зараз існує близько 250 тисяч рабів (на 8 мільйонів жителів!). У мусульманській столиці Мецці теж є невільницькі ринки. Більшість рабів походить з Чорної Африки — Нігерії, Дагомеї, Чаду й Бурунді. Ціни на жінок на тому ринку такі: за неписьменну — 200 доларів, 400 — за таку, що скінчила початкову школу, а коли невільниця має фах, наприклад, санітарки — 600 доларів. За хлопця треба заплатити, залежно від його мускулатури, від 200 до 400 доларів. Завдяки можливості купувати невільниць і досі існують гареми. Італійський журналіст Фолко Квіліччі, подорожуючи по Африці, натрапляв на гареми з 40 й більше рабинями, придбаними на ринках.

Проте інститут рабства існує не лише в Африці та на Близькому Сході. У віддалених районах Бразілії або Еквадору на плантаціях також зберігся, а останнім часом навіть і збільшився інститут рабів. Ось, наприклад, що повідомляє комісія ООН про одного з таких невільників:

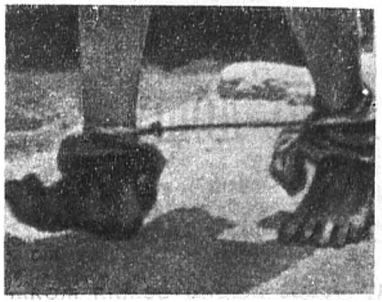
«Хосе Даніель з Насіменто працює на цукроварні, яка належить власникові латифундії Пінто дель Рего. Від останнього він дістав у тимчасове користування один гектар землі, а за це зобов'язаний безкоштовно працювати чотири дні на тиждень на її власника. Отже, 208 днів на рік він працює безкоштовно. Коли врахувати, що гектар землі там коштує від 10 до 15 тисяч крузейро, і що за існуючими законами заробіток Хосе Даніеля повинен, як мінімум, складати 100 крузейро на день, то виходить, що під кінець року він міг би стати власником не лише цього одного, а двох гектарів землі».

У звіті комісії ООН підкреслюється, що традиції рабовласництва підтримуються колонізаторами, які залишилися ще в деяких країнах африканського, азіатського й латиноамериканського континентів. Ухвалений у 1415 році закон про рабство проіснував аж до 1892 року, коли імперіалістичні держави формально його скасували. Та насправді інститут невільництва можна буде скасувати лише тоді, коли в слаборозвинених країнах буде ліквідовано всі рештки колоніалізму.

А тим часом півтора мільйона людей на світі й досі залишаються справжніми рабами.

Жінки з гаремів правлять не лише за втіху для їхнього повелителя. Закутані в чадри, вони виконують тяжку фізичну роботу.

Ноги нігерійської жінки, яка спробувала втекти на волю з гарему свого «чоловіка», закуті у ланцюги.

ДІМАС ЛІДІО
Панама

ЛЮБИМА І СЛАВНА

За двадцять років
мало я пізнав божественних поетів, —
любив туманних і манірних,
і в них відраду черпала юнь моя.
Але якось вночі Уолта Уїтмена зустрів,
а далі — Маяковського,
він стояв і співав посеред бурі.
Вони дали мені урок поезії людської,
яку я нині люблю й святкую
у молодім житті своїм на цій землі.

СТАРИЙ КЕДР

Край дому в мене дерево розлоге,
воно стоїть чотири сотні років,
ще змалку бачило, як тут в індійців
загарбники стріляли із мушкетів.
Улітку кедр жовтіє — йде засуха,
потому сунуть сірі дні осінні.
Я знов прийшов до вікового кедра,
та він не дощ віщує, не засуху, —
а волю й долю нашому народу.

ПІСЛЯ ВІДВІДИН КОЛИШНЬОЇ ДОМІВКИ

Пішов я звідси десять років тому,
коли буяли в горах пишні квіти,
і це лиш повернувсь до свого дому.
А зараз літо — все уже минуло...
Як я радів, коли вставало сонце,
та я не знав тоді, що десь на світі
прощаються із ним печальні діти;
дивився, як навзаході вершини
злотіють, і хотів зійти на гору,
аби раніше всіх зустріти ранок;
зливалося блакитне море з небом,
і був мій дід як бог в родиннім колі, —
ось так і жив я десять років тому.
А зараз літо — все уже минуло...
На сиротливо жалібній рівнині
паркани зводять зайди-іноземці,
давно живуть чужі і в мене в домі,
цей дім — не мій, умер і спогад в ньому,
все проминуло...
І в мене вже нема домівки.

САМОТНІЙ

Учора нагло вмер старий Естéбан...
Поганий день він вибрав, щоб умерти.
Сумує падолист, і сонце в хмарах,
не видно на дорогах пішоходів,
лише полями йдуть дощі похмурі.
Умер Естебан сам в старім будинку,
і нікому було води подати,
закрити очі бідному дідусю.
А був колись він молодим і сильним,
і жив у горах, де валяв дерева,
і всі казали, що Естебан дужий,
нікого він не кликав на підмогу,
дружини навіть не привів до себе.
Естебана сьогодні поховали,
лив дощ, коли могилу засипали;
могильники на верх звалили камінь,
і не було ні щирих сліз, ні скромних квітів,
ніхто «прощай» не проказав старому...
Який самотній в світі був Естебан!

ЕЛЕГІЯ— ЗВЕРНЕННЯ ДО ДОЩУ

Селянам, мрії яких стали хмарами і назавше покинули землю

Два місяці дощу чекає марно земля моя...
Посохло все у мене на вгороді...
Обернулись на камінь і пил мої мрії...

Ще в сиву давнину дощу благали,
його кликали танцями й співом.
Дід оповідає — колись, як він був малим,
всі шанували святий дощ.
Тепер же «Юнайтед» наші хмари лякає,
і дощ біжить геть.
Отож, якщо «Юнайтед» не піде звідси,
засохнуть мої посіви,
і всі ми помремо з голоду.
На моєму небі вже й сліз нема.

ЛИСТ
ДО В'ЄТНАМСЬКОЇ ДИТИНИ

Мій друже, я дізнався, що загинула
магнолія твого дому.
Тепер тобі сховатись ніде од зимових стуж
і від пекучих мук.
І ти немов закам'янів,
Ти схожий на забуту статую в саду осіннім.
Мій дім згубився в передмісті серця світу,
Йому привітно світять зорі Сходу.
Оце пишу листа до тебе й слухаю по радіо
Шопена
І думаю про матір і мале своє життя.
Заснула моя мати, спить спокійно.
Але мільйони на землі страждають,
Народжуються тут мільйони для біди,
нужди та горя.
На світі всі говорять про народ твій,
І мало хто з них знає, де твоє село,
як називається воно,
Та це не так уже й важливо.
(Воно, можливо, називається Весняний
вітер,
чи Осінній дощ,
чи Сніг Хан По).
Всі люблять смілих, мужніх мешканців
твого села.
Якось мені наснилось, що в саду
джерелом
б'ють
біла, чорна та жовта води.
І на землі, яку три води зрошують,
квітнуть незвичайні квіти.
В Америці струмки збігають з гір,
росте в долинах тучна паша,
І звірі плодяться в гаях,
А діти водять весняний танок.
Тепер скажи мені,
Що відчуваєш, коли ти дивишся
на рисові спустошені поля,
Або коли ти бачиш, як іде кінь до струмка
і підривається на міні?
Що думаєш, коли востаннє батько вас цілує,
затим бере гвинтівку
І залишає дім назавжди?!
Напевне, у В'єтнамі ріки всі замулились
од попелу
І кладовищами долини стали,
хоча на них нема гробниць,
А в чорних лісах блукають привиди смерті?
Напевне, у В'єтнамі листя не зелене —
чорне?
Напевне, у В'єтнамі по ночах не зорі
блискотять, а кулемети?
О мій малий в'єтнамський брате!
О мій товаришу далекий!
Ми теж тут бачили чужинців, смерть,
ворожі кулемети,
Ми теж оплакували тут полеглих.
О мій товаришу близький!
Це — світове боління,
Це — наші сльози.
Та ми вже не говоримо багато,
Не плачемо над смертю,
Хай кожен і вмираючи віддасть
свою гвинтівку тим,
що йдуть за ним.
Отож, прощай!
Прощай, товаришу маленький!
Я завтра поможу тобі
посадити
магнолію
на щастя.

З іспанської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ.

«Культурна революція» в дії. На вулицях палять портрети державних діячів різних країн.

МАЙ ЛЮТУЄ...

Відомості, що надходять зараз з Китаю,— розрізнені й неповні. Безприкладні обмеження, аж до заборони читати «дацзибао», що їх випускають хунвейбіни й цзаофані, накладені на роботу іноземних кореспондентів. Маоцзедуністи немовби побудували нову умоглядну «китайську стіну», якою вони відгороджуються від цілого світу.

Польський товариш, який нещодавно побував у Пекіні, розповідає:

«Я купив китайську газету. Мене негайно оточила юрба юнаків, які вирвали її з моїх рук, вигукуючи, що я не маю права читати китайських газет. Вони, мовляв, не для іноземців».

Здається, історія не знала такої дикунської ізоляції однієї країни від усіх інших, «культурної автаркії», зневаги до життя цілого світу. Така ізоляція, звичайно, шкодить в першу чергу самому китайському народові.

Відомості про становище китайської інтелігенції також скупі й уривчасті. Але вони страшні: ми довідуємось про самогубство письменника Лао Ше, видатних акторів китайської сцени Чжоу Синь-фана, Хун Сянь-нюй, про втечу з Китаю видатного композитора Ма Си-цуна та інших, про масові арешти творчих працівників. Інтелігенція Китаю поставлена в неможливі умови. Наукові роботи (за винятком хіба тих, що пов'язані з виготовленням атомних бомб) скорочуються; натомість учених примушують товкти «всеперемагаюче вчення Мао Цзе-дуна», яке, виявляється, може замінити всі без винятку науки, аж до психіатрії включно. Вчителі в школах теж зведені до ролі пропагандистів маоїстських «ідей». Сотні тисяч діячів науки, культури й мистецтва вислані у віддалені райони «на перевиховання». Вважається, що не вони мають передавати свої знання робітникам, селянам і солдатам, а навпаки, самі мусять черпати свій науковий багаж «в масах».

Ця новітня махаєвщина, перероблена на китайський кшталт, призводить не тільки до повного занепаду науки й культури і заміни їх культовим прославлянням «Великого керманича», але й до фізичного винищення кадрів китайської інтелігенції. І це невипадково. Адже інтелігенція година критично оцінювати те, що коять зараз маоцзедуністи. Вона опирається і з часом може виступити проти культу особи Мао Цзе-дуна. А тому, в порядку звичайної профілактики, поряд з тими, хто чимось «завинив» перед Мао Цзе-дуном, висилають до народних комун, зацьковують, арештовують, доводять переслідуваннями до самогубства тисячі й тисячі митців, які іще сьогодні не показали себе противниками маоцзедунізма, але в потенції можуть стати в опозицію до «культурної революції».

Саме зараз в Китаї широко розгорнута, поряд з фізичним знищенням, політична дискредитація запідозрених в опозиційних настроях китайських письменників.

До цього слід додати ще одну обставину, яка, мабуть, також не має прецеденту в житті жодної цивілізованої країни: за весь 1966 рік, наприклад, у Китаї не видано ЖОДНОГО ТВОРУ художньої літератури. Творчі спілки фактично припинили існування; на всю країну, після розгрому традиційних китайських те-

«Червоні охоронці» на демонстрації скандують цитати з творів Мао.

атрів, залишилося кілька сцен, де виставляють одні й ті самі спектаклі, відібрані «групою в справах культурної революції», які звеличують Мао Цзе-дуна й пропагують політичний курс його групи.

В Китаї закрито всі без винятку художні й літературно-критичні журнали. Увесь папір йде на випуск згаданих «дацзибао» і творів Мао Цзе-дуна, яких за один лише рік видано 350 мільйонів примірників. Мільйонними тиражами друкуються портрети Мао. І цим обмежується духовне життя країни.

Замість кількох, нині закритих, журналів і газет Спілки китайських письменників видається листок цзаофанів «Веньсюе чжаньбао». Основним завданням цієї газетки стало цькування майже всіх видатних письменників країни. Навіть мертвих письменників і митців Мао Цзе-дун і його група не залишають у спокої.

Не так давно світову пресу обійшло повідомлення про бузувірське знущання хунвейбінів і цзаофанів з ...могили геніального китайського художника Ці Байші. Нині такому ж глуму піддано й могилу видатного письменника Цюй Цю-бо, розстріляного ще в тридцятих роках чанкайшістами. В Пекінському юридичному інституті наприкінці квітня 1967 року був створений спеціальний загін «Покараймо Цюй Цю-бо». Цей загін випускає газету, в одному з номерів якої повідомив із тріумфом, що домігся «великої революційної перемоги», а саме... «понад сорок хунвейбінів, охоплених почуттям палкої класової ненависті до запеклого зрадника пролетаріату Цюй Цю-бо, прибули на кладовище й зрівняли з землею його собачу могилу».

Одніею з основних провин героїчного революційного письменника 30-х років, як виявляється, було те, що Цюй Цю-бо закликав до зміцнення китайсько-радянської дружби.

В тридцятих роках у Китаї з'явилася група талановитих письменників, на чолі з «китайським Горьким», славетним Лу Сінем. Ці письменники оспівували життя трудового народу Китаю, гнівно викривали імперіалізм і чанкайшістів, сприяли розвиткові китайсько-радянської дружби, перекладали твори радянських письменників. Цього було досить, щоб усіх їх нині оголосити «зрадниками» й «ворогами культурної революції». Не зачеплено хіба що самого Лу Сіня: надто вже великий його авторитет серед народу. І тому маоцзедуністи взялися за фальсифікацію творчості великого письменника, померлого в 1936 році: замовчують його діяльність на користь зближення з СРСР і роблять із нього заднім числом прихильника маоїстських ідей.

Варто хоча б коротко розповісти про цю фальсифікацію образу Лу Сіня. Так, у передовій статті газети «Хуньці» повідомляється, начебто Лу Сінь, у повній відповідності до теперішніх бузувірських закликів Мао, свого часу пропонував «змити з обличчя землі, вимести без решток» всі старі звичаї, стару ідеологію, словом «усе старе». Під це поняття підігнано й всю стару культуру, яка, мовляв, може тільки заважати будівництву комунізму. При цьому замовчано, що Лу Сінь провадив величезну роботу, збираючи пам'ятки китайської минувшини, був визначним пропагандистом світової культури. Нічого не сказано про те, як багато зробив великий письменник, щоб ознайомити китайський народ з світовою і, зокрема, радянською літературою.

Особливих зусиль докладено до того, щоб заднім числом зробити з Лу Сіня прихильника Мао Цзе-дуна. Виявляється, він уже тоді, в тридцяті роки, «гаряче любив Мао» і був палким адептом його ідей. Слід зазначити, що це зовсім фантастичне твердження: адже за життя Лу Сіня Мао Цзе-дун майже нічого не опублікував. В творах Лу Сіня ім'я Мао Цзе-дуна згадується лише один раз з приводу цілком конкретної справи — боротьби проти китайських троцькістів, причому ім'я Мао вжито у множині, як збірне для визначення тодішніх комуністичних керівників. Цього виявилося досить, щоб в ювілейних матеріалах про Лу Сіня, уже в наш час, писати, що він, «керований всеперемагаючими ідеями Мао Цзе-дуна, високо підніс прапор очоленої Головою Мао лінії на пролетарську революцію».

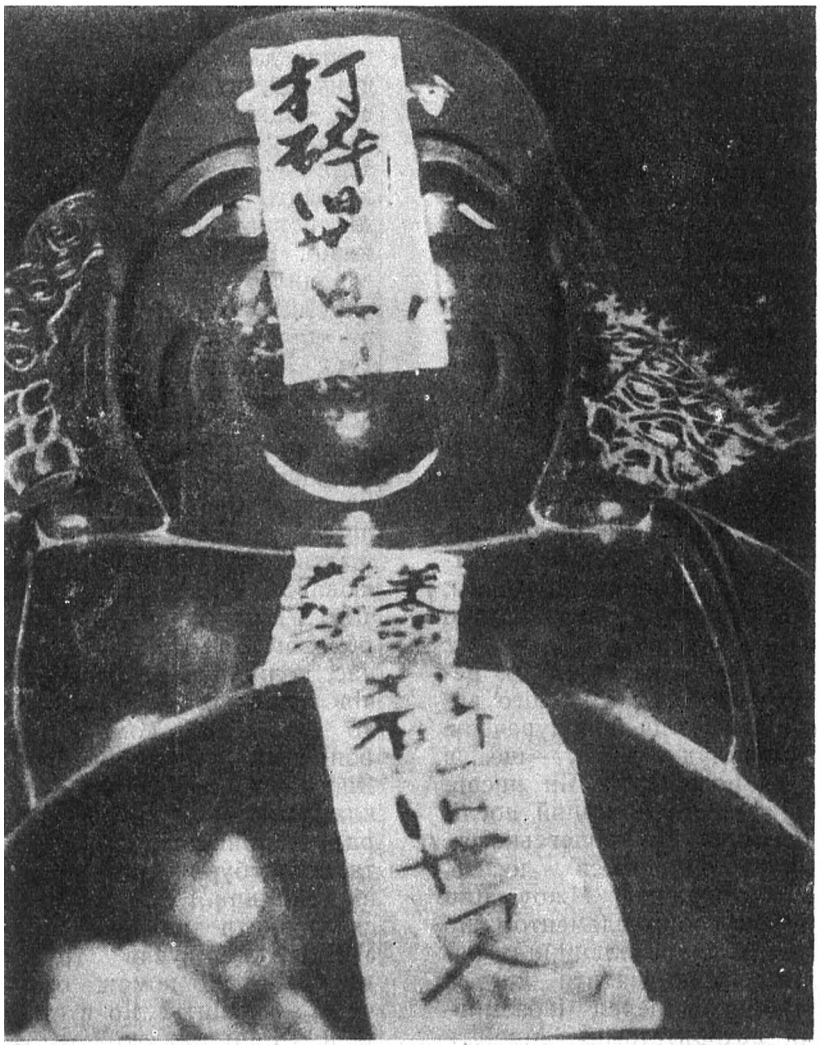
Ювілей Лу Сіня був використаний водночас і для виступів проти нашої країни. Та найбільше, звичайно, приділялося місця знову ж таки «найдорожчому керманичу», про якого принагідно писалося, що хунвейбіни не заспокояться, поки «небо не стане небом Мао Цзе-дуна, земля не стане землею Мао Цзе-дуна, всі люди не озброяться ідеями Мао Цзе-дуна; поки червоний прапор ідей Мао не буде піднесено над усією земною кулею» («Женьмінь жібао» від 1 листопада 1966 р.). Що ж до самого Лу Сіня, то він «не мав щастя особисто слухати повчань Мао» і теперішні китайці «набагато щасливіші за нього».

У тридцятих роках в Китаї література й мистецтво розвивалися, звичайно, у взаємовпливі з світовою,

зокрема, радянською культурою. Замовчуючи, що Лу Сінь був одним із чільних діячів саме цього напрямку в китайській літературі, деякі нинішні підлабузники в Китаї прагнуть згудити цю славну добу. Вона названа тепер «буржуазним курсом мистецтва», бо тоді «широко видавали західні буржуазні ревізіоністські твори для пропаганди буржуазної теорії літератури й мистецтва проти ідей Мао Цзедуна про літературу й мистецтво, літературну критику й університетське викладання. Якісь(!) Бєлінський, Чернишевський, Добролюбов і навіть Платон з Аристотелем перетворилися на «високі авторитети» (стаття Сюй Гуан-пін в «Женьмінь жібао» від 20 вересня 1966 р.).

На зміну висланим з культурних центрів і позбавленим можливості займатися творчою роботою письменникам, звичайна річ, прийшли якісь випадкові люди, які почуяли можливість заробити собі дешевий політичний капітал. Для цих авантюристів немає нічого святого в китайській культурі й літературі, і вони залюбки виконують роль найманих убивць в катівнях «культурної революції». Таким є, наприклад, якийсь Яо Веньюань, в минулому третьорядний шанхайський літературний критик, який очолив нині «фронт літератури й мистецтва групи в справах культурної революції» при ЦК КПК.

Звівши нанівець досягнення китайської літератури 30-х років і гостро виступаючи проти тематики літературних творів того часу, сучасні маоїстські публіцисти висунули чимало нормативних вимог, яким прагнуть підкорити творчість митців. Одною з таких вимог є обмеження тематики літературних творів.

«Червоні охоронці» заліпили статую Будди біля старовинного храму написом: «Розіб'ємо старе життя і побудуємо нове».

Критик Чі Цзай-шен у статті в «Женьмінь жібао» виступає проти колишнього керівника культурного фронту Чжоу Яча, який радив «задовольняти всебічні духовні запити» і критикував гасло «важливість теми має вирішальне значення». Чі Цзай-шен вважає, що це було не що інше, як прагнення розкласти маси й підготовити шлях до реставрації капіталізму!

Тематика літературних творів мусить бути обмежена, заявляє в «Женьмінь жібао» її читач, якийсь Яо Люн-ян. Адже «широта тематики сприяє зростанню бур'янів». А командир підрозділу НВА Китаю Чжан Цзун-чун у своєму відгуковi на статтю Чі Цзай-шена іде ще далі. Він вважає за «єретичні» висловлювання Чжоу Яна про те, що в літературі треба створити атмосферу демократизму, треба позбутися догматизму, сектантства й методів адміністрування в науковій і художній діяльності. Це — також «отруйні думки», і висловлюючи їх, Чжоу Ян «вимахує чорним прапором капіталізму».

Розправившись з Чжоу Яном, маоцзедуністи вказують на теми, торкатися яких нині дозволено китайським письменникам, і за межі яких виходити заборонено.

Це насамперед «пропаганда великих ідей Мао Цзе-дуна, оспівування їх незрівняної могутності». Далі — оспівування «трьох червоних знамен», а саме: генеральної лінії КПК, «великого стрибка» й народних комун. В творах китайських письменників мусить звучати «шум машин і зборів».

Заборонено торкатися історичної тематики, заборонено зображувати «середню людину», а слід показувати лише людей, зразкових з погляду маоцзедунів. Твердження, що не слід створювати ідеалізованих образів на шкоду життєвій правді, є не чим іншим, як «бридкою буржуазною пропагандою».

Чжоу Яна, звичайно, репресовано. Проти нього висунуто безліч обвинувачень, наприклад, таких — ще в 1941 році Чжоу Ян писав: «в естетиці я вірний послідовник Чернишевського». Цього виявилося досить, щоб оголосити Чжоу Яна «буржуазним елементом, що проліз до революційних рядів», обвинуватити його в «схилянні перед іноземними авторитетами». Маоїсти інкримінують Чжоу Янові «давній і застарілий гріх» — неприпустимі й ганебні симпатії до інтелігенції, до науки, до культури. Він, наприклад, називав інтелігенцію «однією з керівних сил революції», вважав, що робітники й селяни мають недосить знань і цей недолік повинні виправити науковці. Він же, за словами згаданого Яо Вень-юаня, «до небес підносив передову науку і передову культуру Заходу», яку Яо називає «різного роду реакційним буржуазним ідеалізмом і метафізикою».

Одним з проявів «схиляння перед буржуазним Заходом» у Чжоу Яна вважається те, що він «захоплювався буржуазною поезією Уїтмена і буржуазним образом Дон-Кіхота». В той час, коли Мао висилав діячів культури й мистецтва до народних комун, щоб вони «училися в маси», Чжоу Ян, бачте, «гарячково рекламував якісь високі моральні принципи Дон-Кіхота, тобто буржуазні моральні принципи... Він намагався створити враження, ніби Уїтмен оспівував трудящих...» «А що це може означати, — запитує Яо в статті в «Женьмінь жібао», — як не відкриту протидію ідеям Мао Цзе-дуна, не запеклий контрнаступ на соціалістичну революцію 600-мільйонних робітничо-селянських мас, яка потрясає небо й землю?! Це вимога, щоб пролетаріат став на коліна перед буржуазними авторитетами. Вимога, щоб молодь по-рабському служила буржуазним майстрам».

Особливо тяжкою провиною Чжоу Яна вважається таке його висловлювання: «Ми мусимо вивчати прогресивне мистецтво не лише Радянського Союзу, а й капіталістичних країн. Нам слід засвоювати те, що в них є гарного». Яо Вень-юань заявляє: «Чжоу Ян прагнув, щоб буржуазне реакційне мистецтво Заходу впливало на нас, щоб наше мистецтво перетворилося на ревізіоністське мистецтво».

Дальші обвинувачення Чжоу Яна в проведенні «контрреволюційної лінії» зводяться, зрештою, до кваліфікації, як ворожих, його виступів за дружбу із «зрадницькою літературою Шолохових», проти оспівування маоцзедунівського «великого стрибка», проти культових пісень, «яких ніхто не слухає і не співає», проти втягування підлітків у розв'язування політичних справ, констатації, що за останні десять років у Китаї не з'явилося жодної серйозної наукової праці. Чжоу Ян, виявляється, виступав проти занадто частого повторення в п'єсах слів: «Дякуємо товаришеві Мао», виступав проти того, щоб кожного дня прославляти Мао — яких іще доказів треба, що він є «контрреволюційним ревізіоністським елементом, який люто ненавидить ідеї Мао Цзе-дуна»?!

А звідси в нього й «оспівування іноземців» — російських революційних демократів, і «буржуазне твердження», що мистецтво мусить «допомогти людям пізнати багатогранність сві-

Китайський студент розбиває стародавні скульптури.

Після закінчення праці вони підуть вулицями міста, несучи погруддя «Великого керманича».

ту, історичні закономірності й складність життя». Усе це — «крайня злісна ревізія ідей Мао Цзе-дуна», «теорія класового замирання й класового опортунізму, це — брудні методи ревізіоністської літератури та мистецтва, які займаються прикрашанням зрадників, прислужників, стиляг і багатіїв, це — потворне оспівування в ревізіоністській літературі брудних замірів і духовного розкладу експлуататорських класів».

Звичайно, маоцзедунівцю вільно вивергати потоки голосних фраз, добирати найстрашніші прокльони, які можуть зобразити китайські ієрогліфи,— та всі ці «ревізіонізми», «опортунізми», «зради» тощо не годні приховати найголовнішого: прихильники Мао остаточно покінчили з марксистсько-ленінськими поглядами на мистецтво, як на засіб пізнання життя, заперечують марксистські погляди на роль літератури й мистецтва, пропагують вкрай вульгаризаторські теорії, мета яких єдина — реклямувати й звеличувати Мао. А тих, хто намагається відстоювати пізнавальну роль мистецтва, хто стоїть на марксистсько - ленінських позиціях, вони не лише цькують, а й заарештовують і нищать.

Маоцзедуністи виступають також проти тих, хто, стоячи на ленінських позиціях, нагадує про велику культурну спадщину китайського народу, яка є одним з джерел для розвитку літератури соціалістичного Китаю.

Найбільшому цькуванню піддано традиційну китайську оперу, в жанрі якої створені першорядні художні цінності. Свого часу кілька китайських оперних театрів гастролювало і в Радянському Союзі, сюди приїздив, нині покійний, геніальний китайський актор Мей Лань-фан. Вперше знайомлячись з мистецтвом китайської опери, радянські люди не могли не захопитися ним. Така вже особливість всякого великого мистецтва, що воно ламає національні кордони й стає мистецтвом світовим, зрозумілим для всіх і за всякої історичної доби. Та нині славнозвісна китайська опера заборонена в самому Китаї, кадри артистів розігнано й заслано до народних комун «на

«Визчаймо праці Мао — великого вождя, великого керманича, великого вчителя великої революції...» А школи тим часом не функціонують...

перевиховання» (як відомо, за останні роки з великих міст вислано близько двохсот тисяч робітників мистецтва й літератури!).

Одного з недавніх керівників ідеологічного фронту в Китаї Лінь Мо-ханя звинувачено в тому, що він закликав дбайливо ставитися до таких традиційних форм класичного мистецтва, китайського і зарубіжного, як пекінська драма та європейський балет. За це Лінь Моханя оголошено «реставратором капіталізму в Китаї»!

Арештовано театрального критика Тянь Ханя за те, що він опублікував дві «отруйні статті», в яких критикував п'єси, написані для вихваляння Мао Цзе-дуна, й виступав проти обмеження китайської літератури тематикою культу особи. Тянь Хань виступав також з «отруйною травою» (термінологія маоїстська), кажучи, що не ставити або дуже мало ставити зарубіжних п'єс—це «національна ганьба» для Китаю. Він виступав також проти зневажання китайських театральних традицій, заявляючи, що «ми стали несхожі на нащадків китайської нації». Коли Мао Цзе-дун заявив, що нове китайське мистецтво й література не повинні мати нічого спільного з традиціями класичного китайського мистецтва, Тянь Хань заперечив, сказавши, що, «йдучи по дорозі на одній нозі, теж можна наробити помилок». Тянь Хань написав п'єсу, яка являла собою переробку одного з традиційних історичних сюжетів. Цього виявилося досить, щоб цей твір кваліфікували, як «наклеп на сучасну дійсність Китаю». Виступи Тянь Ханя в питаннях театрального життя країни також названі «огудою театральної реформи в КНР», яка перетворила все мистецтво театру на один інсценізований панегірик Мао Цзе-дуну. Цього було досить для арешту Тянь Ханя, як «буржуазного елемента».

Причина такої розправи зрозуміла: треба довести, що література і мистецтво в сучасному Китаї з'явилися лише завдяки «епохальним», «історичним» і т. п. виступам голови Мао на різних нарадах.

Тих, хто це заперечує, звинувачують, судячи з статті в газеті «Женьмінь жібао» від 24 листопада 1964 року, принаймні в таких чотирьох основних гріхах: вони перебувають в авангарді антипартійних сил, вирощують «отруйні трави», подібно до іржі роз'їдають ряди літератури й мистецтва, маючи аристократичні звичаї, сидять на шиї трудового народу.

Особливу лють маоцзедуністів викликають, звичайно, виступи тих, хто дозволяє собі критикувати «великий стрибок» і народні комуни, цю потворну вигадку Мао. А що дали ці споживацькі комуни, виразно показав заборонений нині роман «Схід червоніє» письменника Кан Чжо: урожай пшениці на полях описаної ним комуни дорівнює 6,5 центнера з гектара. Досить було сказати правду про народні комуни, як маоїстська критика негайно ж заявила, що Кан Чжо, «стоячи на антипартійних і антисоціалістичних позиціях, зліснo фальсифікував факти».

Серед інших репресіям і цькуванню піддавний в останній час відомий драматург, кіносценарист і перекладач творів М. Горького Ся Янь, колишній заступник міністра культури КНР. Його обвинувачують, зокрема, в тому, що він заперечував «вирішальну роль тематики» (тобто вихваляння того ж таки Мао). Відомий письменник Чжао Шулі — це «шкідлива трава, яку слід вирвати разом із корінням», він винен, зокрема, в тому, що «принижував значення віршів Мао Цзе-дуна», «виступав проти народних комун», «великого стрибка» й «генеральної лінії» голови Мао. За ці злочини письменник, як пише «Женьмінь жібао», «схоплений народними масами», тобто заарештований. У числі зацькованих — колишній керівник відділу пропаганди ЦК КПК Лінь Мо-хань, який критикував деяких літературних лакувальників, зокрема, тих, хто послужливо оспівував «народні комуни». Колишнього секретаря Спілки китайських письменників Шао Цюань-ліня піддано цькуванню за те, що він виступав проти спрощенства, заміни образу живої людини заздалегідь даною схемою. Знаменитий романіст Чжоу Лі-бо зацькований за «ревізіонізм». Провина його полягає, зокрема, в тому, що він переклав на китайську мову «Дубровського» О. С. Пушкіна й першу книгу «Піднятої цілини» Шолохова. Репресовані або позбавлені можливості займатися літературною творчістю, заслані до «народних комун» відомі письменники Оуян Шань, Кан Чжо, Чень Цітун і багато інших.

* * *

Як було сказано напочатку, відомості про становище на культурному фронті в Китаї вкрай бідні, уривчасті, неповні. Та все ж таки щось та й прориваєтьcя крізь згадану «китайську стіну», побудовану в останні роки групою маоїстів. І все це — дуже страшне й прикре. Складається таке враження, що новітній «бог», «червоне сонце» Мао Цзе-дун, розправляючись, зокрема, з письменниками, прагне відтяти всі голови, які підводяться над рівнем

Ось вони, солдати «культурної революції».

задавленого злиднями, віками виховуваного в дусі покори богдиханам китайського народу, і, запроваджуючи викритий іще Марксом «казарменний комунізм», прагне зробити з китайців сліпих виконавців своїх божевільних планів світового панування, знищення сучасної цивілізації. Одним із щаблів на шляху до здійснення цього плану і є систематичне винищення всіх, хто спроможний критично поставитися до маоїзму, хто є справжнім комуністом - інтернаціоналістом, хто відстоює просякнуті людяністю твори китайської культурної спадщини.

Повне або майже повне винищення кадрів творчих працівників — річ страхітлива. Воно позбавляє народ його інтелектуального потенціала. Якщо додати до цього шкільну «реформу», згідно з якою викладання загальноосвітніх дисциплін зведено до мінімуму, й «реформу» вищої школи, що проголошує маоїзм універсальним замінником позитивних знань, — постає справді страхітлива картина. Трагізм ситуації посилюється ще тим, що всі ці варварські дії відбуваються в середовищі сімсотмільйонного народу, найчисленнішого в світі.

Інтелектуальне зубожіння в Китаї не є явищем ізольованим. Загальновідомо, що маоїсти довели країну й до зубожіння економічного, до розладу промисловості й сільського господарства. Вкрай низьким став життєвий рівень китайського трудящого, і цей його напівжебрацький стан зведено в «ідейний принцип», мовляв, дбати про добробут є «економізмом», «егоїзмом» і мало не злочином.

Та, крім цих страшних відомостей, до нас доходять і інші — про все зростаючий рух опору, про справжні бої між хунвейбінами й робітниками та селянами Китаю. Досі маоїстам не пощастило встановити контролю над багатьма провінціями країни.

Рух опору дозволяє сподіватися на те, що китайський народ знайде в собі сили перемогти маоїстський режим. І чим скоріше це станеться, тим краще буде — можна буде врятувати тих, кому сьогодні ще загрожують загибель і знищення.

ОГЛЯДАЧ

МАКС ФРІЩ

ШТІЛЛЕР

Малюнок А. Левича

РОМАН

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРОКУРОРОВА ПІСЛЯМОВА

Ми дуже шкодували, що Штіллер після «Нотаток у в'язниці» — вони за згодою зацікавлених осіб, що й досі ще живуть, подані тут без скорочень і, звісно, без змін — не написав «Нотаток на волі». Даремно ми наполягали. Штіллер не відчував потреби писати далі. Згодом ми й самі зрозуміли, що наполягати не слід було. Штіллер занімів, коли можна так сказати, та насправді то був важливий, либонь, навіть вирішальний крок до внутрішнього звільнення. Що те звільнення почалося, видно було не тільки по ньому самому, але й ще більше по близьких до нього людях: зайшла ледь помітна, повільна, проте істотна зміна нашого ставлення до Штіллера. Тепер можна було з ним приятелювати: Штіллер звільнився від своєї манії переконувати інших.

Зайве тут ще раз докладно спинятися на так званій афері зі Смирновим. Штіллерове алібі на 18.1.1946 не викликало сумніву. Він справді приїхав до Нью-Йорка задовго перед тією датою і перші тижні, як можна переконатися з документів, мешкав у свого приятеля-чеха. Щоправда, Штіллер зміг довести це аж тоді, як нарешті перестав за-

[1] Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 3—4, 1968 р.

перечувати, хто він. Його байдужість до цієї підозри, здається мені, була від самого початку щира, щиріша за більшість його висловлювань під час попереднього ув'язнення. З іншого боку, влада, не знавши Штіллера особисто, не могла збагнути, чому він так уперто заперечує свою очевидну тотожність, і відповідальні органи хотіли, ба навіть зобов'язані були принаймні перевірити всі можливі стосунки його до невикритих досі злочинів. Серед тих невикритих злочинів були й два вбивства, що сталися в Цюріху; Штіллер нічого про них не знав. У всіх без винятку випадках наслідки були цілком негативні, і Штіллера звільнено того ж таки самого місяця.

Спочатку він оселився в невеличкому пансіоні над Женевським озером разом зі своєю дружиною, що вирішила вернутися до нього. Очевидно, обоє вони погано собі уявляли, як у них складеться далі спільне життя. Я теж напружено чекав, що в них вийде. На нашій невеличкій простій дачі у Форші, яку, одначе, можна було опалювати, Штіллер не захотів оселитися, мовляв, вона «до біса близько від Цюріха». На щастя, родинне місто дало йому, хоч і після палких суперечок у самій комісії, заохочувальну дотацію на суму дві тисячі франків; це означало, що подружжя все-таки мало кошти на два або й на три місяці. Тими грішми і сподіванкою на якесь подальше чудо вони й жили в Теріте над Женевським озером. Однак ми не могли собі уявити Штіллера в тому містечку. Наскільки ми пам'ятали, там були самі готелі, тенісні майданчики, линвові дороги й будиночки з башточками та гномиками; але гарні стосунки могли там прикрасити їм життя. Їхня цілковита мовчанка, навіть під час різдвяних свят, почала нас турбувати. Нарешті в першому листі, що починався звертанням: «Дорогий приятелю і прокуроре!», Штіллер попросив позичити йому електричну каструльку; була зима, і, крім гарячого сніданку, що входив у платню за помешкання, вони їли в своїй кімнатці тільки сухий харч. У тому короткому листі Штіллер дякував «за все» з підозрілою покорою. Ми тоді боялися за них: може, й затишна, але чужа кімнатка на мертвому курорті здавалася нам найневдалішими лаштунками нової зустрічі цього подружжя. Нарешті, на початку лютого ми з дружиною вирушили на кінець тижня до Теріте й знайшли їх обох, засмаглих на сонці, у справді затишній, вузенькій,зате з балкончиком, готельній кімнатці; їхні посклада-ні одна на одну валізи робили кімнатку ще вужчою, зате ще просторішим здавалося Женевське озеро за вікном. Штіллер був веселий, аж надто веселий; він узяв свою дружину під руку й відрекомендувався: «Подружжя швейцарських внутрішніх емігрантів». Ми нічого не питали про їхні плани на майбутнє. Унизу в їдальні ми всі не виходили за межі досить-таки силуваної розмови; зала була майже порожня, настрій ніби інтимний, а проте Штіллер та його дружина почувалися якось ніяково, наче ніколи ще не їли на білому обрусі. Крім нас, там було мало людей: якийсь спорохнілий англієць, що вже не володів як слід руками, й доглядачці доводилось нарізати йому м'ясо, французький маркіз, що їв, тримаючи перед собою розгорнену книжку, самі чужоземці, і все самотні, за винятком пари закоханих із Німеччини, в яких обручки, я відразу завважив, були не з того самого золота, — двох щасливих людей, примітних своєю соромливістю. Коли молодий кельнер, швейцарський німець, озвався до них по-французькому, вони й геть почервоніли. В кожному разі, ми не могли зрозуміти, чому Штіллер та його дружина були такі заляка-ні. На жаль, цілу суботу йшов дощ. Гуляти не можна було, а Штіллер і його дружина боялися порожнього фойє. Тож ми майже цілий день просиділи в їхній кімнатці між валізами. Я вже не пригадую, про що саме ми розмовляли, залишилося тільки загальне враження від тієї гостини. Штіллерова дружина, елегантна навіть у зношеному вбранні, майже весь час ходила з кутка в куток, казала хіба що яке слово, тільки слухала нашу розмову і безперервно курила. Вони справляли на нас таке враження, як росіяни в Парижі чи, казала моя дружина, німецькі євреї в Нью-Йорку: ніщо їм тут не пасувало. Пані Юліка і моя дружина бачилися вперше і, крім кількох фраз задля ввічливості, майже не розмовляли одна з одною. Штіллер часто пробував рятувати становище гумором. Усе те разом було гнітюче: нескінченно довге надвечір'я з дощем за вікнами, чай, повна кімната диму. Властиво, то було розчарування — мабуть, обопільне. Неважко було помітити, що гроші в них кінчаються. Знайти роботу, яка хоч трохи відповідала б їхньому фахові, що не мав великого попиту, майже не було надії. Про повернення до паризької балетної школи, що, до речі, належала не пані Юліці, а мосьє Дмитричеві, теж, мабуть, шкода було й говорити. Штіллер сміявся з тієї цілковитої безвиході. Пані Юліка стояла біля каструльки, засунувши гарні руки в кишені, чекала, поки закипить вода, і курила, а Штіллер сидів на валізі, обхопивши руками коліна; відчувалося, що так вони живуть і як залишаються вдвох — по-приятельському, але розмовляючи мало, двоє зв'язаних докупи людей, розважних настільки, щоб зносити одне одного. Штіллер попросив книжок.

Вони довго не давали про себе звістки.

Я теж не знав, що писати, а надто після нашої гостини. Намірявся написати, та й добре було б підтримати їх, але мені не спадали на думку потрібні слова. Послав їм велику пачку книжок, і серед них том К'єркегора, проте відповіді не отримав. Кілька місяців здавалося, що подружжя Штіллерів немає на світі. Принаймні ми вважали, що адреса їхня змінилася. Коли ми не можемо уявити собі життя якихось людей, то мало думаємо про них, навіть якщо вирішимо, що вони потребують нас. Я вже й гадку закинув про листування з ними; дружина ж моя з іншої причини, цілком слушної, вважала, що не може їм написати.

Коли це десь через півроку, пізнього літа, прийшов бадьорий лист, у якому Штіллер повідомив: «Винагороджені від бога за всі місяці попереднього ув'язнення, ми щойно знайшли, найняли і посіли вимріяний дім, вадську ферму!» Ми полегшено відітхнули. Складалося враження, що їм несподівано пощастило. Неймовірно низька платня наводила на думку про таку саму неймовірну занедбаність, проте наш приятель вихваляв понад усе свою вадську ферму. В кожному разі, здавалося, що він справді щасливий. Ми собі уявляли затишну хатку, к«олишню господу вадського селянина, може, навіть виноградаря, Штіллер сам не знав; до того ж виноградник на узгір'ї, старе давило, таке старе, що мимоволі викликало пошану, вітром підшита клуня, така завбільшки, що якраз годилася на майстерню, а ще алея з великими платанами, що надавала всьому дворищу враження панського. В якомусь листі то були вже не платани, а берести. В подальших листах клуня взагалі згубилася. Зате виринули інші радощі; зненацька Штіллер згадав, що на подвір'ї є старий колодязь, і намалював нам його куте цямриння, що там є вулики і грядка з трояндами. Все те він описував любовно й добродушно, як трохи занедбане, трохи заіржавіле, струхлявіле й геть зарослe темним плющем. Нам довелося неабияк напружувати свою уяву, хоч ми й добре знаємо околиці Гліона. Думалося, що наш щасливий приятель трохи перебільшував. Його власноручний малюнок показував стрімкий дах під черепицею, зі скісним гребенем, що їх часто можна здибати у Вадському кантоні, навколо — узгір'я, зарослe садком, а за ним Савойські Альпи; алеї з вісімдесятьма берестами не було. Моя дружина дозволила собі запитати про неї. Осібний малюнок, такий гарний, що ми почепили його в передпокої, зображав внутрішній вигляд помешкання з великою селянською грубою і Юлікою, що вклякнула коло неї, розпалюючи дрова; на берегах малюнка дописано щире запрошення на грінки з сиром.

«Коли ви приїдете?» — починався сливе кожний лист, а наприкінці Штіллер щоразу дописував: «Не забудь тільки, що машиною сюди доїхати не можна. Ніхто тобі не покаже дороги. Залиш її в Монтре. А я вийду по тебе, бо сам ти ніколи не знайдеш моєї вадської ферми!»

Надійшла зима, а ми так і не побачилися зі Штіллером. Він не мав ані грошей приїхати до Цюріха, ані бажання, хочби ми його й запросили. Минула й весна, а ми — нині мені аж самому дивно — й досі не зустрілися. Штіллер писав до нас частенько і в своїх листах згадував не раз про Юліку. Ми знали, що якийсь час вона працювала помічницею в продуктовій крамниці. Але про основне, про їхнє подружнє життя, він ніколи навіть не натякав. Натомість на двохтрьох сторінках змальовував захід сонця. Властиво, він мовчав; кожний його лист я сприймав як витягнену з моря пляшку, що повідомляє тільки про місце, де її вкинуто, але не мав ніякого права порушувати його мовчанку, як під час допиту, відвертими чи підступними питаннями або провокаційним тлумаченням його слів. Він намагався писати дотепно.

«Ти мабуть, не віриш, — якось написав він, — що я знайшов будинок, про який мріяв ціле життя. Чому ти не приїдеш? Я визнаю, що звідси видно Шільйонський замок і Дан дю Міді [1], що, як дме західний вітер, чути гуркіт поїздів, гучномовців на міжнародних регатах, галас наших курортників, не стану відмагатися, що видно також деякі готелі Монтре, властиво, всі, але, щоб ти знав, ми просто вище від усього цього, і внутрішньо також вище. Зрештою, сам переконаєшся! В льоху, що про нього я тобі ще не писав, є порожні бочки, в них можна гукати так, що сам злякаєшся власного голосу, а як стояти тихенько, то чути, як шарудять миші за дошками, може, навіть щури, в кожному разі, видно, що дошки правдиві, а це найважливіше. Усе тут правдиве, навіть ластівки під дахом, що його я цілий тиждень латав, ненастанно жахаючи Юліку: вона все боялася, щоб я не впав. А тим часом я тепер просто втілення обережності, чіпляюся за життя, як ніколи досі, бо завше почуваю, що смерть наступає мені на п'яти, а це, щоб ти знав, цілком природнє почуття, воно є ознакою життя. Справді, я рідко таке переживав: майже завше тішуся прийдешнім днем і благаю тільки одного: щоб він був такий самий, як учорашній, бо теперішнє вдовольняє мене до такої міри, що часом я аж сам дивуюся. Думаю обладнати собі робітню, не можу ж я весь час тільки читати твого К'єркегора та інші такі

[1] Вершина в Савойських Альпах (3260 м).

самі складні книжки, треба підв'язувати виноград, полоти бур'ян, та ще купувати наждак, добриво, порошок на слимаків, рубати дрова, як бачиш: retour à la nature [1]. До речі, скажи своїй дружині, що це не платани, а берести, на жаль, присохлі, як тепер майже всі берести: ніхто не може пояснити, чому берести не витримують нашої епохи. Нам страшенно шкода, що їх доведеться спиляти, хоч вони й належать нашому сусідові. Чи ти ще їх застанеш? Я вже подумки дожидаю тебе там, унизу, на пероні в Монтре. Тоді поведу вас досить стрімкою, давньою кам'янистою стежкою поміж огорожами виноградників, улітку розпеченою, мов піч, але восени вітряною, вже десятки років тому зарослою мохом, по якій тепер ходять тільки люди, що збирають хмиз, і подружжя Штіллер (вимовляй Штілєєер!). Та навіщо я тобі змальовую цей куток? Прочитай краще свого, а тепер і мого улюбленого Рамю. Коли ж ви все-таки приїдете? Приїжджайте, і то якнайшвидше, поки не завалився наш будинок, поки мої ноги не заросли мохом, поки плющ не заснував нам очі».

Читаючи такі листи, ми усміхалися, бо добре пам'ятали, як раніше Штіллер глузував із сільського життя, називав його «останнім притулком людської душі»; тепер він, здається, почувався в своїй вадській фермі краще, ніж будь-коли. Особливо нас потішила звістка, що пані Штіллер пощастило знайти роботу, яка мала для неї глузд і забирала тільки півдня,—вона стала провадити в Монтре, у жіночій школі, уроки ритмічної гімнастики. А Штіллер тим часом сам собі знайшов діло. На день народження моєї дружини від нього прийшов цілий пакунок із керамікою — розмаїті вази, дзбани й тарелі, усе практичні речі. Про таке Штіллер ніколи й словом не згадував. Тепер він писав у листі, доданому до пакунка:

«Ви повинні знати, якби колись захотіли приїхати в Гліон, що я тепер природжений гончар. Загрібаю грошву. А як матиму свою піч випалювати кераміку, то ви мене просто не впізнаєте. Але тоді, натоптавши спершу гаманця, я переберуся вище, до Ко. Це зовсім близько звідси, десять хвилин їхати вузькоколійкою. Та поки в мене коштів на переїзд не стане, я ще випалюю свої горщики не сам. Найбільше я продаю їх американцям, що мають деякий смак. На моїй хвіртці написано: «Swiss pottery»[2]. І якраз американці, що сяк-так розуміються на кераміці, не виходять з дива, що в нас можна знайти майже такі орнаменти, як я на власні очі бачив в індіян під Лос-Аламосом в Арізоні, а надто в індіянському музеї, що міститься в Санта-Фе».

Штіллер ніколи не втрачав замилування до містифікації. Щоб почуватися добре серед людей, йому треба було трохи прикидатися. Коли нарешті моя дружина, їдучи до південної Франції, загостила на короткий час у Гліон разом з дітьми, я її спитав про ту вадську ферму, та вона тільки засміялася на відповідь: мовляв, мені треба самому її побачити! Насправді все там було, мабуть, не таке чудове, як у Штіллерових листах. Пані Штіллер час від часу доводилось перебиратися трохи «вище». Лишаючись сам, Штіллер часто телефонував до нас уночі. Розмови ті були для нас обтяжливі, бо не раз саме тоді ми мали гостей. Штіллер здебільшого був трохи напідпитку й говорив про К'єркегора: мовляв, йому конче треба моїх пояснень. До того ж телефонував він із заїзду, бо його власний телефон знову від'єднано за несплату рахунку. Я ніколи не був знавцем К'єркегора; ту книжку я послав йому в зв'язку з одною розмовою про меланхолію, як ознаку естетичного ставлення до життя. Коли він зателефонував уночі, то ні я, ні він не мали книжки під рукою. А головне, що, очевидно, він майже й не читав К'єркегора, отже, йому йшлося про щось інше. Він висів на апараті чверть години або й довше, часом навіть півгодини, мабуть, щоб тільки чути чийсь голос. До мене долинав гамір у заїзді, брязкіт начиння, крик від футбольного автомата. Я насилу розрізняв Штіллерові слова. Він, певне, часто мав мене за дріб'язкового типа й подумки проклинав. Знаючи його скруту, я щоразу квапив, щоб він кінчав дорогу розмову. Мабуть, я не годен був до кінця відчути себе в його становищі. Штіллерові жарти не могли сховати від мене, який він самітний, як прагне мати приятеля. І саме через те я почувався цілком безпорадним. Здебільшого я просто не міг дати йому того, що він чекав від мене, бо й сам не мав нічого, тому він не раз кривдив мене, несподівано питаючи: «Ти що, скупий?» А тоді додавав: «Кажи щось, байдуже що, але кажи!» Завше він кінчав словами: «Якщо ти колись приїдеш у Гліон, хоч я вже й не вірю...» — і замовкав, не кладучи трубки. Я казав тоді кілька разів «до побачення», але й далі чув брязкіт посуду або кельнерку, що перелічувала коло буфету по-французькому замовлення. Штіллер, не попрощавшись, чекав, щоб я поклав трубку. Ми з Сибілою боялися тих нічних розмов. Інколи просто не знімали трубки, і він пробував додзвонитися аж до другої години ночі.

Ми не бачилися з ним десь півтора року, коли нарешті одного сонячного дня в жов-

[1] Повернення до природи (франц.).
[2] Швейцарська кераміка (англ.).

тні я висів-таки в Монтре. На пероні я не зразу його впізнав: він мав чисто міський вигляд у моєму старому костюмі. А найчудніше, що він навіть не рушив у мій бік. Привіталися ми трохи ніяково. Мавши на оці його стрімку кам'янисту стежку, я взяв із собою тільки течку; Штіллер хотів забрати її в мене, але я не погодився. Зовні він на диво мало змінився, лише рідкий чуб ледь посивів і ще дужче порідшав; побільшала також лисина. Мій старий костюм був на нього закороткий, а надто рукави, й надавав йому хлоп'ячого вигляду. Штіллер відразу спитав про мою дружину, а тоді й про дітей; адже він їх бачив раз. За якусь хвилину ми вже розмовляли цілком невимушено. Тепер я відчув, що не тільки через брак часу не бачив його аж півтора року. Я, мабуть, трохи боявся цієї зустрічі; наша приязнь зародилася під час його попереднього ув'язнення, і могло статися, що попри все наше бажання вона минулася, стала радше спогадом, аніж дійсністю. В Монтре Штіллер купив ще вина марки «Сан Сафорін», мовляв, «щоб зберегти вірність околиці». Дві пляшки він запхнув у кишені піджака, а третю ніс за шийку, немов ручну гранату; нарешті ми рушили до Гліона. Справді туди вела, на мій подив, старовинна стежка. Кам'яниста й стрімка, як він змальовував, вона бігла вгору поміж огорожами виноградників. Що вище, то дужче ми відчували свій вік і врешті спинилися перепочити. Перед нами виднів Шільйонський замок, унизу розглядалося Теріте з готелями, фунікулерами, тенісними майданчиками, літніми будиночками, а віддалік синіло велике Женевське озеро. Тут людина почувалася майже так, як над Середземним морем. Якщо не зважати на крикливі літні будиночки, та місцевість відзначалася якимось радісним, незвичним для нашого краю розмахом. Правда, я не міг собі уявити, де на тому забудованому узгір'ї могла поміститися вадська ферма. Та й невдовзі мав бути вже Гліон. Ми розмовляли про виноградарство, про поняття культури, про вільний час як передумову культури, про шляхетність утіхи і про грунтовну різницю між картоплею та виноградом, про мудру веселість, що панує скрізь, де росте виноград, про зв'язок між розкішшю й людською гідністю тощо... Я не поминув таблички на залізній огорожі: «Swiss pottery». Не припиняючи розмови, Штіллер штовхнув ногою іржаву хвіртку й повів мене зарослою мохом стежкою повз розмаїтих городніх гномиків до будинку своїх мрій. У всьому прозирала занедбаність — зразу було видно, чому така низька платня. Поцяцьковані чавунні вази, подекуди вже діряві, пісковикова Афродіта чи Артеміда з відбитою рукою, невеличкі джунглі, що мали бути трояндовою грядкою, скрізь повно кривих східців із поруччям по обидва боки, деякі геть полупані: видно, що то тільки цемент; заплетений водоростями басейн, стара собача буда, тераси, зарослі бур'яном,—десь так виглядав той садок, заселений цілими гуртами веселих гномиків із кольорової кераміки, подекуди цілих, а подекуди потрісканих. Я гадав, що то ще тільки перехід до його садиби. Штіллер не переставав говорити: дивовижне оточення нітрохи його не бентежило, він до нього звик. Сам будинок, літня дача, на щастя, геть заріс плющем і тільки в горішній частині виставляв на очі свій несмак: мурована башточку з гарненькими стрільницями, дерев'яний ганок, весь у химерних закрутках, наче випиляний лобзиком, подекуди плити з туфа, все невеличке, радше дрібне, мов іграшкове, накрите непомірно стрімким дахом. Я аж очам своїм не вірив. То була швейцарська хатина і водночас далека подоба шотландського замку. Штіллер тим часом витяг з кишені пляшки, видобув із штанів ключа й заявив, що пані Юлія десь за годину вернеться зі своєї школи. Отже ми прийшли. Як на багатьох таких будиночках, тут теж була таблиця з підробленого мармуру, і на ній стояв напис: «Mon repos»[1]; позолота на деяких літерах геть почорніла. Внутрішній вигляд мене вже не вразив. Дерев'яний ведмідь готовий був прийняти наші парасолі, над ним висіло вкрите плямами люстро. Було сонячне надвечір'я, і на стелю — на сірий тиньк та на очеретяні мати там, де тиньк повідпадав, — лягав бляск Женевського озера. Крізь засклений у стилі початку нашого сторіччя ганок лилося світло, наче з акваріума. Гуркіт потяга тут чути було так само виразно, як у будиночку залізничного сторожа, а десь зовсім близько шурхотіла намащена линва фунікулера. Штіллер щось робив, тож я мав змогу, ба навіть мусив роззиратися довкола, щоб якось згаяти час. Він примощував під струменем холодної води наше біле вино. Потім ми посідали надворі, на зарослому мохом підмурку, серед веселих завше гномиків, і врешті мені довелося-таки спитати:

— То це й є твоя вадська ферма?

Штіллер, що, очевидно, не бачив різниці між своїм описом і дійсністю, сказав тільки:

— Шкода, що ти не застав моїх вісімдесяти берестів, їх спиляли, наче тому, що вони всихали.

І на цьому жарти скінчилися. Я спитав:

— То як тобі живеться?

У мене було таке враження, що Штіллер наперед поклав собі ні на що не нарікати.

[1] Мій затишок (франц.).

— А як там мається твоя дружина? —натомість запитав він. І в подальшій розмові, не знаю чому, уникав називати її на ім'я. Більше він не питав ні про кого, і розмова між нами не в'язалася.

— Чому ти не сховаєш тих гномиків до клуні? — запитав я, аби не мовчати.

Штіллер стиснув плечима:

— Не знаю, просто не маю часу, вони мені не заважають.

Та попри все я почував, що мій приїзд його тішить.

— Коли прийде Юліка, — сказав він, — вип'ємо вино!

А поки що ми курили... Я дуже добре пам'ятаю тих п'ятнадцять порожніх хвилин. Що робить людина з часом, відміряним їй на життя? Це питання поставало в мене майже підсвідомо, просто непокоїло мене. Як Штіллер витримує, ставши віч-на-віч із цим життям, такий безборонний, не маючи ніякої ваги ні в суспільстві, ні в своєму мистецтві? Він сидів на потріскаиому підмурку, обхопивши руками коліно, і я, дивлячись на нього, не міг собі уявити, як він витримує своє існування, взагалі як людина, свідома того, що пережила, отже цілком позбавлена ілюзій, може витримувати своє існування!.. Його гончарня містилася в добре освітленому підвалі, що виходив на стрімке узбіччя. Раніше там була пральня з сушарнею і комора на городнє знаряддя. Колись білені стіни тепер були всі у плямах цвілі, хоч сонце світило туди з полудня до вечора. Я полегшено відітхнув: тут принаймні можна було собі якось уявити дні нашого приятеля.

— Треба щось робити! — сказав він, оглядаючи готові речі, ту «Swiss pottery», що давала йому невеличкий заробіток. — Ці миски ще подобаються Юліці. — А трохи згодом додав: — Як тобі відомо, всього треба вчитися. Справжнім майстром у кераміці я вже не стану.

Особливо радів Штіллер, показуючи мені гончарне коло, що його сам виготовив. Невігласом бувши, я дивився на нього як на правдивого майстра в своєму мистецтві, коли він говорив про гончарство різних народів, про таємниці певних полив. У чому він змінився? Мені здавалося, що думки його були дужче, ніж досі, звернені на самі речі. Коли раніше він говорив тільки про себе, навіть як ішлося про подружжя взагалі, про негрів, про вулкани чи бозна ще про що, то тепер оповідав про «свої» горщики, про «своє» гончарне коло, про «свою» поливу, навіть про «своє» ремесло, ні словом не згадуючи про себе.

— О, пан прокурор! — привітала мене пані Юліка. Штіллер поцілував її в щоку: руки він трохи забруднив гончарним колом. Мені здалося, що пані Юліка постарішала, проте лишилася така сама незвичайно вродлива, як і була; її чудові дівочі коси стали ще кращі й блищали, майже не потребуючи косметики.

— Знову має причину, щоб випити вина! — сказала вона, коли Штіллер, спершу поставивши нам надворі два хисткі шезлонги, пішов до своїх пляшок. — Гарно тут, правда?

Хоч я відчував до тієї незвичайної жінки дедалі більшу симпатію, а проте ніколи не знав, про що з нею говорити. Її холодності, якою вона, очевидно, прикривала свою несміливість, не можна було брати на свою адресу. Вона, певне, й не здогадувалась, як мало звірялась людям, і не могла збагнути, чому хтось не відчуває її прихильності, її втіхи з відвідин чи з невеличкого подарунка. Роздивляючись на вибивану хусточку ручної роботи, вона тільки сказала:

— У нас тут такої не знайдеш.

Мабуть, вона страшенно боялася слів, а з іншого боку я справді зніяковів, коли пані Юліка зразу ж відклала хусточку, хоч вона їй напевне сподобалась, наче сподівався цілої промови в подяку. Я спитав її про роботу в жіночій школі в Монтре, але майже нічого не довідався, і став міркувати, чим би ще її зацікавити. Вона відкинула назад голову з мідяними косами, звісно, стомлена своєю роботою.

— Із нашого Штіллера став правдивий гончар! — почав я, і вона кивнула головою.

Ще в підвалі мене вразили Штіллерові слова: «Ці миски ще подобаються Юліці!» Видно було, що дружина стримано оцінювала його роботу, не дуже цікавилась нею, а може, навіть скептично ставилась до його спроб. Так, шановному Штіллерові бракувало, мабуть, бодай хоч якогось заохочення, критики в межах захвату; з тих його слів у підвалі можна було здогадатися, що пані Юліка вважає все те гончарство забаганкою. Тепер вона сказала мені:

— Просто аж не віриться, як він багато домігся за два роки, правда?

Я погодився з нею.

— От ви б йому й сказали про це, він би зрадів.

— А хіба я йому не кажу?

— Ви ж самі знаєте, — ухильно мовив я, — нашу чоловічу натуру! Ми хочемо вражати того, кого любимо, а як не можемо, то шукаємо публічної арени!

Я зводив усе до жарту.

— Не знаю, чого він завше від мене чекає, — сказала Юліка, протираючи обома руками очі. — Хіба я йому не казала? Коли ж він мене не слухає.

Я не мав наміру брати на себе роль опікуна і припинив розмову. Саме надійшов Штіллер.

— Ви ще й досі на «ви»? — вигукнув він, ще дужче бентежачи нас. — Ну, будьмо! — І ми цокнулися маленькими холодними чарочками.— Ти не п'єш? — спитав він, коли Юліка не взяла своєї чарки, і знову сказав: — Будьмо!

Якусь хвилину я міркував, чи, бува, пані Юліка не чекає дитини: вона так німо й рішуче відмовилася від вина, наче їй заборонено пити. Я пошкодував, що вона бодай не пригубила чарки. Вона якось наперед вилучилася з нашого товариства. Завше мені здавалося, що нема нічого дражливішого, як бавити час утрьох. Через те я чесно намагався не приєднатися до Штіллера. З ним легко було, він мав жіночий хист пристосовуватися, натомість пані Юліка взагалі не боронилась, коли її вилучали з розмови. Вона мовчки лежала, світячи косами, її обличчя — я бачив його збоку — вабило мене і водночас непокоїло, мені здавалось, що на ньому застиг вираз постійного переляку. Штіллер не зважав на те, він тішився своєю дотепною балаканиною, раз по раз звертаючись також до пані Юліки, і тоді в його словах бриніло ніжне прохання, уважність, але й настійливість. Часто я думав: «Він надто все собі полегшує. Розплачується чаром, якого йому не бракує і який йому нічого не коштує». А ще мені здавалося, що Штіллер завше хоче щось направити і тоді стає ввічливий, аж несміливий.

— Облиш! — просила пані Юліка. — Мені справді не треба подушки!

З того, як Штіллер позирнув на пані Юліку, я помітив, що він образився, наче його несправедливо відштовхнуто. Якби я був суддя, то, певне, признав би слушність пані Юліці: надто вже вперто він тицяв їй подушку. Щоб відвернути його увагу на інше, я спитав:

— А де ти гадаєш улаштувати свою гончарну піч?

Однак Штіллер не чув мене.

— Чому ти не хочеш подушки? — мучив він нещасну Юліку.

Врешті, щоб мати спокій, вона взяла її, не подякувавши, й поклала не під голову, а під коліна, де вона їй менше заважала. «Двоє людей доброї волі!» — подумав я і почав хвалити вино. Потім, без ніякого зв'язку, оповів історію, що її сам недавно почув.

— Тобі цікаво буде, ти ж бо колись відкрив Мексіку, — сказав я. — Хтось там розводив свині, не знаю вже де, але йому ті свині чогось не виплачувалися. Він тяжко працював від світання до смеркання, вклав у те діло всі свої гроші й половину життя, все своє самолюбство, і все марно, одне слово, свині не давали йому зиску, хоч ти вмри, та ще й настала жахлива посуха. Там таке буває? Якась річка висохла, не пам'ятаю, яка саме, а тоді, кажуть, крокодили вирушають навмання до іншої річки. Одного чудового дня з'явився цілий табун крокодилів, що сунули просто на ферму. Що робити? Бідолаха міг, наприклад, вилізти на дах і постріляти їх усіх, та він зробив не так! Він дав їм пожерти свиней, що все одно йому не виплачувалися, а натомість зміцнив огорожу навколо і раптом став господарем крокодилячої ферми, постачальником шкіри на жіночі торбинки, щасливцем, якому неймовірно поталанило.

Штіллер зареготав.

— Кажуть, що це правда! — додав я.

— Чудово, еге ж? — звернувся Штіллер до Юліки.

У неї був не сміх, а сама лиш міміка. Тепер мені здається, що, власне, іншого сміху я в неї ніколи й не бачив. Він завше проступав тільки на обличчі, наче вона загубила внутрішній сміх чи й не мала його. Юліку не можна було розвеселити, кожна така спроба кінчалася невдачею, тільки потім ти сам собі видавався дурним. Я був лютий на себе. Навіщо ця балаканина? Було осіннє надвечір'я, сонце лагідно сяяло, саме така пора, як Штіллер писав в одному листі: «А тоді, мій любий, як ми сидимо надворі й осіннього сонця вистачає, щоб людина почувала себе щасливою, як знову спіє виноград, як над озером здіймається металевого кольору імла, але гори зі своїми золотавими лісами лишаються ясні й строкаті під середземноморським небом, а на ціле озеро лягає смуга із живого срібла, а згодом із блискучої бронзи, а ще пізніше з міді...» Живого срібла вже не було, озеро сяяло блискучою бронзою. Час від часу я оглядався: завше веселі гномики, хатина з баштоцкою, бур'яни, сіра Афродіта, порожній, заросли мохом, повний рудого листя колодязь з іржавими трубами, ганок, засклений зеленавим склом, плющ, червоний, як кров, фунікулер у вечірньому сонці, — все те здавалося трохи неймовірним. Самі вони, Штіллер і пані Юліка, були в цьому оточенні, наче в чужому вбранні, сповнені мовчазної свідомості, що, врешті, кожне вбрання чуже й дочасне. Я дивувався з них. Що тут справді було їхнє, то це сонце разом із грою світла на Женевському озері, гончарня в підвалі, всі ті труднощі, що звичайно бувають у людей, і, може, ще їхній безпорадний гість. Коли Юліці давали спокій, усе йшло якнайкраще. Та ось Штіллер захотів знати, чи я вірю у виховне значення рит-

мічної гімнастики. Пані Юліка не дуже переконливо боронила гімнастику, а Штіллер вважав, що вона повинна знову присвятити себе чисто мистецькій роботі, закласти власну балетну школу в Лозанні. До обговорення практичних труднощів не дійшло: пані Юліка просто гарячково опиралася, а Штіллер журився, що вона нічого не хоче прийняти від нього, ані подушки, ані запізнілої віри в її мистецтво. Насуплений, він підвівся й пішов по другу пляшку...

— Рольфе, — озвалася вона, як ми лишилися самі. — Відрадьте його! Нічого з тією школою не вийде. Прошу вас, відрадьте його. Він мене до божевілля нею доведе!

Дарма я пробував зважити практичні можливості, обміркувати, чого Штіллер сподівається для дружини від тієї школи, дарма питав, чого б пані Юліка сама бажала, вона була глуха до моїх слів; побачивши, що зі мною шкода й розмовляти, вона відкинулась назад і тільки мовчки хитала головою.

— Чого він завше від мене хоче?—врешті сказала вона змучено, коли я замовк. Очі її блищали слізьми; тонкими білими руками вона вчепилася в поруччя шезлонга, як, буває, чіпляєшся в кріслі зубного лікаря, аби не тремтіти. Признаюсь, мені її поведінка здалась екзальтованою; я відчував, що мене силують виповісти свою думку про давно вже, очевидно, спірну справу, якої я не знав гаразд, а тому й не мав ніякого бажання втручатись у неї.

— Штіллер напустив мені туману з своєю вадською фермою, — сказав я, проте пані Юліка не приставала на розмову. — Але ця околиця, — плів я далі, — найбільше подобається мені над Женевським озером...

Вона не слухала моєї балаканини, не помічала, що я намагаюся звернути розмову в потрібний напрямок.

— Відрадьте його! — попросила вона знову так само схвильовано. — Що ви собі надумали? — напала вона й на мене, але потім чемно загладила свою гарячковість: — Повірте мені, що нічого не вийде. Не вийде. — І по хвилі додала: — Він цього не повинен знати.

— Чого не повинен знати? — спитав я.— Що ви маєте на думці?

— Не питайте мене, — попросила вона, тоді зібралася на силі, випросталась і сягнула по другу цигарку; я простяг їй запальничку. — Мені не треба стільки курити, — сказала вона, немов перелякано чи так, ніби я її силував курити, в кожному разі, не подякувала за запальничку, що нею врешті й не скористалася. — Він не повинен знати, — мовила вона ще раз, наче до самої себе. — Я була в лікаря... — Пані Юліка, напевне, не хотіла ні з ким про це говорити, жалкувала, що прохопилася; я, звісно, чекав пояснення, хоч і мовчав: — Уся ліва легеня, — сказала вона. — Я б не хотіла, щоб він уже тепер знав. Це треба зробити. Якнайшвидше.— Її раптовий спокій, її дивне самовладання, що справляло таке враження, наче сердешна жінка й гадки не має, про що йдеться, хоч потім вона сама вжила медичного терміну, не від лікаря почутого, а підказаного їй власним розумом, та ще те, що вона зовсім не нарікала, приголомшило мене; я опустив очі, ніби шукав чогось у жорстві, не зважуючись глянути їй в обличчя, щоб не зрадити думок, які роїлися мені в голові. — Атож, — сухо сказала вона, — отакі в мене справи.

Я перейняв її сухий тон.

— А коли має відбутися операція?

— Якнайшвидше. Я ще сама не знаю. Як тільки зважусь...

Невдовзі прийшов Штіллер із другою пляшкою й заявив, що скочить ще в Гліон по виноград...

— Відрадьте його! — вела своєї пані Юліка, наче й досі говорилось про балетну школу.

Вона знову відкинулась назад, і голова її тонула в буйних косах. Мені здається, що я зроду не бачив самітнішої людини за ту жінку. Між її лихом і світом наче здіймалася непроникна стіна, не тільки її поведінка, а радше якась певність, що її не почують, давнє й безнадійне, сумирне, але довіку пекуче, невиліковне переконання, що партнер чує лиш самого себе. Мені кортіло спитати, чи її хтось коли-небудь кохав. Звісно, я не спитав. А чи сама вона кохала? Мимохіть я спробував уявити собі її дитиною. Може, так вийшло тому, що вона сирота? Сподіваючись, що пані Юліка от-от почне звірятися, я також мовчав, дослухаючись до її рівномірного, глухого віддиху. Що з нею сталося? Бо я не міг повірити, щоб людина від самого початку могла мати таке незворушне обличчя навіть у стані кричущого лиха. Хто її зробив такою? Минуло вже п'ятнадцять хвилин, як Штіллер пішов, за п'ятнадцять хвилин він мав повернутися.

— Тепер і ви чекаєте, — врешті почала вона, — що я вам щось скажу? Я не маю що казати. Хіба я можу змінитися? Така я вже є, і годі. Чому Штіллер завше хоче мене змінити?

— Справді хоче?

— Авжеж. Може, навіть бажаючи мені добра, бо він переконаний, що кохає мене.

— А ви, — спитав я, — теж його кохаєте?

— Я його дедалі менше розумію, — відповіла вона після довгої задуми. — Ви не знаєте, Рольфе, чого він завше чекає від мене?..

Щоб заспокоїти себе самого, — звісно, мені не йшло з думки її жахливе признання, — я спробував виповісти свої тодішні міркування про Штіллера, про його чисто людські нахили, про його здібності й можливості, про його розвиток за останні роки, виповісти, ані звинувачуючи його, ані боронячи, може, лиш трохи прикрашаючи; довгий час мені здавалося, що пані Юліка слухає. Напевне, мені було легше «збагнути» Штіллера, ніж пані Юліці, і після її останнього запитання я вважав, що це й є моє негайне завдання. Розмовляючи, я щось креслив гілкою на жорстві. Та коли випадково підвів очі, щоб принаймні з її міни вичитати, що вона гадає про одне питання, яке сам, чоловіком бувши, не міг розв'язати, то побачив, що обличчя в неї геть спотворене, властиво, то було вже не обличчя — ніколи його не забуду. Вуста були розтулені, як в античних масок. Надаремне вона силкувалася закусити губи, вони тремтіли, не слухаючись її. Я бачив, що вона німо хлипає. Розплющені невидющі очі були повні нечутних сліз, маленькі кулачки лежали на колінах, тіло дрижало — так вона сиділа, змінена, аж її годі було впізнати, глуха до найгучнішого крику, німа, вже не людина з якимись своїми рисами, а тільки охоплене розпачем тіло, м'ясо, що безмовно кричало в смертельному жахові. Не пам'ятаю, що я тоді зробив... Потім, як я тримав у руках її маленькі кулачки, що й далі судомно здригалися, як її обличчя розгладилося з утоми, вона мовила:

— Не кажіть йому про це. — Я кивнув, щоб якось її підтримати. — Обіцяйте, що не скажете...

Невдовзі по тому прийшов Штіллер із виноградом. Пані Юліка швидко підвелася, відвернулась, щось сказала здалеку про цукерки й зникла. Штіллер не давав мені спокою, домагався, щоб я конче покуштував винограду на десерт. Я не міг збагнути, чи він нічого не помітив по мені, чи тільки прикидався. Він запевняв, що радий з мого приїзду, сподівався гарного вечора. Я перевів розмову на вино, та Штіллер мимохідь запитав, якою мені здалася Юліка.

— Я маю на гадці її здоров'я, — пояснив він. — Правда ж, у неї чудовий вигляд?

Ми стояли й пили вино, кожен засунувши ліву руку в кишеню. Коли врешті з'явилася пані Юліка з цукерками, вбрана у вовняну жакетку, вигляд у неї справді був чудовий. Вона напудрилася, але не тільки це її змінило. Здавалося, що вона сама нічого не знає про свою хворобу. Мене гнітило химерне почуття, що то цілком інша людина, наче все перед тим лиш приснилося мені. Надворі справді похолоднішало, і ми зайшли до хати. Я не міг собі уявити, як мине той вечір; та Штіллер не вбачав у ньому нічого особливого, і пані Юліка теж.

На той час я ще не бачив Штіллерових нотаток, знав тільки, що під час попереднього ув'язнення він писав ніби щоденник. У післямові я не маю на думці вдаватися до численних спростувань. По-моєму, й так добре видно упередженість тих нотаток, їхню суб'єктивність, а інколи й очевидне перекручення правди, хоч, як опис особистих переживань, вони, може, й чесні. Та образ пані Юліки в нотатках мене приголомшив: мені здається, що образ той більше говорить про автора, аніж про особу, з якої він так свавільно зліплений. Хтозна, може самий намір зобразити живу людину вже якийсь нелюдський. Це якраз стосується й Штіллера. Щоправда, більшість із нас не пише нотаток, але, очевидно, робить те саме в інший спосіб, не на папері, і в обох випадках наслідок однаково прикрий.

Звісно, я ще довгий час звертався подумки до своєї гостини в Гліоні. Повернувшись додому, я невдовзі дістав від пані Юліки листа, в якому вона, не пояснюючи причини, ще раз благала мене нічого не казати Штіллерові. Хоч би яка була моя власна думка, проте я не мав права самовільно порушувати ззовні мовчанку тієї пари, бувши випадковим і, мабуть, небажаним повірником. Може, бідолашна пані Юліка боялася, що Штіллер розгубиться й тоді взагалі не можна буде з ним витримати? Я не знаю. Чи мала підстави сподіватися, що все-таки не дійде до операції? А ще, звісно, цікавив мене сам Штіллер. Мені здавалося, що з ним щось сталося. Замовкло в ньому прикре запитання, за кого ми його вважаємо, замовк страх, що його сплутають із кимось іншим. Я відчував, що в стосунках із ним звільнився від ледь усвідомлюваної силуваності; мені самому стало легше. Доки людина не прийме себе саму, доти боятиметься, що оточення її не зрозуміє або фальшиво витлумачить: надто важливо тоді для неї, якою ми її бачимо, і саме її тупий страх, що через нас їй доведеться взяти на себе фальшиву роль, неодмінно й нас робить тупими. Він хотів, щоб ми дали йому волю, але нам не давав волі. Не дозволяв нам брати його за когось іншого. Хто ж кого силував? Про це можна багато говорити. Самопізнання, що повільно чи нагло відчужує людину від

життя, яке вона досі вела, — тільки перший, необхідний крок, але його мало. Скільки ми знаємо людей, що якраз на цьому східці спиняються, вдовольняються меланхолією самопізнання й надають їй видимість дозрілості! Мені здається, що Штіллер перейшов цей поріг ще тоді, як зник. Він уже готовий був зробити другий, куди важчий крок: не вболівати, що він не той, ким би хотів бути, а прийняти себе таким, як він є. Адже нема нічого тяжчого, як погодитися з самим собою! Властиво, таке вдається тільки наївним людям, а все ж у своєму колі я мало зустрічав людей, що їх можна було б назвати наївними в цьому гарному розумінні. На мій погляд, Штіллер, коли ми зустрілися у в'язниці, вже до певної міри подолав те болісне прийняття самого себе. То чому ж він так по-дитячому боронився від свого оточення, своїх давніх приятелів? На щастя, я не знав особисто колишнього Штіллера й через те мені було набагато легше зайти з ним у якісь розумні стосунки: ми зустрілися аж тепер. Та хоч він був уже готовий прийняти самого себе, хоч мав добру волю врешті подивитись у вічі власній дійсності, але не домігся ще одного, а саме: йому не було ще байдуже, чи визнає його оточення. Він почувався іншим, і цілком слушно — то був не той давній Штіллер, якого в ньому відразу впізнавали; але йому хотілося кожного переконати, що він інший, а це вже було по-дитячому. Але як можна відмовитись від бажання, щоб принаймні найближчі нам люди пізнали нас у нашій правдивій дійсності, яку ми самі не знаємо, тільки в найкращому випадку годні в ній жити? Цього ми ніколи не осягнемо, якщо не будемо певні, що нашим життям керує якась надлюдська інстанція, чи принаймні якщо не будемо палко надіятись, що така інстанція існує. Штіллер зрозумів це дуже пізно. А чи таки зрозумів? Після тих перших відвідин восени у мене склалося враження, що зрозумів, хоч він не сказав про це ні слова: може, якраз тому. Сам Штіллер, — і це чи не основна причина, що він замовк, — зовсім не відчував потреби пояснювати комусь, що він перемінився. Нова робота теж не виповідала його; він виготовляв тарілки, миски й чашки, все практичні речі, на мою думку, з великим смаком, але то вже не було виявлення самого себе. Він звільнився від страху, що його не впізнають, і через те інші теж стали почуватися вільніше з ним, наче він видобувся з тісного кільця. Я також зрозумів, чому, хоч який був прихильний до Штіллера, весь час трохи боявся зустрічі з ним. Може, «замовк» — не те слово, воно тільки вводить в оману. Звісно, Штіллер аж ніяк не був скупий на слова. Та, як кожен, хто прийшов до самого себе, він дивився на людей і речі навколо, і ті люди й речі починали ставати світом, не тільки тінями його самого, тим, чого вже не треба було ані шукати, ані нищити. Він сам починав ставати світом. Таке було моє враження після перших відвідин Гліона та й, зрештою, після його листів, коли в них не йшлося про пані Юліку. Зрозуміло, що з пані Юлікою, товаришкою його попереднього життя, було найважче, існувала велика спокуса піддатися давньому страхові й руїнницькому неспокоєві, між ними була менша відстань, аніж та, що насправді відділяла вже Штіллера від інших людей. Пережите разом минуле — не дрібниця; звичка, що природно настає разом з ослабленням нашої снаги, звички, що стрічаються на кожному кроці, можуть виявитися пекельними. Вони як водорості для плавця; хто цього не знає! А з іншого боку, наш приятель, мабуть, тепер усвідомлював, що втекти неможливо; дарма й починати нове життя, коли давнє просто відкидаєш. Хіба Штіллерові не про те йшлося, щоб остаточно скінчити з минулим у стосунках з Юлікою, з безплідністю, що їх скувала докупи, тобто не втекти від минулого, а розплавити його в новій, живій теперішності? Бо як ні, то ця нова теперішність ніколи не стала б справжньою. Саме про це йшлося, про здійснення чи невдачу, про віддих чи задуху, отже, про життя чи смерть, радше про життя чи завмирання. Певне, що стосунки до жінки, якщо йдеться про подружжя, не завше стають останнім спробним каменем, але в цьому випадку вони стали ним. Бувають розмаїті спробні камені: Штіллер принаймні знайшов свій власний. Як уже згадувано, ми надіялись, бо самі ж таки з радістю пересвідчились, що Штіллер, принаймні в спілкуванні з приятелями, дійшов до живої, вільної від страху, не тільки бажаної, але й дійсної, зрозумілої готовності бути собою, що він дедалі більше входив у себе, дедалі більше трактував людей і навколишні речі окремо від себе, одне любив, інше ненавидів. Наприклад, курорт Ко щиро й глибоко ненавидів, цілою душею. Штіллер лишився «нервусом», гарячою натурою, його любов не зробилася лагідна й всеосяжна, але тепер її в ньому було більше, ніж будь-коли раніше, і я сподівався, що та любов колись досягне й пані Юліки, — їй вона була така необхідна.

Минула зима, а ми більше не бачилися. З кожним листом я, звісно, чекав новин про майбутню чи вже щасливо перебуту операцію. Кожен незрозумілий натяк (P. S. Як поводиться людина з тавром прокляття?)

відразу тлумачив однаково: що наш приятель уже все знає. Та допіру другий лист спростовував таку гадку, бо на моє запитання про Юлічине здоров'я Штіллер не відповідав або писав, що вона почувається добре. Тим часом настав лютий. Здавалося, що без страшної операції все ж таки обійшлося; я відчував полегкість, хоч мене дивувало, що пані Юліка, знаючи, як я переймався її здоров'ям, нічого не писала. Але така вже в неї була вдача. Одного дня прийшов пакунок із сімома дрібно списаними зошитами — нотатками з часів попереднього ув'язнення. «Ось мої папери!» — тільки й написав Штіллер. Я не розумів, чого він послав їх мені. Може, просто хотів десь діти з хати, щоб до нього не навідувався їхній дух? Прочитавши їх, я ще палкіше став сподіватися, що Штіллер спроможеться колись прикласти мірку живої дійсності і до пані Юліки, яку він, по-моєму, так несправедливо спотворив у своїх нотатках, але водночас у серце мені закрався страх, чи вистачить йому часу.

Операція відбулася в березні. Коли ми з дружиною вибралися на великдень до Гліона, то ще про неї не знали. Ми вже давно домовилися, що загостимо до них на два-три дні під час своєї великодної прогулянки до французької Швейцарії. На наш подив, «Mon Repos» зустрів нас замкненими дверима. Якийсь час, поки я заглядав у всі закутки й гукав навсібіч, у мене було таке почуття, наче Штіллера та його дружини взагалі вже нема там, немає більше в Гліоні, нема на землі, що вони зникли, кинувши той смішний несмак, який їм ніколи не пасував. Двері до підвалу були незамкнені, але й у гончарні я нікого не знайшов. Та все ж побачив там сліди недавньої роботи: на столі — вилинялий голубий фартух, кинутий похапцем; на гончарному колі — грудки вологої глини. Ми вирішили чекати. День був сльотливий, над Женевським озером висів туман; ми сиділи в дощовиках на мокрому підмурку, переконуючи одне одного, що нема підстав хвилюватися. Мокрі й через те дуже блискучі гномики, будиночок з башточкою, зарослий плющем, іржава залізна огорожа, табличка з підробленого мармуру й напис, що з нього майже всі літери вже повипадали, мокрий, а тому темнуватий мох у потрісканому колодязі — все те ніде не ділося й анітрохи не змінилося, тільки що без сонця було дуже понуре. Ми намагалися жартами підбадьорити одне одного, та дарма. Червоний фунікулер проїхав порожній. За годину почало смеркати; потяг унизу промчав з освітленими вагонами, готелі в Монтре вигравали світлом, тільки навколо було сіро, будиночок нашого приятеля тонув у пітьмі. З дерев капало.

— Ходімо до готелю, — запропонував я, — а потім зателефонуємо.

Дружина вагалася:

— Ми вже стільки чекали!..

Отже ми скурили ще по одній цигарці. Світло в Монтре, хоч його не можна було порівняти з нью-йоркським, нагадало нам мерехтливий Вавілон, що його ми кілька років тому оглядали з Рейнбо-Бару... Штіллер прийшов без плаща й без капелюха і перепросив нас, що не залишив у дверях записки: він, очевидно, забув про наш приїзд. Повернувся він із клініки у Валь-Моні: пані Юліці вранці зроблено операцію. Він щойно вперше відвідав її. Його не зовсім зрозумілі пояснення були звернені насамперед до моєї дружини, що, немов спаралізована, сиділа на мокрому підмурку, не виймаючи рук із кишень дощовика. Знову почався дощ. Штіллер, сповнений несміливої довіри до лікаревих слів, оповів нам про задовільний перебіг операції, вельми щасливий перебіг, можливо, навіть найкращий. Я не знав, чи він не усвідомлював, яка то небезпечна операція, чи тільки прикидався перед нами, щоб не бачити ще й нашого переляку. Пані Юліка його не впізнала, не могла також говорити. Тепер дуже багато залежить від того, як мине ніч, заявив він, хапаючись за лікарів дозвіл знову прийти завтра вранці о дев'ятій годині, наче то була велика втіха.

— Чого ми стоїмо на дощі? — сказав він. — Ходімо до хати. Як добре, що ви приїхали.

В хаті, при світлі, Штіллер був блідий як смерть. Він квапливо вніс наші валізки і конче хотів приготувати нам справжню вечерю. Моя дружина, певне, мала слушність, що не відмовляла його, навіть підтримала, заявивши, що з'їла б чогось теплого.

— А що я кажу! — втішився він. — Звісно.

Вона лиш трохи помогла йому; для нашого приятеля якась робота була найкращим заспокоєнням.

— Знаєш, — звернувся він до мене, — такі операції роблять дуже часто.

Як послухати його, то можна було подумати, що люди з цілими легенями — просто виняток. Він приготував вечерю, накрив у кухні стіл, не скидаючи піджака; якби він був у пальті, то його теж би не скинув. Адже він прискочив сюди тільки на хвилю, хоч до клініки мав з'явитися аж за чотирнадцять годин.

— Знаєш, — пояснив він, — усе виявилося так несподівано, треба було негайно робити операцію, що швидше, то краще.

Штіллер зварив нам чудовий рис. Звісно, ми їли, тільки щоб додати одне одному мужності. Потім скурили по кілька цигарок. Моя дружина заходилася мити посуд, а Штіллер витирав. Упоравшися з посудом, дружина відразу пішла до спальні. Вона вела машину, і Штіллер повірив, що вона втомлена. Він був у такому стані, що не міг ні в чому сумніватися. Коли він лишився зі мною десь о дев'ятій годині, то, здавалось, не відчував потреби говорити про операцію чи взагалі про пані Юліку. Ми з'ясували, що колись грали в шахи, й захотіли спробувати, чи ще не забули. Я майже не пам'ятав, де ставити коней та слонів, і він мені показав. Але як класти шахівницю, де мають бути чорні, а де білі поля, Штіллер уже й сам не знав. Та все одно ми грали. То була своєрідна нічна варта. Ми грали до четвертої години ранку, коли за вікнами засіріло і став заповідатися гарний великодній день. Небо було всіяне зірками. Штіллер сприйняв це як добру прикмету.

Пані Юліка перебула ніч, коли брати на увагу її стан, навіть чудово, і наш приятель повернувся з клініки, наче помилуваний. Ми полегшено відітхнули; до того ж був сонячний великодній день. Штіллер запропонував нам піти погуляти.

— Вона мене впізнала! — заявив він.

Я ще не бачив нашого приятеля таким щасливим. Ми рушили берегом у напрямку Шільйона. Моя дружина йшла посередині. Штіллер був дуже говіркий, але говорив неуважно, що лиш спадало йому на думку: то про недавні відвідини свого молодшого брата Вільфріда, то сипав жартами, то вихваляв своїх нових приятелів у Лозанні, якогось книгаря та його дружину; на світі були самі гарні люди. Подеколи він западав у мовчанку, тоді навіть не чув, що ми казали. На залізничному насипі, осяяному сонцем, ми стежили за любовною грою двох ящірок. Я спитав нашого приятеля, чим йому не подобається Шільйонський замок, що з нього він завше кпив у своїх листах, не той заяложений малюночок на обгортках із шоколаду та на музичних скриньках, а справжній, що бовванів тепер перед нашими очима. Він йому подобався, та й нам Шільйонський замок, осяяний ранковим сонцем, здавався дуже гарним. Штіллер навіть не завважив, що я хотів нагадати йому, як він раніше глузував із цих околиць. (Ті глузи, може, й даремне, обурили мене, коли я вперше читав його нотатки, бо при мені він ніколи не дозволяв собі таких жартів; тепер же, погодившись сам із собою, наш приятель, зрозуміло, вже не мав причини вдавати з себе чужоземця; він став вважати себе за швейцарця).

Був блакитний імлистий березневий день, недалекі Вальські гори здавалися прозорими, невагомими, ледь посрібленими.

— Як ваші діти? — спитав Штіллер.

Він щоразу трохи підкреслено звертався до мене, а не до моєї дружини, хоч вона йшла посередині. У Вільневі, в готелі «Дю Порт», ми пообідали; нам подали рибу, а до неї вино з поближніх узгір'їв. Звісно, Штіллер майже весь час думав про Юліку. Звідти, мабуть, видно було клініку у Валь-Моні. Між першою та другою стравою він зателефонував туди.

— Спить! — повідомив він.

Тільки Штіллер не п'янів від чудового, але досить міцного білого вина. Останні роки він майже весь час пив. Після того як замовкли ранкові дзвони, лише пожвавлення на головній вулиці свідчило, що був великдень. Ми дійшли до витоку Рони, трохи засліплені пообіднім сонцем і сп'янілі від вина. Навколо сохли напнуті рибальські мережі, на березі лежали перевернені рибальські човни, що їх мали фарбувати наново; решта гойдалася на каналі разом із лебедями.

— У будень тут немає нікого, — сказав Штіллер, хоч і так людей було небагато.

Наша стежка йшла негустим підгайком уздовж очерету. Купки вільх, беріз, буків і подекуди поодинокі дуби ще були голі, зате крізь них щедро прозирала небесна блакить. Долі лежало сіре торішнє листя, не сховане ще зеленню, земля була майже чорна, грузька. Та прогулянка лишилася в моїх спогадах як одна з найкращих. Праворуч крізь рідкий очерет видніло Женевське озеро, ліворуч—інша блакить: така сама розлога, обмежена стрімкими горами, але пласка долина Рони. Ми йшли майже мовчки. Віддалік на дротах високої напруги сиділи цілі хмари птахів. Ми не знали, що то за птахи; в кожному разі, вони лаштувалися до далекого перельоту на північ. Двоє хлопців у синіх спортивних штанях, голі до пояса, палили очерет; з вогнища вихоплювалися ясні, прозорі омахи полум'я. Дим нагадував осінь, але ж був березень і щебетали пташки. Я жалкував, що захмелив вином голову, довго йшов, немов у тумані, а Штіллер про все допитувався: цікавився моєю роботою, моїми поглядами на виховання. Ми знайшли на березі самітне місце, але й там було не дуже тихо; озером котилася луна далеких потягів, раз по раз зойкали гудки на якійсь станції, до того ж в очереті воркувало, свистіло й шурхотіло, кричали птахи і, здіймаючись, ляскали крильми об водяну гладінь. Сонце пригрівало добре, земля ж, навпаки, була мокра й прохолодна. Штіллер нарвав цілий оберемок сухої осоки, щоб підстелити моїй дружині. Я запропонував йому улюблену сигару, але й нею він не вгаму-

вався, аж поки врешті звив правдиве гніздо. Моя дружина похвалила його роботу, сіла й заплющила від сонця очі. Штіллер відгорнув їй з чола коси. В такі хвилини, правда, нечасті, я дуже ясно уявляв собі минуле; наше теперішнє перебування втрьох тоді вражало мене, як щось неможливе, принаймні несподіване. Отже ми курили свої сигари. На жаль, звідти знову було видно той набридливий готель у Ко, і Штіллер не міг утриматись, аби щось не сказати про нього.

— Безсумнівно, там нагорі доконують чудо, сіють християнство хоч раз не серед злидарів, а серед багатіїв, що, очевидно, дає більший зиск. І справді досягають того, що такий собі розбійник, награбувавшись досхочу, заглиблюється в себе і віддає свої два, три, чотири чи дев'ять мільйонів на заспокоєння душі або принаймні на те, щоб швидко протиставити комунізмові кращу ідеологію, а собі залишає тільки один-однісінький мільйон, щоб на старість не бути громаді тягарем. Я не зношу такого християнства: сім мільйонів, мовляв, краще, ніж зовсім нічого, і всі так добровільно, так, бачиш, по-людському віддають їх, що робітники всіх країн, коли вони хоч трохи тактовні, ніколи не повинні виступати проти такого грабіжника, бо можливість, що такий розбійник-капіталіст раптом загляне у власну душу й просто поліпшить світ іззовні, в тому готелі нагорі раз назавжди доведена. Ось вам і кращий світ, і без жодних революцій!

Моя дружина тим часом задрімала, і, щоб не заважати їй, ми з Штіллером зійшли на берег, розмовляючи про камені, про геологію, хоч не дуже на ній зналися. Потім спробували, як за хлоп'ячих років, пускати по воді калачики. Змагаючись, ми поскидали навіть піджаки. На якийсь час ми наче забули про все. Клініку у Валь-Моні було видно, але ж ми знали, що бідолашна пані Юліка почувалася, так би мовити, чудово. Розвага дуже нас захопила. Та скоро наша дама почала вимагати, щоб ми йшли далі. Надвечір'я, хоч таке саме безхмарне, раптом показалося початком цілком іншого дня. Мені здалося, наче від ранку минули вже цілі роки. Дорогою назад Штіллер говорив тільки про пані Юліку. Я ніколи не чув, щоб пані Юліка каялася, що лишилась бездітна, а Штіллер був переконаний, що вона кається, перейняв те каяття на себе чи навпаки. Він не докоряв собі, казав, що інакше, мабуть, і не могло бути, але слова його важили стільки ж, як і правдиве каяття. Нарешті, коли вже ми стояли коло фунікулера, він мовив:

— Шкода, що ви так і не змогли як слід пізнати Юліки.

Коли я відповів, що ми ще маємо час її пізнати, Штіллер, видко, сам злякався своїх слів.

Того великоднього вечора Штіллер повернувся з клініки дуже швидко.

— Юліка почувається цілком добре, — заявив він. — Лікар просив сьогодні не турбувати її. — І відразу розвіяв наш прихований страх: — Вона почувається добре, тільки їй ще потрібен цілковитий спокій.

Ми це розуміли, і Штіллер був сповнений надії. Він заповзявся приготувати нам давно обіцяні грінки з сиром, а отже влаштувати приємну, затишну вечерю. Він розпалив у коминку вогонь, охолодив вино й вистругав три шпички, щоб підсмажувати на вогні сир. Звісно, то була не селянська груба, як на його малюнку, а радше розцяцькований коминок із підробленого мармуру в так само підробленому стилі початку нашого сторіччя. Грінки вийшли чудові, принаймні на наш смак; ми були голодні після прогулянки. Того вечора Штіллер багато пив. Щоразу, як ми хотіли кінчати вечерю, він відкорковував нову пляшку, і так, серед не вельми жвавої розмови, ми сиділи аж до одинадцятої години. Штіллер не був п'яний. Він швидко пив вино малими ковтками з високої вадської чарки і був бадьоріший за нас. А все ж не слухав, що говорилося. З очей його ладні були бризнути сльози. Навіть як я пробував говорити про пані Юліку, він не слухав. То був тяжкий вечір. Може, він хотів сказати щось наодинці моїй дружині чи мені. А нас сиділо троє, і ми з Сибілою були такі самі безпорадні, як і він, силкуючись знайти якусь веселішу тему. Штіллер нарешті сам знайшов таку тему краще за нас. Через півгодини трохи жвавішої розмови ми попрощалися й подалися до кімнатки в башті; Штіллер лишився стояти внизу в сінях — так само, як під час нічних телефонних розмов, не відповівши на наше кількаразове «добраніч». Я вже вважав за погану манеру, за своєрідний сентиментальний примус те мовчазне чекання, поки я, поклавши трубку чи зачинивши двері, перерву розмову... Хоч які ми з дружиною були стомлені, але не могли заснути.

Десь коло першої години я ще раз зійшов униз. У сінях було темно, натомість у вітальні світилося, і я завернув туди так, як є, в піжамі й босоніж, ступаючи майже нечутно. Наш приятель сидів перед згаслим коминком і, здавалося, спав. Я підійшов до нього, щоб чимось прикрити, але очі в нього були розплющені.

— Чому ти не спиш? — запитав Штіллер, насилу повертаючи язиком. Він був уже геть п'яний.

— Не треба більше пити, — сказав я.

Він налив чарку, наче з упертості, і скинув на мене оком. Я довго й розважно вмовляв його. Штіллер вихилив чарку, а коли підвівся, то ледве встояв на ногах.

— Пусте, — сказав він. — Я знаю, що впився, бридко, негарно, по-хлоп'ячому...

Він хитав головою, оглядався, наче щось загубив, і тримався за спинку стільця.

— Вона помре? — спитав він, не дивлячись на мене.

Я спробував заспокоїти його, та Штіллер просто не слухав мене. Він схопив кочергу, не знаючи, що з нею робити. Очі йому були повні сліз, та на мене ті сльози не справляли враження: я ж бо знав, який він п'яний.

— Ходімо, ляжеш, — сказав я.

Він позирнув на мене.

— Учора опівдні, коли я думав, що вона помре... учора опівдні...

Я чекав надаремне: Штіллер не міг говорити далі, не сподівався, що буде ще з кимось нині говорити, а тепер йому заважало почуття, що в нього плутається язик.

— Запізно, — коротко докінчив він.

— Що запізно?

Я почав мерзнути.

— Все, — нарешті відповів Штіллер. — Два роки, голубе, два роки! Я пробував, їй-богу, пробував... — Він гикнув. — Перепрошую. — І знову замовк. Очевидно, він був не такий п'яний, як я спершу гадав. Йому хотілося говорити, і я підтримував розмову.

— Що ти пробував?

Йому довелося знову сісти.

— Байдуже що, — сказав він.

Я ще ніколи не бачив Штіллера в такому стані, таким жалюгідним, відразним і смішним. Мені було шкода його. До того ж я не знав, що мені робити. Моя розважність самому мені здавалася банальною.

— Вона помре? — знову спитав він, спершись на руки; мабуть, йому крутилося в голові.

— Ти ж сам розмовляв з лікарем, — відповів я, — що тобі сказано? Пригадай.

Він хитався навіть сидячи й не помічав того, не помічав, що брав сірника не тим кінцем, нарешті кинув його, тримаючи й далі в роті незапалену, зім'яту цигарку.

— Ніколи не пізно... — почав я, але завважив, що вибираю не ті слова, а тим часом загубив думку.

— Ніколи не пізно? — спитав він, стомлено всміхаючись. — Треба просто почати наново. А якщо не виходить, не виходить та й годі, бо вже надто пізно?! — Штіллер наче раптом потверезішав: — Рольфе, — сказав він цілком ясно й твердо, хоч язик йому плутався, — я можу людину вбити, але не можу її воскресити.

Йому, очевидно, здавалося, що цим сказано все. Він знову сягнув по пляшку, на щастя, порожню, й виціДив із неї кілька крапель.

— Що́ не виходить? — спитав я. Він тільки хитав головою. — Ти ж кохаєш її? Хочеш, щоб...

Він і далі хитав головою, не слухаючи мене.

— Вона вже нічого не може прийняти від мене, — сказав він. — Нічогісінько! Сама каже. А потім: дай мені спокій. Гречно, як вона вміє. Я не знаю, Рольфе, що не виходить. Не питай мене. Я її знівечив... — Він м'яв тремтячими пальцями розкришену цигарку, але хоч почав уже говорити.—Знаю, що доводжу її до божевілля. Завше чогось чекаю. Чуда! А потім починаю тремтіти на самий її вид. Може, я помилився. Мабуть, таки помилився. Не так вона дуже змінилася, о ні! Немає ніякої потреби. Облиш мене, каже, а я стою, мов дурень. Я її не розумію. От і все. Не знаходжу її. А тоді ненавиджу. Просто-простісінько: я гину, коли не можу кохати, а вона... — Штіллер розчавив цигарку.

— Звідки ти знаєш, що й вона не гине?

Він похитав головою.

— Слухай, — сказав я, — ти некритичний до себе.

— А вона критична?

— Її некритичність — то її власна справа. — Він мовчав. — Що ти розумієш під коханням? — спитав я, але Штіллер тим часом знайшов іншу пляшку і знову налив собі майже повну чарку. — Та годі тобі вже пити.

Проте він випив.

— Це все дурне, — сказав він. — Ти тремтиш, Рольфе, ти ж босий... Що я розумію під коханням? — згадав він, прикладаючи ще раз до вуст порожню чарку. — Одинцем кохати не можна, я ж не святий, Рольфе...

Справді, я дуже змерз. Не знайшовши, чим загорнутися, я присів навпочіпки, схопив зі столика газету й засунув у коминок. Там ще лежало кілька ялинових полін і навіть один буковий оцупок. На якусь хвилину я був зайнятий...

— Що мені робити? — почув я раптом за спиною Штіллерів голос. — Що, га?

Коли я обернувся, Штіллер знову стояв і бив себе кулаками в чоло. Він був білий, як крейда, і, як перше, хитався на ногах, однак, мабуть, потверезішав, бо вже не занікувався.

— Чому я ніколи не знаходив її? Ніколи! Хоч би на день, Рольфе, на годину за весь цей час. Ніколи! Що це таке? Скажи мені.

— А чого ти сподівався? — спитав я.

— Сподівався? — перепитав він.

— Так, чого ти сподівався два роки тому, як ви приїхали сюди, щоб жити вкупі? Я питаю тебе, бо сам не знаю. Здається, ти сподівався, що вона зміниться.

— Так само, як і я.

— Не гнівайся, — сказав я, розпалюючи в коминку, — але це нагадує мені роман. Зміниться? Людина впевнюється, що завинила перед кимось, а також перед собою, і десь по роках ладна все направити, з умовою, що той хтось зміниться... Чи не задешева сподіванка?

— Задешева, як і все в мені, — почув я на відповідь, але не дався на його гачок, а знову спитав:

— Чого ж ти все-таки сподівався?

Штіллер задумався. Я роздмухував вогонь у коминку.

— Всього, тільки не того, що лежить у межах людських можливостей, — врешті відповів я сам собі. — І з твоїх листів у мене часом складалося враження, що ти говориш зовсім не про кохання, а про ласку, про... ну так, про ерос у якійсь подобі. Людина в нашому віці чогось такого потребує, і я вважаю великим щастям, якщо така ласка є... Тільки тут ідеться про інше. — Вогонь уже весело потріскував, і Штіллер не перебивав мене: я говорив навіть більше, ніж хотів. Але ж почав я сам. — Не виходить, кажеш. І ти справді дивуєшся? Після такого багаторічного досвіду? А тоді заявляєш, що пробував. Що? Часом здається, що ти вважаєш себе за чарівника, який здатен геть змінити пані Юліку. До того ж, помоєму, йдеться тільки про те... Важка справа! Юліка стала твоїм життям, це правда. Чому ти вернувся з своєї Мексіки? Саме тому, що переконався в цьому. Ви зв'язані одне з одним... Воскресити! Це твоя давня химера, хай мені буде дозволено так сказати: твоя вбивча пиха... Хочеш бути рятівником своїм і Юлічиним! — Штіллер мовчав. — В одному лиш, — почав я знову за хвилю, — я, може, розумію тебе аж надто добре. Людина віддається, повертається, щоб віддатися, але ніколи не віддається назавше. Бо хтозна, може, то була б тільки млява покора, вдоволення самим собою, а як наслідок — своєрідне міщанство... Ти, кажеш, тремтиш. Ну й тремти! Ти знаєш, що я маю на думці. Тремтиш, бо від тебе завше, ненастанно вимагають, щоб ти віддавався... А як ти сам гадаєш? — Штіллер стояв, а я сидів на столику, простягши босі ноги до коминка. Він мовчав. — Адже не думаєш, що з іншою жінкою, може, відвертішою, такою, наприклад, як Сибіла, годен був би з усім тим упоратися, що носиш у собі. Чи, може, думаєш?—Повернувшись, я побачив його обличчя тільки знизу; він дивився понад моєю головою на полум'я в коминку.—Ти підбиваєш мене говорити таке,—знову почав я — що й сам добре знаєш.—Штіллер стояв, застромивши руки в кишені, очі його були розплющені, притомні, але порожні й нерухомі. — Ти кохаєш її, Штіллере. — Він начебто не чув.— Скажеш мені, коли захочеш лишитися сам.

У теплі, що пашіло з коминка, я знову відчув утому й насилу стримав позіх.

— Котра вже година? — поцікавився Штіллер. Було десь близько другої. — Вона чекала! — сказав він. — Бачиш, вона чекала, а я не чекав на неї! Від нашої першої прогулянки. Не чекав на якийсь знак, вислів, на допомогу, на радість, на все, на єдиний знак за всі ці роки! Я їй дорікав, а вона мені ні!.. Правда ж?

— Хто ж так каже? — спитав я замість відповіді.

Тепер Штіллер пронизував мене поглядом.

— Рольфе, — заявив він, — вона хоче вмерти! — І кивнув головою. — Хоче! — Він був глухий до моїх заперечень, що їх я втовкмачував йому п'ять чи десять хвилин, і тільки як йому відгикувалося вино, мурмотів: — Перепрошую.

— Ти справді дійдеш до того, що одного дня буде запізно, — сказав я. — Вона лежить у лікарні, а ти й далі нарікаєш на неї.

Він задумано втупився перед собою. Нарешті я взяв його за лікоть і струснув.

— Знаю, — сказав він, — що я смішний.

— Ти далеко зайшов, Штіллере, не треба виставляти себе на сміх. Адже ти й сам не віриш у те, що допіру сказав. Хто вмирає задля когось або комусь на злість! Ти перебільшуєш своє значення, тобто своє значення для неї. Вона не потребує тебе так, як ти, може, хотів би... Штіллере! — гукнув я, коли він знову, вдаючи п'яного, хотів відгородитися від мене. — Чого ти раптом злякався, що вона помре?

— Я перебільшую своє значення?

— Так. Вона ніколи не ставила тебе за мету свого життя. Це ти зробив із неї щось таке, і, мабуть, від самого початку. Хотів стати її рятівником, я вже тобі казав про це, хотів давати їй життя й радощі. Ти! З цього погляду ти її, звісно, кохав, головою наклав би за неї. Як за свій витвір. А тепер боїшся, що вона тобі помре! Вона не стала така, як ти сподівався. Недовершена справа твого життя!..

Штіллер підійшов до вікна й відчинив його.

— Тобі погано? — спитав я. — Чому ти не сядеш?

Він стояв до мене спиною й витирав хусточкою чоло.

— Кажи далі.

— Я принесу тобі води, — мовив я і відклав кочергу.

— Вона багато листів тобі писала?

— Тільки один, — відповів я. — А чого ти питаєш?

Він знову витер чоло.

— Байдуже, — урвав він свою мову.

— Я не кажу, що розумію краще за тебе твою дружину. Ми з нею досить чужі одне одному люди, навіть не розмовляли багато. Зрештою, її лист був дуже короткий.

Штіллер сумно кивнув головою.

— Ти її розумієш. Авжеж. Це для неї щастя. — А по хвилі додав: — Мені погано, ти вже вибачай. — Проте не пішов виблювати, як я сподівався. Він був жовтий, як віск, і щоразу, як ми ззиралися, я переконувався, що для нього існує тільки одне питання: чи вона помре. Він силкувався думати про інше, тож був радий, коли я говорив. — Ти хотів щось сказати, правда? — спитав він.

Однак я не пам'ятав, на чому наша розмова спинилася, тому сказав, аби не мовчати:

— До речі... Я читав твої нотатки.

— Спали їх!

— Хіба тобі полегшає, як я їх спалю? Адже ти їх на те писав, щоб хтось міг прочитати... Боровся за жінку, як то кажуть. Я, мабуть, її розумію. Кому спадає на думку питати свого рятівника, як йому вестися? Бачиш, за довгі роки вона звикла, що ти не хочеш бути убогою, слабкою людиною, а тільки її рятівником.

Штіллер усміхнувся:

— Чому ти не кажеш навпростець?

Я не розумів його, а його непевної усмішки й поготів. Він тремтів усім тілом, наче в гарячці.

— Нічого, — сказав він. — Це все через те, що я по-дурному впився!

Я підвів його до стільця з високою спинкою, де він міг відкинути голову, й зачинив вікно.

— Може, я краще покладу тебе в ліжко?

Штіллер похитав головою. Я підкинув на жар букове полінце.

— Що мені робити? — спитав він, затуливши обличчя руками. — Не можу ж я, Рольфе, наново народитися на світ, та й не хочу... В чім моя провина? Скажи мені, бо я не знаю. Що я такого вчинив? Скажи, бо я невіглас. Скажи-бо!

— Я читав твої нотатки, — знову мовив я.— І бачу, що ти й сам багато чого знаєш.

Він відтулив обличчя.

— Якби я був знав, що мені робити! — він довгу хвилю мовчав, опустивши руки й упершись ліктями в коліна. — Пам'ятаєш минулу осінь? Наш вечір утрьох? Нічого особливого. Але якось воно йшло. Так мені здавалося. Для мене то було свято... За цілу зиму ми більше ні разу не здобулися на такий вечір, ні вона, ні я. Сиділи собі, вона тут, а я там. Я просто гинув, а вона була вдоволена тим, що є.

— Звідки тобі відомо, що вона була вдоволена?

— То чому ж вона не кричала? — спитав Штіллер. — Я зарозумілий, а вона ні? Вона чекала, чуєш? Чекала, щоб я її збагнув. Скільки років? Два роки чи чотирнадцять, однаково. Тому вона й знесиліла, розумієш. Я її вбив. А вона мене ні!

— Хто ж так каже?

— Вона, — відповів Штіллер, глузливо посміхнувшись, і відкинув голову на спинку. — Я її принижував, а вона мене ні?

— Не жалій тепер сам себе, Штіллере. Чого ти сподівався після всього? Що вона впаде перед тобою навколішки? І саме перед тобою?

Він мовчав, відкинувши голову на спинку, втупивши очі в стелю.

— Я вірю, що часом ти готовий на все, в кожному разі, на багато що. А тоді знову починаєш жаліти себе, тебе опановує зненависть, безнадія. Тому, що ти чекаєш ласки від неї. Як від людини. Правда ж? І якщо ти інколи падаєш навколішки, то зовсім не до речі.

— Я її часом ненавиджу, просто ненавиджу, — сказав він, а тоді додав: — Яка мені з того користь, що вона каже при інших? Це я на неї чекаю. Я! Не якийсь мудрий приятель чи шановна тітка, а я, Рольфе, я чекаю на її знак!

Мені здавалося, що він тішився своєю лютістю.

— Чому ви не розлучилися? — спитав я. — Адже більшість людей розлучається, коли в них не виходить життя. Чому ти повернувся? Мабуть, тому, що кохаєш її. І тому, що коли в нас щось не виходить, не так просто поміняти своє життя на якесь інше. Насамперед тому. Адже це наше життя ламається. Наше питоме й неповторне життя! А тоді...

Штіллер хотів мене перебити, та коли я замовк, він теж не озвався.

— Не знаю, — повів я далі, — що ти розумієш під провиною. Принаймні ти вже зайшов так далеко, що не шукаєш її в інших. Але хтозна, може, ти вважаєш, що годен був її уникнути. Ти маєш на думці провину як суму власних помилок, що їх можна було уникнути, еге? На мій погляд, провина — це щось інше. Ми самі провина...

Штіллер перехопив мені мову:

— Чого я повернувся? Ти цього не пережив. Ідіотизм та й годі, дурна впертість! Не

тямиш? Аби ти півроку стояв під дверима й стукав, о господи, надаремне стукав, як я до цієї жінки, марно-марнісінько! Боже мій, спробуй піти далі! Забути ті двері, що в них ти десять років не міг увійти! Махнути рукою та й піти далі!.. Яке вже там кохання? Я не міг її забути. Оце й усе. Так, як не можна забути поразки. Чому я повернувся? З п'яної голови, голубе. З упертості. Ох, ті твої шляхетні погляди! Піди в казино, поглянь, як там ведуться, коли програють, як весь час ставлять далі. Саме так! Бо є такий поріг, коли вже не варто відступати. З упертості, з заздрощів! Можна лишити жінку, якщо ти її здобув. Нехай її бере інший! Та коли ти сам її ніколи не здобув, ніколи не знайшов, ніколи не виповнив собою? Забудь про ті двері, нехай інші в них заходять, а ти рушай далі! Ти правду кажеш, чому ми не розлучилися? Тому, що я боягуз,—Штіллер спробував засміятися.

— Ти кажеш те самісіньке, що я, тільки іншими словами. Але я не вважаю, що це боягузтво.

— Гадаєш, що це офіра? Обопільна офіра, що доводить обох до згуби!

— Звісно, бувають випадки, коли можна розлучитися, навіть треба, — сказав я, — коли не розлучаються тільки з боягузтва, млявості. Скільком людям я раджу розлучитися, що швидше, то краще! Бувають епізодичні стосунки, подружні й неподружні, що їх напевне можна розв'язати, як вони скінчаться. Не кожне подружжя стає для себе хрестом! Та коли вже стає, якщо ми вже дійшли до такого, коли це вже не епізод, а історія власного життя...

Штіллер стрепенувся.

— Хрестом?

— Зви це як хочеш.

— Чому ти не скажеш відверто? — спитав він. — Навіть у своїх листах не скажеш?

— Чого?

— Того, що маєш на думці: хай буде воля твоя! Все походить від бога, й благословенні ті, хто його приймає, а смерть тим, хто не годен його вчути, так як я, не годен кохати в ім'я боже, нещасні, як я, що ненавидять, бо хочуть кохати з власної снаги. Тільки бог дає кохання, снагу, велич — ти ж це маєш на думці? — Він не дивився на мене, поклав голову на спинку стільця й знову невиразно всміхався. — І горе зарозумілим, — повів він далі, — що вбивчою пихою хочуть воскресити те, що вони вбили, що скупим каяттям міряють нашу добу й лементують, коли їм не так ведеться чи й зовсім не ведеться, глухі й сліпі, що в нашу добу сподіваються ласки, слабкодухі, як я, що по-дитячому затято опираються муці, авжеж, нехай упиваються ті, що славлять гріх усупереч надії, запеклі, невірні, захланні, що хотіли бути щасливі, еге ж, нехай упиваються й базікають ті, що в своїй гордині не хочуть бути зламані, невірники з марною надією на Юліку! Натомість благословенні ті, що можуть кохати в його ім'я, бо тільки в бозі... Ти це весь час хотів мені сказати? — спитав він.

— Я твій приятель, — відповів я, — і намагався сказати тобі, що думаю про Юліку й про тебе, про вашу взаємну самоту. Оце й усе.

— І що ж ти думаєш? — Штіллер не піднімав голови зі спинки.

— Я вже тобі сказав. — Штіллер наче не пригадував моїх слів. — Ти її кохаєш.

— Ти справді так думаєш?

— Але сподіваєшся від свого кохання немов якогось чуда, а, мабуть, саме чуда й не виходить.

— Я її кохаю?

— Так, хочеш того чи ні. Краще було б, коли б ти покохав когось іншого, я знаю. І вона теж знає! Може, Аню, чи як там звалася твоя полька в Іспанії, або Сибілу... Тільки Юліка не винна, що вона не та жінка, яку ти, може, зробив би щасливою.

— Ні, не винна.

— Ти кохаєш і не можеш зробити щасливою кохану істоту. Це й є твоя мука. Правдива мука, незалежно від нашого шанолюбства, бо людина теж трохи хотіла б погратися в пана бога, мати світ у власній кишені й чаклувати з життям. І, звісно, бажала б бути щаслива, якщо вона кохає... А так не завше буває. — Штіллер уже не всміхався, і я додав: — Ось як я міркую, і коли ти мене питаєш, що тобі робити...

Штіллер уже думав про щось інше.

— З осені! — мовив він, і губи йому затремтіли. — З осені вона вже знала. Нині мені так сказав лікар. З осені! А я собі посвистував у своєму підвалі, ні про що не здогадуючись, ні про що... Що мені робити? —Він став гаряче боронитись від мене. — Я ж не можу доконати чуда!

— А хто від тебе вимагає чуда?

— Учора опівдні, коли я гадав, що вона помре... Рольфе, я плакав! А потім спитав себе, чи я хотів би ще раз пережити з нею все спочатку, коли б це могло її врятувати. І похитав головою. Я плакав. Вона ж чотирнадцять років день у день помирає побіч мене...

Мені було шкода Штіллера.

— Ти знаєш, що вона сама пішла до клініки? — спитав він. — Без мене.

— Як без тебе?

— Спакувала потрібні в клініці речі. Ми мали ще годину часу й не знали, про що говорити. Квітки нічого не допомогли б, я знаю. Та мене, бачиш, щось погнало в мі-

стечко. В Теріте не знайшлося нічого, що б їй сподобалось. Отже далі, в Монтре! За сорок хвилин я був уже дома, рівно за сорок хвилин. Ну, а вона пішла сама до клініки! — Він силувано всміхнувся. — Може, ти, такий розважний, не побачиш у цьому нічого незвичайного!

— А ти що бачиш?

— Без мене! — сказав він. — Без мене! Її, бач, це більше тішило, ніж квітки. Може, вона востаннє переступила цей поріг, і ніхто її не провів. О так, цей спогад перетриває всі квітки світу!

Мене його слова не переконали.

— Рольфе, — повів він далі, — вона лиха людина. Хтозна, може, я її зробив лихою. Тоді. А потім настає день, коли вже не можна повірити в кохання... Я прийшов запізно.

Штіллер підвівся. Здавалося, що він от-от упаде. Я взагалі не знав, що його тримає ще на ногах.

— Випий коньяку, — мовив він, — і підемо спати. — Проте не знайшов чарки, що стояла на нижній поличці, та й, мабуть, забув про неї. Він тримав пляшку в руці, заглиблений у думки. — Немає чужішої для мене людини, як ця жінка! Я не хочу тобі набридати, Рольфе, але... це все лише слова: я буду вдячний, не чекатиму на чудо, на якусь іншу Юліку, тільки дякуватиму за кожен день, як вона вернеться ще раз до цієї оселі... тепер, так, тепер, як вона лежить у клініці, а я не можу ні спати, ні не спати зі страху, що ми надто пізно похопилися, тепер, Рольфе... — Він був такий знеможений, що сперся на підвіконня й говорив, як дитина, нажахана поганим сном. — А коли вона знову сяде там? Я тут, а вона там? Коли знову буде так, як завше? Так самісінько? Вона там, а я тут. — Він і досі тримав пляшку в руці й дивився вглиб кімнати на два порожні стільці. — Що тоді? — запитав він сам себе, потім мене. — Що тоді, Рольфе, що? Чи мені розвіятися з димом, щоб не бути їй тягарем? Чи як? Чи постити, поки вона дасть мені знак, показати їй, що так можна й померти з голоду? Чи що?

— Слухай, Штіллере, — відповів я, — вже не буде так, як було. Для тебе. Не буде, хоч би навіть Юліка ніколи не змінилася. Вчора опівдні ти думав, що вона помре...

Збагнувши, куди я веду, він мене перебив:

— Я знаю, що ти маєш на думці. — Йому стало недобре. Я мовчав. — Скільки я вже планів складав, скільки заприсягався! — озвався нарешті він. — Що буде, як вона знову сидітиме там, а я тут? Я ж поволі пізнаю себе. Я слабкий.

— Якщо ти знаєш, що слабкий, то це вже багато Може, ти вперше це збагнув. Учора опівдні, як думав, що вона помре. Ти казав, що часом ненавидиш її. Тому, що вона теж слабка й нещасна? Що не може дати того, чого тобі треба? Напевне. А її кохання таке потрібне тобі. Як нічиє інше. Бувають речі, дуже потрібні нам, Штіллере, та все одно ми не можемо спромогтися на них. Чому ж Юліка мала на все спромогтися? Ти й досі обожнюєш її чи кохаєш?

Штіллер не перебивав мене.

— Ну добре, — озвався він, — але подивімось на речі практично: вона там, а я тут, — що мені робити? Цілком практично! — Він позирнув на мене. — Бачиш, Рольфе, і ти не знаєш, що відповісти. — Він наче тішився, що я не можу йому нічого порадити.

— Ти вже далеко зайшов, — мовив я, — часто мені здається, що тобі треба ще тільки раз ступити.

— І в цій хаті буде весілля, так?

— І ти більше не сподіватимешся, що Юліка визволить тебе від твоєї долі чи навпаки, ось що я маю на увазі. Ти знаєш, що це означає практично?

— Ні.

— Не буде ніякої зміни, ви житимете разом, ти — зі своєю роботою в підвалі, вона — з однією легенею, як бог дасть. Єдина різниця: ви вже не будете мучитись день у день облудною сподіванкою, що можна змінити іншу людину чи самого себе заразумілою безнадійністю... Практично ви навчитесь молитися одне за одного. — Штіллер підвівся. — Так, — закінчив я, — це, властиво, все, що я можу тобі сказати.

Штіллер поставив пляшку на столик і глянув на мене. На обличчі йому знову з'явилася та сама непевна усмішка.

— Треба вміти молитися, — тільки й сказав він і надовго замовк...

Потім, по роках, я часто міркував, як мав вестися тієї ночі, несподівано поставлений перед завданням, що перевершувало можливості приязні. Коли Штіллер вийшов із кімнати, щоб, нарешті, виблювати, а я лишився цілком безпорадний. Відчував своє безсилля, бо хоч що б сказав, то висловив би тільки свою власну думку. У найкращому разі, я виявляв товариську твердість, коли приятель пробував ухилятися від щирої відповіді... Я випив чарку коньяку, і як Штіллер повернувся десь хвилин за десять, на жаль, зачепивши щось у темних сінях і наробивши гуркоту, то застав мене з порожньою чаркою в руці.

— Ну як? — спитав я. Штіллер лише кивнув головою: очевидно, він виблював і вмився. Обличчя в нього було зелене, очі запалені.

— Котра вже година? — спитав він знову, сівши на скрині й спершись на неї руками.

— Ти маєш слушність. Отак по-дурному впитися!..

Мені здавалося, що він не хотів повертатись до нашої перерваної розмови. Щоб піти спати, нам іще треба було перекинутися лише кількома затертими підбадьорливими словами: завтра, мовляв, знову день буде абощо. Вибило пів на третю. Звісно, ми обидва подумали про клініку. Там час був важливий, а не тут. Я мимоволі уявив собі палату хворої. Перед білим ліжком сидить чергова сестра і мацає живчик: будемо сподіватися, що не доведеться кликати лікаря... Уперше мене охопив страх. Я позирнув на телефон на скрині, що кожної миті міг задзвонити, — адже могло статися найгірше. Я згадав, що ввечері Штіллера не пустили до палати.

— Про що ти думаєш? — спитав Штіллер. Треба було щось відповідати йому.

— Тепер тобі досить бути розважним, — мовив я, — не вигадувати ніяких химер. Ти її кохаєш. Почав кохати, і Юліка ще не померла, ще все можливе...

Мені було трохи соромно, та саме такі слова наче його заспокоювали.

— У тебе є ще цигарки? — спитав Штіллер, аби тільки не йти спати й не лишатись самому. Я був у піжамі й не мав цигарок. — Твоя дружина, мабуть, не може заснути,— мовив Штіллер. — Я кохав твою дружину... я й досі її кохаю, — додав він задля годиться, — але ти й сам знаєш. — Він дедалі надовше замовкав. — Та облиш їх, — буркнув він, коли я став трохи відсувати порожні пляшки, щоб він не спіткнувся об них і знову не наробив гуркоту. — Чи, може, гадаєш, що я взагалі ніколи не кохав? — невпевнено спитав Штіллер. — Взагалі не кохав? — На його обличчя дедалі виразніше лягала втома. — Аби мені тільки не це страшне безсоння, — мовив він, наче намірюючись іти.

— Тобі треба спочити. Завтра о дев'ятій ти її побачиш.

Його цигарки, коробка з блакитними косариками на обгортці, лежали побіч фотелю на килимі.

— Дякую, — мовив Штіллер, як я подав йому коробку, і встромив одну цигарку між губи, тоді вийняв її, хоч я тримав у руці запаленого сірника, й проказав: — Завтра о дев'ятій я її побачу!.. — Потім жадібно затягся. — Ти ж не думаєш, що вона помре, правда?

Я необережно відповів:

— Доки не дзвонить телефон, нема чого турбуватися. — Що вже сказане, те сказане, я не міг забрати назад свої нерозважні слова, що знову збудили його страх. Штіллер дивився на чорний телефон, тому довелось говорити далі: — Треба бути готовому до того, що Юліка колись помре, рано чи пізно. Як і всі ми. Треба бути готовому до всього. — Штіллер мовчки курив. Я довго не здогадувався, що він думає. Нарешті він кинув цигарку в коминок чи десь додолу біля нього, вже справді наміряючись іти. Я змерз, коминок погас, а дров більше не було. — Може, все-таки добре, — знову бовкнув я порожню фразу, — що ми побалакали...

Штіллер непевно кивнув головою. Він і далі сидів на скрині й спирався на неї руками, немовби чекав, поки до нього повернеться снага.

— Бачиш, насправді я дійшов до того місця, від якого два роки тому починав, ані на крок далі! Знову змарновано два роки. Я не хочу набридати тобі, Рольфе, але... — Побачивши, що я тремчу, він швидко сказав: — Наше життя вийшло б! Без чуда, думаю, вийшло б. Уперше, тепер і тут... — Штіллер не хотів плакати, він підвівся, ковтаючи сльози. — Нині вранці в лікарні... ні, це ж було вчора... — Сльози текли по перекривленому плачем обличчі. — Вийшло б... — знову почав він, але не докінчив.

— І вийде, ось побачиш, вийде. — Далі було щось дивне: якусь хвилину ми обидва велися так, наче Штіллер не плакав. Він стояв серед кімнати, тримаючи руки в кишенях, не здатний і слова вимовити. Я бачив його спину, а не обличчя, знав, що Штіллер плаче й за слізьми не чує нічого, щось казав про його нотатки, аби тільки не бути німим глядачем. — У кожному разі, основне ти знаєш, —між іншим сказав я,— що ніщо не вирішується, коли, наприклад, людина пускає собі кулю в голову. Хто може описати, що пережив самовбивця! Але ти знаєш, хоч і важко собі таке уявити. Очевидно, ти маєш смішне уявлення про те, що означає бути релігійним, мабуть, гадаєш, що як людина вірить, то вона мудра, врятована і так далі. А ти не почуваєшся певним, тож не віриш, що ти маєш віру. Правда ж? Ти не можеш собі уявити бога, отже переконуєш себе, що ніколи його не знав... — Штіллер наче радий був, що я не мовчу. — Наскільки я знаю твоє життя, ти завше відкидав усе тому, що не був певний. Ти не втілення правди. Ти людина і часто готовий відмовитися від неправди, непевний бувши. А чи ж не означає це, Штіллере, що ти віриш у правду? У правду, що її не можна ані змінити, ані знищити, бо вона — саме життя. — Дзигарі в сінях почали шурхотіти, як завше, коли мали вибити годину; була третя. — У твоїх нотатках мене вразило,—вів я далі, аби не мовчати, — що ти весь час намагався прийняти себе самого, не приймаючи чогось такого, як бог. І ось вияв-

ляється, що це річ неможлива. Бог — це сила, яка може тобі помогти справді прийняти себе. Все це ти пізнав на досвіді! А попри все кажеш, що не вмієш молитися; і пишеш також. Ти чіпляєшся за своє безсилля, яке вважаєш за свою особистість, а тим часом добре знаєш, що то безсилля, — і все тільки з упертості, що ти не сильний. Хіба ні? — Звісно, Штіллер не відповів. — Ти гадаєш, що треба себе перебороти, а то щось буде негаразд. Ти не хотів би шахрувати. Тебе вражає, що самому доводиться молити бога, щоб він дав тобі віру, а тоді лякаєшся, що просто вигадав його собі...

Я ще довго говорив, та врешті замовк. Як уже сказано, я не сподівався, що Штіллер мене слухав, говорив тільки, щоб не бути німим глядачем, коли він плакав. Його думки блукали десь-інде.

— Її обличчя... — нараз сказав він, — то зовсім не її обличчя, Рольфе, то ніколи не було її обличчя!..

Далі він не міг говорити. Тільки плакав. Я ніколи не бачив, щоб чоловік так плакав. Він стояв випростаний і тримав руки в кишенях. Я не вийшов з кімнати, моя присутність уже нічого не важила... Ту мить я силкувався пригадати Юлічине обличчя, але бачив тільки маску з минулої осені, що вже не була обличчям, хлипання, застиглий розтулений рот і два маленькі, теж застиглі, кулачки на колінах, німе тремтіння сліпого тіла, сповненого смертельного жаху; але я не хотів собі тепер того згадувати. Я вирішив теж піти вранці до клініки побачити Юліку, хоча б на хвилину.

— Кажи щось, — попросив Штіллер, коли, виснажений плачем, нарешті знову мене завважив.

— Усе, що я міг сказати, я вже сказав: Юліка не померла, і ти її кохаєш.

Штіллер глянув на мене так, наче я йому щось відкрив. Він ще нетвердо стояв на ногах, в очах блищали сльози, але, здавалось, цілком витверезився. Він сказав щось про нашу приязнь, про мою добрість, подякував, що я знову пробув із ним майже цілу ніч, тоді потер себе по восковому чолі.

— Якщо тобі болить голова, то в мене нагорі є сарідон.

Цих моїх слів він уже не чув.

— Ти маєш слушність, — кілька разів проказав він, — завтра о дев'ятій я її побачу... — Нарешті ми дійшли до порога. Я був смертельно стомлений. Штіллер погасив люстру, що заливала кімнату бляклим світлом. — Молися замість мене, щоб вона не померла, — сказав він, і несподівано ми опинилися в темряві: Штіллер забув спочатку ввімкнути світло в сінях. — Я її кохаю... — почув іще я. Нарешті я знайшов вимикач, і ми подали один одному руку. Штіллер захотів іще вийти в садок. — Мені треба повітря, — мовив він, — я просто забагато випив. — Він був дуже спокійний.

Другого ранку, у великодній понеділок, ми з дружиною зійшли вниз десь біля дев'ятої. Наш сніданок стояв уже на столі коло відчиненого вікна: кава під ковпаком, два накриття, не забуто ані сільниці, ані попільнички. Яйця некруто — Сибілине з написом, що варилося воно три хвилини, — і грінки під серветкою були ще теплі; наш приятель, мабуть, чув, як ми вмивалися, і десь недавно вийшов з дому. Моя дружина чула вночі гуркіт, однак знала лиш те, що ми довго розмовляли. Звісно, ми гадали, що Штіллер уже в клініці. Ми сиділи коло столу, сонце вигравало на посуді, за блакитним, як незабудь, Женевським озером перед нами відслонявся чудовий краєвид на Савойські Альпи, і наша довга нічна розмова видавалася мені майже сном, не пов'язаним із реальністю ясного дня. Сподіваючись, що з клініки знову надійде втішна звістка, ми поклали собі поїхати на вівторок у Шебр, Івердон, Мюртан чи Ноєнбург, а потім пробути ще день на острові Святого Петра. Година була чудова. В сусідньому садку цвіла вже магнолія в усій своїй пишноті, яскріли жовті китиці форситії, що звисали через огорожу, криваво-червоний фунікулер з'їжджав порожній униз поміж зелені узбіччя, вкриті первоцвітом, і піднімався повний людей, що вибралися на прогулянку. То був просто дитячий строкатий світ з усім тим, що притаманне великодневі: пташки щебетали, аж виляски йшли, по воді в напрямку Шільйонського замку плинув білий катер, десь далеко грав святковий духовий оркестр, гуркотів поїзд. Штіллер застав нас коло сніданку. Наше сквапне, трохи боязке запитання: «Ну як?»—звісно, стосувалося пані Юліки; та виявилося, що наш приятель повертався не з клініки, а з свого підвалу. Штіллер зовсім не спав — очевидно, кінець ночі пробув у садку, а рано-вранці подався до своєї гончарні. Певне ж, він був блідий і невиспаний, а також неголений. Чому він не пішов на дев'яту годину до клініки, я не знаю. Може, боявся? Начебто переконаний, що Юліка має скоро вийти з клініки, Штіллер говорив про щось інше. Навіть не зателефонував туди. Попросив, щоб я поїхав і сказав його дружині, що він буде десь біля одинадцятої. Причини, що їх він називав, були зовсім непереконливі. Йому, бач,треба ще поголитися! Потім ми почули, що якась значна особа переїздом хоче поглянути на його кераміку і прийде о десятій. То була правда, але недостатня підстава, щоб не їхати до клініки. Може, Штіллер, від якого відгонило ще алкоголем,

соромився з'явитись коло ліжка хворої? Він явно тримався здалеку також від моєї дружини.

— Від мене смердить, — казав він.

Та правдивий чи уявний дух вина не заважав йому зателефонувати, проте Штіллер не хотів. Я не міг його присилувати. Врешті ми з дружиною поїхали самі у Валь-Мон. Вона лишилася в машині: відвідини могли бути хіба що дуже короткі, коли взагалі до хворої пустять когось, крім найближчих родичів. Я справді відчував потребу принаймні побачити пані Юліку, поки ми поїдемо далі. Уже в приймальній я миттю збагнув, що сталося. В сонячному коридорі, де перед дверима стояли вази на квіти й де сновигали мовчазні сестри, мені довелося ще чекати сповнені тривоги п'ятнадцять хвилин, поки молодий лікар сказав, що вона померла. На мою настійливу вимогу мені пообіцяли, що пана Штіллера не повідомлять про це телефоном. Смерть сталася півгодини тому, цілком несподівано для лікаря. Я ще попросив дозволу побачити пані Штіллер, але мені відмовили. Її вже винесено з палати. Та потім моє обличчя, — мабуть, я плакав, — переконало лікаря; чи, може, моє посвідчення? В кожному разі, старшій сестрі звелено провести мене до небіжки.

«Коси в неї руді, навіть дуже руді, за нинішньою модою, але не як шипшинове варення, а радше, як сухий порошок вохри. Дуже оригінальні. До того ж вельми приємний колір шкіри: алебастр, а по ньому ластовиння. Теж дуже оригінальний, проте гарний. А очі? Я б сказав: блискучі, ніби пойняті сльозою, блакитняво-зелені, немов зріз віконного скла. На жаль, брови вона підголює так, що лишаються тільки тонесенькі смужки, через те її обличчя набуває витончено-суворого виразу, але й стає трохи схожим на маску, наче на ньому застиг подив. Дуже шляхетна лінія носа, особливо збоку, дуже чутливі ніздрі. Губи, як на мій смак, трохи затонкі, не те, щоб нечутливі, але ту чутливість треба спершу збудити. Її розпущені коси чудові — духмяні, легкі, як шовк. Зуби теж прегарні, хоч деякі з пломбами, але білі, з перламутровим полиском. Я розглядав її, немов якусь річ, просто як жінку, якусь чужу, невідому жінку...» Саме така лежала вона на смертному ложі, і мене раптом пойняло жахливе почуття, що Штіллер від самого початку бачив її тільки мертвою. І вперше зародилася в мені глибока, безоглядна певність його провини, що її не могло стерти жодне людське слово.

Нам залишалося ще переказати тяжку звістку нашому приятелеві. Не треба було багато слів: Штіллер знав. Із клініки, хоч відколи ми її лишили, минула майже година, не зателефонували; але, побачивши мене, він усе зрозумів і, здається, навіть сам вимовив звістку. Не скажу, що він був спокійний, бо то був страхітливий спокій причинної людини. Потім я довго чекав на Штіллера, щоб відвезти його у Валь-Мон. Він пішов до своєї кімнати по піджак, як він нам сказав. Ми взагалі нічого не чули, ані ходи, ані хлипання, тільки щебет пташок надворі, і моя дружина вже стала боятися, щоб наш приятель чогось собі не заподіяв. Я не повірив у це ані на мить, але піднявся нагору, а що він і досі не виходив, то постукав у двері. Не почувши відповіді, я зайшов. Штіллер стояв посеред кімнати, тримаючи за своїм звичаєм руки в кишенях.

— Зараз іду, — сказав він.

Я відвіз його до клініки й зачекав надворі в машині. Небіжка справляла набагато сильніше враження, аніж колишня, жива Юліка: це був образ істоти, що її вже нема, що її свого часу ніхто не впізнав, а надто той, хто боровся за неї своїм людським коханням. Штіллер повернувся за п'ятнадцять хвилин і сів коло мене в машину.

— Вона гарна, — мовив він.

Я подовжив свою відпустку і, як моя дружина поїхала, ще на кілька днів залишився в Гліоні, щоб узяти на себе весь клопіт, пов'язаний із похороном. До речі, я не відчував, що Штіллерові мене треба, і до розмови більше не дійшло. Медичний бік справи його не цікавив, а більше не було про що говорити; все вже вирішилося. Ввечері після скромного похорону на чужому цвинтарі, як я вже мав їхати, Штіллер працював у підвалі, принаймні намагався працювати. Він провів мене до залізної хвіртки зі смішною табличкою, не помічаючи, що я кілька разів простягав йому руку на прощання. Опісля ми часом бачилися; він уже не телефонував мені вночі, листи приходили не часто і були короткі. Штіллер залишився в Гліоні й жив сам.

З німецької переклав Євген ПОПОВИЧ.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ

У ПОШУКАХ САМОГО СЕБЕ

(Про Макса Фріша та його роман «Штіллер»)

Коли на вулиці якесь собача крутиться, марно силкуючись ухопити зубами власний хвіст, ми, люди, сміємося. Бо ми твердо знаємо, що оце ось **наші** руки, **наші** ноги, **наші** голови. І ми твердо знаємо, що ми є і що не є.

А все-таки, може, екзерциції собачати, її цікавість і її подив якось та підуть нам на користь? Хоча б як нагадування нам, людям, — нагадування про те, що із нашою людською самосвідомістю, самовизначенням далеко не все так просто і ясно, як іноді здається.

Людина звичайно живе і мислить всередині певної системи взаємин, системи, накинутої їй чи навіть більш чи менш вільно нею самою на себе поширеної. Проте, потрапивши в її колеса і шестерні, людина починає дивитися на світ з точки зору цієї системи, хоч ця точка зору і видається їй часом власною. І все, що людина робить, думає, сама про себе міркує, видається їй нормальним, логічним, послідовним. Причому настільки, що у неї створюється враження, наче вона існує за законами свого єства, а не за законами системи, яка це єство часто-густо насилує.

Досить, наприклад, визнати незаперечність вільного підприємництва, щоб повія, яка пропонує себе перехожому, стала явищем само собою зрозумілим. Навіть для урядовця поліції моралі: оскільки повія зареєстрована, вона не порушує суспільної моралі. Не тільки узвичаєного у країні законодавства, а саме суспільної моралі! Бо між тим і другим в свідомості поліцейського стоїть знак рівності. Він мислить не як людина, не як член суспільства — як гвинтик системи.

Або ось інший приклад, вже не умоглядний, а цілком конкретний. Щось з рік тому в Зальцбурзі я був присутній на лекції одного доцента, який висловлював дуже розумні ідеї про самостійність австрійської нації. При цьому він торкнувся проблеми Форальбергу — австрійської провінції, частина населення якої прагне приєднання до Швейцарії. І тут у голосі доцента задзвенів метал. Він заговорив з форальберзькими сепаратистами тоном, що чимсь нагадував той, яким вожді третього райху колись розмовляли з своїми віденськими партнерами. Доцент мислив як «австрієць», Гітлер — як «німець». В цьому полягала відмінність, істотна, звичайно. Поглиблювалася вона ще й тим, що доцент не мав під рукою гармат, і він не міг вдатися до цього «ultima ratio regis».

«Якщо люди, котрі дістали таку ж, як я, освіту, вимовляють ті самі слова, що і я, люблять ті самі книги, вірші, ту саму музику, ті самі картини,— якщо ці люди не уникли небезпеки перетворитися на звірів і чинити таке, на що, як ми вважали, наші сучасники... абсолютно не здатні, то де гарантія, що цього уникну я?» — так запитує Макс Фріш. І його сумніви слушні. Вони — результат трагічного досвіду, наслідок неупередженого спостерігання світу, що оточує письменника. Але Фріш не тільки питає, він і стверджує:

«...Я остаточно переконаний, що і ми, якби фашизм не став для нас неможливим завдяки тій щасливій обставині, що він від самого початку загрожував нашому суверенітетові, так само (як німці та італійці.—**Д. З.**) не перемогли б його в себе... принаймні в німецькій Швейцарії».

Взагалі це міркування, в його, так би мовити, загальному значенні, не нове. І воно може навіть при нагоді послужити доводом на користь резиньяції, примирення із злом. Не судіть, мовляв, то не судимі будете... Все залежить від обставин... «Ми живемо в світі, — писав Камю,— де треба вибирати, стати жертвою чи катом. Вибір цей не простий. Мені завжди здавалося, що, по суті, немає катів, самі жертви. В кінцевому підсумку, звичайно».

Фріш, проте, не згоден визнати це навіть «в кінцевому підсумку». Йому замало (на відміну від Камю) лише констатувати, буцімто світ абсурдний, а людина — попри весь її героїзм — безсила. Фріш хоче зрозуміти, звідки беруться кати. І він хоче боротися з ними. Природно, засобами, якими найкраще володіє — зброєю слова, зброєю мистецтва. Тому в естетиці ніщо його так не дратує, як теорії «чистого» мистецтва. «Наш шаблон митця, — каже він:— ...митець як аутсайдер, причому не тому, що він прагне зовсім іншого людського суспільства, а просто тому, що людське суспільство митця не

стосується. В жодному разі не стосується, отже, і змінювати його не треба...»

І Фріш зриває машкару з цього шаблону:

«Хто не втручається в політику, той вже прийняв політичне рішення, якого хотів уникнути: він служить владущій партії».

Фріш, насамперед, — заперечувач, критик, викривач. Але — на відміну від багатьох інших письменників сучасного Заходу, письменників, що зневірилися, впали у відчай,— є в нього і своя позитивна програма:

«Мета — це суспільство, яке не перетворює дух на аутсайдера, на мученика чи на придворного блазня, і лиш тому нам треба бути аутсайдерами в своєму суспільстві оскільки воно ще не суспільство...

Терпимість до людини. Але не до грошей.

Вірність суспільству майбутнього: причому для цієї вірності байдуже, чи доживемо ми самі до такого суспільства. Близькість чи віддаленість мети, коли вона лишається для нас бажаною, нічого не змінює в напрямку».

Хай не подумає читач, що Фріш уже майже комуніст. Він ненавидить фашизм і тоталітаризм усіх мастей. Він дуже скептично настроєний щодо можливостей і перспектив буржуазного парламентаризму. Більш того, в очах Фріша цей парламентаризм, як ми вже могли переконатися, аж ніяк не застрахований від «перероста́ння» у фашизм — між тим і другим перегородка не набагато масивніша за японську ширму. Однак при всьому тому Фріш скоріше мрійник, романтичний мораліст, аніж прихильник певної політичної лінії. Швейцарський критик Ганс Бенцігер сказав про Фріша: «Він — Гамлет, якому будь-яка держава видалася б в'язницею».

В цьому є частка істини. Але тільки частка. Після війни Фріш не випадково подорожує по Чехословаччині і Польщі, по радянській зоні окупації Німеччини. Якийсь час він навіть вважав Чехословаччину за взірець «соціалістичної демократії». В серпні 1948 року він брав участь у роботі Вроцлавського конгресу захисників миру. Щоправда, йому далеко не все подобалося в житті цих країн, а Вроцлавський конгрес видався йому не стільки ареною боротьби соціальних ідей, скільки зіткненням географічних принципів «Сходу» і «Заходу»

Фріш був і лишається інтелігентом, що вагається, схильним більше до недовіри, аніж до ентузіазму. Тому в обстановці «холодної війни» він іноді поступався тискові офіційної пропаганди, тієї, що по-своєму, перекручено тлумачила і використовувала внутрішні труднощі розвитку народних демократій. І він розчаровувався, спотикався... А все-таки його мрія — цілісна людина в гармонійному суспільстві майбутнього — залишається незмінною, які б манівці не обирав він, йдучи до неї. Часом він і справді наче крутиться на місці в гонитві за власною тінню.

«Ми всі хочемо змін, — пише він, — щодо цього ми єдині, і мова йде лише про те, як зробити, щоб ці зміни стали можливі... Одні вважають, що нам залишається лише відкриття людської душі, пригода остаточної правдивості, і не бачать ніяких інших джерел надії. Інші, навпаки, переконані, що людина в цьому світі, така, як вона є, не може змінюватися; отже, нам треба, насамперед, змінити світ, зовнішній світ, щоб людина, яку вони уявляють як продукт цього зовнішнього світу, змогла, з свого боку, оновитися».

Перші — це, так би мовити, прихильники такої собі етичної еволюції, яка до серця буржуазній інтелігенції, навіть цілком прогресивної її частини. **Другі** — прихильники соціальної революції. В успішність першого шляху Фріш не дуже вірить. Другий — його лякає. «Чи існує мета, яка може виправдати наші засоби? — питає він.— Чи можу я заковувати в кайдани когось, чи навіть убивати їх, — тих, хто хоче перешкодити тому, що я вважаю благом?» Тому Фріш намагається якось об'єднати обидва шляхи, підкріпити перший другим, не доводячи в той же час все до крайнощів, до кровопролиття. Це акт трохи наївний. Але його наївність полягає не так в спробі поєднання, як в тому, що Фріш виходить з обов'язкової роз'єднаності еволюції і революції. Тут він мислить цілком метафізично.

І справді, Фрішеві уявлення про революцію досить-таки примітивні. Він вбачає в ній лише щось на зразок «двірського перевороту», «змови жменьки визволителів світу», які без відома «ощасливленого» ними народу здійснюють насильницький путч Адже людина не здатна скільки небудь змінюватися в старому суспільстві, а тому її треба спершу присилувати до прийняття нового!

З справжньою соціалістичною революцією все це, звичайно, має дуже мало спільного. Для її перемоги потрібна не тільки сприятлива **політична,** а й дозріла **ідейна ситуація.** Тоді революція здійснюється народом, масами **нових людей,** вже тією чи іншою мірою підготованими до прийняття змін. І тоді **насильство** перестає бути чимсь на зразок «головного знаряддя» революції...

Фріш-митець насамперед настроєний на «відкриття людської душі», тобто на пошуки того здорового, гуманного, правдивого обличчя сучасника, яке в атмосфері бездушних «індустріальних цивілізацій» XX століття сховане під машкарою лицедія. Як шкаралупу горіха, намагається він розколоти **роль,** що складається з механічних, стандартизованих гримас і жестів, і дістати ядро, живе **єство.** Йому хочеться зламати маріонетку, виточену на токарних верстатах зогнилої соціальної системи, і пробитися до людини — хай затурканої, змученої, відчуженої, але справжньої.

Проте Фрішівські шукання не сягали б далі тієї межі, біля якої зупиняються буржуазні еволюціоністи, якби письменник розглядав свою людину поза її взаєминами з суспільством. Чи якби Фріш намагався примирити її з навколишньою дійсністю, навіть у тому розумінні «примирити», що дійсність ця, мовляв, непозбутна. Та Фріш тут не зупиняється. Він хоче бачити людину «аутсайдером в своєму суспільстві, оскільки воно ще не суспільство», хоче бачити її бунтівником, що так чи інакше повстає проти системи. І це в даному випадку позиція єдино послідовна. Бо тільки перебуваючи в опозиції до режиму, герой Фріша здатний звільнитися з-під знелюднюючого тиску. Тобто здатний вийти з ролі, яку розігрує на кону стандартного буття, і спробувати знайти самого себе. Знайти з тим, щоб, спираючись на це своє справжнє «я», йти до якогось нового єднання з іншими людьми, до якогось досконалішого суспільства.

Подібна людська ситуація, виснажлива одіссея душі, і подана Максом Фрішем у романі «Штіллер». Це роман соціальний, роман ідеологічний. І не тільки в тих своїх частинах, де викривається косність і безперспективність швейцарської буржуазності, або де критикується мертвотність, примарність американського капіталістичного прогресу. Навіть і там, де, здавалося б, панують взаємини чисто особисті, де скрупульозно досліджується психологія сім'ї, що руйнується, чи все новими й новими сторонами обертаються до читача традиційні трикутники подружніх зрад — навіть там панує проблематика суспільна,

кричущо актуальна. Катастрофа Анатоля-Людвіга Штіллера нічого не сказала б нам поза тим середовищем, у якому вона розгортається. Та й неприступне це середовище не розкрило б своїх похмурих таємниць, якби Штіллер не глянув на нього крізь загратоване вікно своєї тюремної камери.

Цей зв'язок — не додаток до відтворюваної картини, не результат професійної майстерності автора, який зумів виткати килим з ниток різної якості. Цей зв'язок органічний.

«...Не тільки дотепне і в найкращому розумінні цього слова грайливе мистецтво зображення і розповіді робить для нас таким важливим цього самотнього дивака Штіллера,— писав Герман Гессе,— але й те, що ми сприймаємо його печалі, його майже убивчу проблематику і як надіндивідуальну, як типову, як прообраз незчисленного. Саме те, що він показує нам свою тяжку хворобу не в згоді з екзистенціалістською схемою, а в найвищій мірі індивідуально, надає йому цієї вагомості...»

Власне, на теми людини і її фальшивої ролі написана переважна частина п'єс Фріша і три його основні романи. У «Homo Faber» (1957) — книзі, вже знайомій радянському читачеві, — особиста трагедія вибиває такого собі технократа з стану конформістського зрощення з «індустріальною цивілізацією» американського типу, повертає до власного людського єства і тим самим ставить — хоч і в момент, коли вже нічого не можна направити,— в різку опозицію до буржуазного буття. В романі «Скажімо, моє ім'я Гантенбайн» (1964), який нашому читачеві ще невідомий, навпаки, сатирично висміюється людське «я», зайняте (подібно до ракасамітника, що шукає собі порожню мушлю) пошуками «характеру», «біографії», за якими можна було б сховатися від справжнього життя. Це історія пристосування до панівних порядків, оплаченого ціною зради самого себе.

Але в «Штіллері» — першій, і, може, найзначущій частині цієї своєрідної трилогії — проблема поставлена особливо широко й гостро. Герой цього роману не тільки протилежний фіктивному оповідачеві «Гантенбайна», а й — на відміну від інженера Фабера — свідомо прагне конфлікту, що його навʼязує Фаберу доля.

●

Проте, чому всі ці питання так хвилюють саме Макса Фріша? Він — письменник XX століття, до того ж ще й такий, що живе на буржуазному Заході, де так звана «ідентичність» особи стала (і, треба визнати, по праву) одним з головних обʼєктів філософських і мистецьких студіювань. І все-таки далеко не всі сучасні письменники роблять це. І — що ще істотніше — серед тих, які роблять, лише незначна частина може похвалитися певним успіхом. А тим часом я зараз маю на увазі лише талановитих митців!

Очевидно, тут важить та специфіка становища, що його посідає в цьому світі Фріш...

І тут мені хочеться надати слово йому самому. По-перше, він краще за нас усіх знає факти власної біографії. А, по-друге, як він розповідає, яким деталям приділяє увагу і що обминає — все це, на мою думку, може багато що сказати читачеві.

Отже, говорить Фріш.

«Народився я 1911 року у Цюріху. Прізвище наше не швейцарського походження. Дід, лимар за професією, який переїхав сюди ще замолоду, приніс його з собою з сусідньої Австрії; в Цюріху, де йому, очевидно, сподобалося, він одружився з місцевою дівчиною на прізвище Негелі, дочкою простих людей. Материнський рід теж змішаний; там був один прадід, який приїхав з Вюртемберга (звали його Вільдермут), і від мого діда, тобто його сина. все й пішло: він називав себе художником, носив величезну краватку, куди більш сміливу, аніж його малюнки й полотна. Одружився він потім з дівчиною із Базеля, на ймення Шультесс, яка так і не змогла забути, що її родина колись володіла власними дрожками і керувала в нашому місті училищем прикладного мистецтва. Більше про своє походження я нічого не знаю. Моя мати, бажаючи побувати за кордоном, служила гувернанткою в царській Росії, про що вона нам частенько розповідала, а батько був архітектор. Оскільки сам він, як син лимаря, не зміг дістати спеціальної освіти, його честолюбною мрією було, звичайно, побачити своїх синів дипломованими. Ми могли навіть вибирати. Мій старший брат обрав хімію, яка заполонила всю його юність і всю нашу кухню смердючими дослідами...

Не знаю, чому серед всіх моїх товаришів я єдиний не читав Карла Мая. Власне, і ніяких інших книг, крім «Дон-Кіхота» та «Хатини дядька Тома», які мені дуже подобались і яких мені цілком вистачало. Що мене непереборно вабило, то це футбол і, пізніше, театр. Вистава «Розбійники», мабуть, дуже слабенька вистава, вплинула на мене так, що я перестав розуміти, чому дорослі, які мали гроші і не мали ніяких уроків, не сиділи кожного вечора в театрі. Оце було життя! Неабияке враження справила на мене перша вистава, у якій я побачив на сцені людей в нашій звичній одежі; адже це означало, що й сьогодні можна писати пʼєси.

Через два місяці Макс Райнгардт («Німецький театр», Берлін) дістав письмове повідомлення про мій перший твір, який називався «Сталь»... Через сім довгих тижнів, сповнених найсміливіших сподівань (адже Фрідріхові Шіллеру, коли він писав «Розбійників», було вже вісімнадцять, мені — тільки шістнадцять), повернувся назад гарний манускрипт, якого я віддрукував на горищі на взятій напрокат машинці. До нього було додано детального листа, який лишився для мене незрозумілим... Пропозиція надсилати свої подальші твори було тим єдиним, що я міг протиставити безжалісному глузуванню з боку сімʼї. У бібліотеці я випадково натрапив на зібрання творів Генріка Ібсена, самі пʼєси, які, безперечно, були варті грошей, що їх я заплатив за них. І до випускних екзаменів, які я, звичайно, вважав чимось зайвим, формальним, смішним і міщанським і складав тільки з любові до батька, з-під мого пера вийшли ще три чи чотири пʼєси. Серед них — комедія подружніх помилок (я ще жодного разу не цілувався з дівчинкою) і фарс про політ на Місяць. Єдине, що світ з усього цього визнав, були випускні іспити. Вступ до університету став неминучістю...

Я й досі пам'ятаю ті два дивні роки, що їх я провів у аудиторіях, або, не менш схвильований, в коридорах. Я був істотою самотньою, що весь час чогось чекала, робила квапливі висновки, невпевненою, часом я переживав муки таємного кохання, про які предмет цього кохання і не здогадувався. Вірші мені ніколи не вдавалися. Чиста філософія, на яку я накидався з таким запалом, відкривала лише, що сили думки мені явно бракує... В той же час відчуття (воно чимдалі поглиблювалось), що все почуте тут немовби позбавлене єдності, центру, що все в цьому університеті, як на полицях універсального магазину, лежить не торкаючись одне одного, — таке відчуття, очевидно, було вірне, може, це було навіть прозріння... Коли мені минуло двадцять два роки, помер наш батько. Треба було якось заробляти самостійно. Як журналіст я описував те, що мені наказували: процесії, лекції про Будду, пожежні команди, третьорядні кабаре, пожежі, змагання з плавання, весну в зоопарку; і тільки писати про кремації я рішуче відмовився. А втім, все це було не такою вже й поганою школою. В Празі відбувався світовий чемпіонат з хокея, я попросився туди як репортер і виїхав, маючи сотню франків у кишені, і з першим своїм чемоданом у руках. Завдяки цій подорожі за кордон, точніше, завдяки статтям, що друкувалися вдома чи в Німеччині, я пізніше зміг побувати в Угорщині і проїхати через всю Сербію, Боснію, Далмацію, де я, потоваришувавши з німецькими емігрантами, прожив літо, цілісінькими днями плаваючи на вітрильнику вздовж узбережжя, вільний від будь-якого почуття обов'язку, готовий прийняти будь-яку дійсність. Оце і є, власне, мої правдиві спогади про юність. Ще пізніше я вирушив до Чорного моря, про яке так часто розповідала мати, в Константинополь, де познайомився з мечетями і з голодом. Нарешті я опинився на Акрополі і пішки пройшов середню Грецію, ночуючи просто неба, коли пощастить, в якій-небудь капличці.

Це був щасливий час, хоч і затуманений раптовою смертю однієї молодої жінки. В результаті з'явився перший, дуже незрілий роман... Мені було двадцять п'ять років, коли я знову сів на шкільну лаву. Моя приятелька, коли я сказав, що хочу одружитися з нею, відповіла, що перше я мушу чимось стати. Вона сказала лише те, що й мені самому спадало на думку, і все-таки це був удар... Вперше я серйозно подумав, що життя може не вдатися. В цей час я прочитав «Зеленого Генріха». Книжка, деякі сторінки якої видалися мені майже ясновидінням, була, звичай-

но, найкращим з можливих порадників. Але моє рішення саме по собі означало б небагато, якби не щастя в особі друга, який запропонував протягом чотирьох років забезпечувати мої життєві потреби; отже, я міг ще раз почати навчання. Цього разу — у Вищій технічній школі. Спершу я дуже радів, що можна отак, серед тижня, засісти і, не думаючи про заробіток для матері й сина, студіювати вищу математику. Але пізніше мені подеколи здавалося, що я змарнував свою молодість і ніколи вже не досягну мети. Один за одним урвалися і мої колишні зв'язки з людьми. Чи відновить професія архітектора, якщо з мене взагалі вийде архітектор, ці зв'язки з світом, вирішити було неможливим, поки все залишалося тільки на папері. А тим часом мене особливо приваблювало в цій професії саме непаперове, відчутне, прикладне, матеріальний образ. І лише участь у будівництві і, насамперед, здійснення власних проектів могли показати, чи не був помилкою і цей другий старт. Одного разу я згріб усе написане, в тому числі й щоденники, і кинув у вогонь... Таємна обіцянка — не писати більше жодного рядка, протягом двох років майже не порушувалася. Лише в день мобілізації, призваний як канонір і переконаний в тому, що нам не минути війни і що ми навряд чи повернемося додому, я знову почав вести щоденник. Мені не хотілося, щоб пішов у непам'ять (так би мовити, в ім'я любові до батьківщини) спогад про одного капітана, який бачити мене не міг — він, певно, мав право на це — і який третього вересня заявив мені просто у вічі: він знайде для мене належну місцинку, коли почнеться діло. Лише через багато років я зрозумів, що завдячую цьому офіцерові одним з найбільших переживань і рішень свого життя Щоправда, йому так і не випало нагоди розпорядитися нашим життям і смертю: на кордоні все було спокійно. Та початий там і перерваний через відпустку щоденник все-таки вийшов у світ під назвою «Сторінки із солдатського мішка» (1940). Після того як Франція зазнала поразки (через що ми надовго потрапили в становище бранців), я дістав відпустку для завершення дипломної праці. І оскільки справ на кордоні у нас не було, я міг і далі заробляти собі на життя як службовець. Одна з моїх колег, що допомагала мені біля креслярської дошки і готувала обід, стала моєю дружиною. Ми повінчалися після того, як разом збудували перший дім. Потім вийшов роман «J'adore ce que me brûle, або Важні люди» (1943). Серед небагатьох листів, що були мовби відлунням цієї події, надійшло і кілька рядків від завідуючого літературною частиною Цюріхського драматичного театру Курта Хіршфельда, який умовляв мене спробувати написати п'єсу. Успіх на архітектурному конкурсі, внаслідок чого я дістав велике і дуже цікаве замовлення цюріхського муніципалітету, дав мені змогу відкрити власне бюро. Тепер я міг вільніше порядкувати своїм робочим часом. Після чогось на зразок сновидіння в прозі під назвою «Бін, або Подорож до Пекіна» (1944) з'явилася моя перша п'єса «Санта Крус», праця над якою давала мені велику втіху протягом двох осінніх місяців. Через півроку вийшла ще одна — «І ось вони знову співають», написана також за кілька тижнів.

То була перша моя п'єса, поставлена на сцені. Подія ця припала на великдень 1945 року, коли наближався кінець війни і всі чекали миру... Після першої поїздки в зруйновану Німеччину я написав третю п'єсу — «Китайську стіну» — сповнений відчаю фарс, який також був поставлений у Цюріху восени 1946 року. Наскільки дозволяли мені професійні обов'язки, я прагнув відвідати усі сусідні країни. Потреба пізнати своїх сучасників, що живуть в інших країнах, була особливо велика після нашого п'ятирічного полону, і в світі, що загруз в упередженнях, особисті враження здаються мені більш важливими. Перша частина щоденника, присвячена цим враженням, вийшла під назвою «Щоденник з Маріоном» (1947). Та ось настав час, коли ми могли розпочати наше будівництво. Поєднувати водночас дві професії, письменника й архітектора, звичайно, не завжди легко, хоч би як плідно це було. Це питання не так часу, як сили. Плідним я вважаю щоденне співробітництво з людьми, які не мають нічого спільного з літературою. Деякі з них знають, що я «пописую», але не бачать в цьому нічого поганого, поки з основною роботою все гаразд. Моя на сьогодні остання літературна праця стосується історії, що трапилася в Берліні. Вона має назву «Коли скінчилася війна»; саме тепер її читають мої друзі».

Ці рядки Фріш написав раннього літа 1948 року в Парижі. Майже за двадцять років, що минули відтоді, багато що змінилося. Він устиг написати ще п'ять чи шість п'єс, серед яких щонайменше три — «Дон-Жуан, або Любов до геометрії» (1952), «Бідерман та палії» (1958), «Андорра» (1961) — створили йому ім'я одного з провідних драматургів Європи. Та, може, ще істотніше те, що він створив вже згадані мною три романи. Бо інтенсивна діяльність Фріша-драматурга, що припадає на кінець війни і перше повоєнне десятиріччя, попри всю її незаперечну значущість, є в той же час періодом своєрідного учнівства, такої собі самопідготовки до майбутніх сміливих експериментів над прозою. Я наводив докази на користь такої гіпотези в одній із своїх інших статей про Фріша, тому обмежуся тут лише одним.

Проаналізувавши у своєму «Щоденнику» (1946—1949) думки Брехта щодо сценічного «ефекту відчуження», Фріш пише: «...Було б заманливо повернути всі ці думки і на письменника-прозаїка. Ефект відчуження, що досягається засобами мови, свідомість гри в розповіді, відверто артистичне — все те, що більшість німецьких читачів сприйме як щось химерне, «чуже» і тому одразу відкине, бо воно «надто артистичне», бо воно перешкоджає вживанню в образ, пойманню ним, руйнує ілюзію, а саме ілюзію, що переказувана історія мала місце «в дійсності» і т. д.».

Тією чи іншою мірою Фріш реалізував ці задуми у своїй пізній прозі (найповніше у «Гантенбайні», але і в «Штіллері», як, напевне, вже помітив читач). Проте хіба не свідчить це, що Фріш ішов до своїх зрілих романів від театру і через театр — через брехтівський і через свій власний? Але якщо таке припущення справедливе, то чи не спонукає воно нас якось по-новому глянути на ранню прозу Фріша, ту, про яку сам він говорить з неприхованою іронією? Вона невдала. Проте чи тільки через юність автора, його, так би мовити, загальну незрілість? А може, він тоді ще просто «не знайшов» самого себе як митця, тобто не виявив того індивідуального — і в той же час закономірного для століття — «кута зору», під яким несподівано відкривається природа багатьох речей?

Що дала Фрішу-прозаїку, і передусім прозаїку соціальному, ця сама брехтівська «театральність», я спробую пояснити трохи пізніше. Та й не тільки в ній справа. Коли я говорив про **специфіку становища**, що його посідає в цьому світі Фріш, я мав на увазі щось інше — не так його естетичну позицію, як людську, світоглядну. Навряд чи можна їх відокремити одну від одної, і все-таки друга (відчуття, сприйняття дійсності, уявлення про своє місце в ній) так чи інакше зумовлює першу, навіть визначає її.

Фріш — швейцарець. І це не тільки випадковий біографічний факт, а й передумова для виникнення певної соціально-історичної «оптики». Так принаймні оцінює його сам Фріш. Один колишній німецький солдат, переглянувши виставу «І ось вони знову співають», напався на Фріша, що той, будучи «стороннім» і «не побувавши у вогні війни», береться судити націю та її націстські злочини. Фріш відповів листом (щоправда, лист не був відісланий адресатові, зате три його варіанти увійшли до «Щоденника»), де, між іншим, сказав таке:

«Нам було дано навіть те, чого не мали країни, що воювали, а саме — подвійну перспективу. Вояк бачить сцену, лиш поки стоїть на ній; глядач бачить її весь час. Може, це і є подарунком долі для стороннього і його справжнім завданням. Він має таку рідкісну нині свободу — свободу залишатися справедливим».

Тут Фріш розглядає швейцарця як людину, що стоїть поза певною панівною системою відносин і через те ближчу до свого власного людського «я»:

«...Наша батьківщина — це людина; їй насамперед належить наша вірність; в тому, що вітчизна і людство не виключають одне одного, і полягає велике щастя бути сином маленької країни».

Та це, звичайно, «ідеальний» швейцарець, коли хочете, «швейцарець» майже гіпотетичний. Бо Фріш зовсім не такий наївний, аби не розуміти, що нейтральна, стороння щодо політичних і воєнних сутичок зовнішнього світу Швейцарія протягом сторіч виробила свою внутрішню — гендлярську, провінційно-міщанську — систему відносин, яка пригнічує і знелюднює реального швейцарця анітрохи не менше, ніж німецький чи американський спосіб життя. Тому, щоб залишатися вільним, мало народитися швейцарцем, треба ще стати «поганим» швейцарцем — тобто «аутсайдером у своєму суспільстві». Фріш — «поганий швейцарець». В усякому разі, йому дуже важливо набути слави такого. Наче між іншим, а по суті наполегливо він доводить, що й за походженням своїм він — не «справжній», адже в жилах його тече й австрійська, й вюртемберзька кров... Це може викликати усмішку, але й вона не заважає відчувати, що сама тенденція цілком серйозна. Тим більше, що Фріш її послідовно реалізує. І хіба ота його пристрасть до мандрівок, ота «потреба пізнати своїх сучасників, що живуть в інших країнах», потреба стати лицем до зовнішнього світу та його жагучих проблем, не є прагненням вирватися із задушливої атмосфери швейцарських кантонів, не є свідченням нездатності замкнути себе в колі їхніх дріб'язкових інтересів? До речі, на початку 60-х років Фріш на кілька років переїхав до Рима...

Звичайно, все це, так би мовити, моменти зовнішні. Можна пишатися древністю і чистотою свого роду і дуже неохоче залишати самотній будинок у Нефшателі, як це робить Фрідріх Дюрренмат — письменник, дуже близький Фрішеві по духу,— і в той же час бути «поганим» швейцарцем. Головне — це дух. Та хіба не його відчував той капітан, який пообіцяв знайти для Фріша «належну місцинку, коли почнеться діло»? Інакше кажучи, вбити, умисне підставивши під німецькі кулі? Сам капітан — «добрий», навіть «взірцевий» швейцарець. І тому він мало чим відрізняється від «взірцевого» німця. Оскільки він уже зараз готовий знищувати інакодумаючих одноплемінників, його не важко уявити собі, — якби не стала на заваді щаслива обставина, про яку згадував Фріш, — на посту коменданта концтабору десь поблизу Понтрезіни. Німецькі націсти теж вибирали для цієї мети гарні ландшафти — досить відвідати Бухенвальд чи Маутхаузен, щоб в цьому переконатися...

Цей капітан настільки «вріс» в свою роль, що йому й на думку не спаде шукати самого себе. А от Фріш, як ми бачили, шукає повсякчасно. Він добре знає біль сумнівів щодо правильності обраного шляху; йому весь час ввижається, що він десь не туди повернув і втратив якусь можливість. Він схильний ставитися до себе **критично.** Ні, я маю на увазі зараз не іронічний тон, яким він розповідає про себе. Так роблять майже всі письменники, за винятком лише тих, яким забракло розуму чи почуття гумору, щоб приховати, наскільки серйозно вони самі до себе ставляться... Я маю на увазі інше — його внутрішню нездатність заповнити весь свій світ власним письменницьким «я». Пригадайте, що вабило його в професії архітектора — «непаперове, відчутне, прикладне, матеріальний образ». Щоденно спілкуючись з людьми, «які не мають нічого спільного з літературою», він діставав змогу глянути збоку і на себе як митця. Це, звичайно, не єдина, але, можливо, одна з причин, через які він не певен, «чи можна відокремити одне від одного мистецькі і людські завдання» або, точніше, певний, що їх відокремити не можна. А звідси, в свою чергу, виходить уявлення про певну «обмеженість» мистецтва, що позбавляє його права на абсолютну і безвідповідальну самозначущість:

«...Ось що за всіх обставин фальшиве: зводити культуру до мистецтва, так, щоб якийсь народ міг умовляти сам себе, ніби у нього є культура, якщо є симфонії».

Фріш давно вже не працює архітектором, але та школа життя, яку він пройшов на будівельних майданчиках, серед цегли, мішків з цементом і каменедробарок,— не забута. Він — артист, який розуміє, що розігруване ним — лише вистава; і вистава ця не витісняє дійсності, не підміняє її, а служить їй: допомагає пізнавати суще і справлятися з ним.

●

Навіть прокурор вважає, що є щось «дитяче» в упертому небажанні Штіллера визнати себе... Штіллером. А тут часом прокурор — єдиний, хто більш чи менш розуміє, в чому тут, власне, справа. Але ні Юліка ні Сибіла, жінки, що так близько знали нашого героя і — кожна по-своєму — любили його, вже нічого не розуміють. Для них усе це — просто упертість, дурна примха неврівноваженого, майже істеричного мрійника. Що ж до шановного доктора Боненблюста — Штіллерового адвоката,— то в його голові «взірцевого» швейцарця взагалі не укладається, як можна так легковажно, так безвідповідально заперечувати найочевидніші факти: найпереконливіші побічні докази, показання свідків, незаперечні речові докази.

Проте «факти» адвоката Боненблюста — адже це далеко не все, в усякому разі, для нашого героя... Він не має жодних причин заперечувати свою ідентичність з одним скульптором-середняком, збанкрутілим чоловіком і коханцем, що не виправдав сподівань, який протягом шести років вважався тут зниклим безвісти, не має жодних причин, крім однієї: він уже не ідентичний цьому скульпторові, чоловікові і коханцеві. У них може бути одне обличчя, і навіть те, що ці люди навкруги називають «життям», у них може бути спільним. Нехай. Все одно він — не Штіллер. Така його внутрішня правда. Для нього вона правдивіша за всі факти. Він має намір стояти на цьому до кінця...

Безперечно, часом важко відкинути відчуття, що перед нами якийсь наївний, жалюгідний, мало не дитинячий бунт. І читач, який, виходячи з традиційної схеми, наперед вирішив для себе, що Штіллер — позитивний герой Фріша, цілком слушно розведе руками. Чого тут, мовляв, письменник наплів! Мало йому, що вигадав штучний конфлікт! Ще й поставив у центрі цього нікчему і намагається переконати нас: це є людина! Декадент він, ваш Фріш...

Проте однією із знаменних ознак роману «Штіллер» є саме те, що традиційні схеми тут мало застосовні. Його герой — не позитивний герой. Але він і не герой негативний Щоправда, він частіше за інших персонажів книги використовується як «авторський рупор». Наприклад, один із снів Штіллера повторює сцену з капітаном, розказану Фрішем у його автобіографії. А в іншому місці Штіллер думає: «Скільки пустель на цій планеті... все, з чого ми живемо, є дарунок вузенької оази»... Це майже дослівно те, що думав сам Фріш, коли якось пролітав над Альпами: «...Яка маленька і вузька зона, що годує і формує людину...», — записав він у ті дні на сторінках «Щоденника». І кількість подібних прикладів не важко збільшити. Та чи треба? Адже легко знайти і приклади протилежні...

Пригадуєте останню розмову Штіллера з Юлікою в Давосі? Він наговорив їй тисячу непри-

ємних слів: вона і егоїстка, і самозакохана, і пихата; вона хотіла залишатися хворою, щоб його ніколи не перестало гризти сумління. І наговорив наче і не без підстав. А що відповіла Юліка? «Он ти якою мене бачиш!.. Ти раз назавжди створив собі мій образ, готовий, остаточний... Недарма каже заповідь: не роби собі кумира! Кожен кумир — гріх» і т д. і т. п.

Тут уже не Штіллер, а Юліка, Юліка, яку навряд чи вважає хто позитивною героїнею, «цитує» місце з «Щоденника». Причому місце принципово важливе в системі поглядів Фріша. «Не роби собі кумира!» — Це одна з підвалин його гуманізму і його поетики.

Але Фріш не просто розподіляє нарівно між персонажами свого роману власні ідеї. Як і у Достоєвського, у нього стикаються, сперечаються одна з одною «суверенні» людські самосвідомості. Результат суперечки ще неясний ані для них самих, ані навіть для Фріша. Але боротьба, шукання і є живим в них — тим, що наближає індивід до відкриття самого себе, до цієї, за Фрішем, великої пригоди душі. Поки вона шукає, вона не втрачена — не застигла, не перетворилася на манекен, не стала маскою на власному обличчі.

І Штіллер стоїть у фокусі дії роману не тому, що він — «найкращий». Він — той, хто найбільш напружено шукає, хто найменше задоволений собою. Може, саме тому світ відкриває йому ті свої глибини, яких не помічають інші: він зазирнув у розкритий механізм буржуазного світу. Повторюю, це не стільки постійна ознака його особи, скільки результат зайнятої ним позиції.

Томас Манн якось сказав про героя свого роману «Чарівна гора» Ганса Касторпа: «...Опинившись наглухо ізольованим в гарячковій атмосфері Чарівної гори, ця нескладна речовина зазнає активізації, і тепер Ганс Касторп здатний на моральні, духовні й любовні пригоди, які йому й не снилися в тому, іншому світі, що його мешканці Чарівної гори з незмінною іронією називають «рівниною» Історія Касторпа — це історія активізації людської особи, її злету, але це в той же час і активізація самого оповідання, розповіді».

Щось подібне відбувається і з героєм Фріша. Випавши з «ролі», нічим не примітна людина, так би мовити, активізувалась. Нині він, як і Касторп, «здатний на моральні, духовні й любовні пригоди, які йому й не снилися», поки шлях до самого себе заступала маріонетка на ймення Анатоль-Людвіг Штіллер — цей продукт панівних відносин. Стріпнувши з себе такого Штіллера, герой немовби звільнився від системи, принаймні вийшов з оточення її кривих дзеркал.

Проте, щоб «активізувати» Касторпа, Томас Манн наглухо ізолював його «в гарячковій атмосфері «Чарівної гори». Тобто створив певне експериментальне середовище. «Чарівна гора» — це електромагнітне поле чисто ідеологічного характеру, щось на зразок **моделі** буржуазної Європи, яка гіперболізує провідні прикмети духовного буття і водночас є настільки зменшеною, що легко вмістилася в палатах, салонах і на терасах даваського санаторію.

Фріш, навпаки, почав свій роман там, де Манн обірвав «Чарівну гору», він повернув цілковито зміненого героя з екзотичної далекості в гущу реального життя, в той «інший світ», що його персонажі Манна звуть «рівниною».

Щоправда, він вселив цей світ у свідомість героя, показав його нам як сугубо індивідуальне, ліричне переживання останнього.

Зміст «вайтівських» записок Штіллера — це насамперед **зовнішнє**, те, що міститься по той бік власного «я». Такий зміст майже цілком його заповнює, але жодною мірою не визначає до кінця. Герой звільнився, проте ціною певної спустошеності:

«Я не їхній Штіллер, — каже він. — ...Я нещаслива, нікчемна людина, що не має за собою ніякого життя, аніякісінького».

Або в іншому місці: «Я знаю, що я не зниклий Штіллер. І ніколи ним не був. Присягаюся, хоч і не знаю, хто ж я такий. Може, я ніхто».

Райнеру Марії Рільке подібна безіменність часом здавалась тією найвищою формою існування, якої досягає людина, коли приходить до самої себе. У третій частині «Часослову» він писав, наприклад, зображуючи сон бідняків, сукупність яких народить майбутнього «бога»:

Dann bleibt nicht eine Narbe
ihres Namens
Auf ihrem Leib zurück, der
keimbereit
Sich bettet wie der Samen jenes
Samens,
Aus dem du stammen wirst von
Ewigkeit.
(І тоді не залишиться навіть
шраму їхнього імені
На їхньому тілі, що чекає
Дозріле, мов зернятко
того зерна,
З якого ти проростеш
у вічність).

Як бачимо, проблематика тут нагадує Фрішівську. Але якщо для Рільке «безіменність» — благо, то для Фріша вона — лише побічний продукт, може, навіть покидьки реакції. Так, разом із своїм героєм він вважає, що «справжнє життя» — це **ідентичність** самому собі. І про це «справжнє життя» страшенно важко розповідати («Я говорю дуже неясно, — признається Штіллер своєму адвокатові, — якщо просто не брешу, аби трохи спало напруження»), важко, бо воно не має матеріальної основи, відчутних фактів. Вайт — тільки людина, він зовсім аморфний. Йому властиві лише поривання, настрої, відчування, одним словом, якісь гіпотетичні, ще не реалізовані можливості. Але в нього немає справжнього соціального буття, навіть біографії нема. І ось її доводиться вигадувати. Це вигадування — процес, подібний до шукань оболонки, ролі яким зайняте оповідне «я» в романі «Скажімо, моє ім'я Гантенбайн». І сама ця подібність вказує на певну небезпеку «вайтівського» стану Штіллера. Вайт як «аутсайдер у **своєму** суспільстві» — явище позитивне. Проте він і негативний як аутсайдер принциповий, в ролі чисто опозиційної людської свідомості, що не знайшла жодних точок зіткнення з суспільством взагалі. (Бо така абсолютна «критична» позиція — також **роль**, і, по-своєму, не менш фальшива, аніж, наприклад, конформістська маска Фабера). Причому Фріш аж ніяк не схильний миритися з цим як з неминучим наслідком «аутсайдерства». У відчуженні героя є і частка його індивідуальної провини.

«Вони, — каже прокурор про людей типу Штіллера, — відкинули фальшиву роль, звісно, це вже щось важить, але ще не повертає їх до життя».

Читаючи роман «Штіллер», я вже знав — з критичних статей і рецензій — його основну фабулу. Зокрема мені було відомо, що герой не витримає і визнає свою ідентичність із зниклим безвісти скульптором, що він, вже як Штіллер, спробує почати все спочатку і зазнає поразки... Тому я наперед сконструював собі концепцію книги. Мені здавалося, що поразка Штіллера, його життєва трагедія — наслідок капітуляції: він зробив те, чого від нього чекали, — повернувся до старої ролі. І, звичайно, програв. Саме через це, дійшовши до прокурорових нотаток, я був здивований, навіть трохи спантеличений. Адже все виявилося набагато заплутанішим, аніж я гадав. Штіл-

лер не здався, визнавши себе Штіллером. Навпаки, він спробував зробити ще крок на тому ж шляху.

Він відмовився тільки від дитинячого у своєму бунті. Більш того, повернувши собі людську реальність, конкретний образ, герой дістав змогу розвивати і поглиблювати цей бунт уже не як особа абсолютно стороння, а як одиниця соціальна. І він програв не тому, що зробив це. Він програв бо не зумів зробити цього до кінця. Його загубила самотність, вакуум, що утворився круг нього, у якому розросталися, гіпертрофувалися старі помилки, прогресувала давня сліпота...

Фрішівська проблематика складна, вона ламає схеми. І в цьому її перевага — перевага живої людської діалектики над умоглядною нормативністю.

Уважний читач не міг не помітити, що герой роману давно вже, мало не з перших днів свого ув'язнення, думає часом, чи не відмовитися від гри у Вайта:

«Немає втечі, — записує він одного разу — Знаю, що немає, і кажу собі це щодня. Немає втечі. Я втік, щоб не вбивати, й переконався, що саме моя спроба втекти є вбивство».

Іншого разу він питає себе:

«Здатися? За допомогою брехні здатися легко, одне-однісіньке слово, так зване визнання, і я «вільний», тобто в моєму випадку — приречений грати роль, що не має до мене ніякого стосунку. З іншого боку: як можна довести, хто ти такий насправді? Я не можу. Хіба я знаю сам, хто я такий?»

Поки що він вагається. Йому здається, що взяти на себе відповідальність за колишнього Штіллера — це також своєрідна втеча, втеча в роль. Злам настає, коли в його камеру заходить старий професор Гефелі з дружиною. Їхній син незабаром після втечі Штіллера заподіяв собі смерть; але ще перед цією втечею він встиг поговорити з Штіллером, і Штіллер схвалив його рішення.

Фантоми минулого оточують нашого героя. Він ще упирається. Але вбитим горем старим він уже не сміє сказати просто в лице: я — не Штіллер! «Сьогодні мені знову ясно, як на долоні: невдачі в нашому житті не можна поховати назавжди, хоч скільки я пробую, вона однаково тяжіє наді мною»,— записує він після того, як вони пішли.

Сказане Штіллером стосується не тільки історії з молодим Гефелі, але і його власної «іспанської пригоди». Те, що він тоді не знайшов у собі сили стріляти по франкістах і не виправдав довіри своїх товаришів-республіканців, — головна поразка його життя, джерело багаторічних моральних мук. Вони, власне, і виліпили його таким, яким він був до своєї втечі до Америки. Проте саме тому він і твердить: «немає втечі», що не зумів навіть там сховатися від комплексу неповноцінності, вічної невпевненості в собі, неминущого відчуття провини. Одне слово, не зумів поховати «невдачі».

Для Штіллерового оточення все це незрозуміло: «Яка поразка в Іспанії?» — питає Юліка, коли він під час їх останньої давоської зустрічі намагається пояснити цим усі свої життєві невдачі, навіть невдачі сімейні. І всім іншим (за винятком лише небагатьох комуністів, які ще є серед його знайомих) Штіллерова «іспанська пригода» здається епізодом — по-своєму цікавим, хвилюючим (наприклад, для Сибіли), але, головне, завершеним — він належить минулому. А крім того, епізод цей свідчить скоріше за Штіллера, аніж проти нього. Адже, ненавидячи абстрактних фашистів, він не зміг убити живої людини, зіткнувшись з нею віч-на-віч. Він гуманіст — наш Штіллер! А якщо ці кошмари минулого все ще мучать його, то тільки тому, що він забагато від себе вимагав, ставив собі непосильну мету, хотів бути не тим, чим є — якимось героєм, а не людиною доброю і м'якою...

У ті роки, в «червоні тридцяті», коли Штіллер спробував був узяти до рук російську гвинтівку, багато які західні інтелігенти ставали комуністами. Або вважали, що ставали ними. І чимало було серед них таких, котрі пізніше ставилися до цього як до «помилок молодості», часом фатальних, але часом і простимих. Бо не можна ж надто суворо судити людину за її «юнацький ідеалізм», хай сліпий і безгрунтовний! Таким бачили Штіллера його близькі. Проте не таким бачив він себе сам.

Авжеж Штіллер ніколи не був комуністом у власному розумінні слова, а тільки романтичним мрійником. І все-таки мрійник цей навіть через добрих п'ятнадцять років не поставив крапки на минулому. Він і тепер ще сприймає свою Іспанію як «зраду». Йому не байдуже, що думає про нього Аня та інші республіканські бійці...

Штіллер, звичайно, не Фріш. Але ж не випадково Фріш показав нам саме такого Штіллера. Адже щось та хотів він нам цим сказати?

Ні, він не агітував за соціалістичне перетворення світу. Йому самому ще зовсім неясно, яким шляхом треба йти до гармонійного суспільства майбутнього. Проте, поки Фріш не висловився категорично за якийсь інший шлях, для нього не закритий і той, на якому зазнав поразки його герой. Інакше він не фіксував би нашої уваги на руйнівних наслідках цієї поразки.

Фріш, треба думати, розуміє, що Штіллер пропустив тут певну нагоду. Адже в Іспанії він міг, залишаючись «аутсайдером у своєму суспільстві», водночас знайти (завдяки причетності до Ані та її друзів) певну людську реальність. Інакше кажучи, йому було дано, — в кожному разі, як особі — подолати відчуження. Тобто розв'язати проблему і для самого Фріша нерозв'язну. Недарма взятий з К'єркегора епіграф до роману звучить так:

«Бачиш, вибрати себе самого тому так важко, що в цьому виборі цілковита ізоляція тотожна з найбільшою тривалістю і що, доконавши такого вибору, вже ніяк неможливо стати чимось іншим чи, радше, перетворитися на щось інше».

Проте Фріш не згоден залишатися разом з К'єркегором всередині цього зачарованого кола. Герман Гессе має слушність: екзистенціалістська схема затісна для нього.

«Штіллер залишився в Гліоні й жив сам», — так закінчується роман. Герой ще живий, а автор уже розлучається з ним. Але чому тепер — не пізніше і не раніше? А тому, що із смертю Юліки завершилася Штіллерова духовна одіссея. Він не зміниться більше, і Фріш втрачає до нього цікавість. «Екзистенція» героя цьому письменникові байдужа, його вабить лише особа в русі.

Проте поки можливості такого руху не вичерпані, десь серед них існує і та, що веде до загального блага.

●

«Простір незнайомого життя, — читаємо ми у Фрішевому «Щоденнику», — недосліджений простір, світ, який ще не зображувався і який слід згадати як факт — це і є епічний простір. Європа в усіх її географічних, історичних і майже в усіх соціальних змінах зображувалася досить майстерно, досить часто, більш ніж досить. Пристрасть до епічного завоювання світу, притаманна творчості юних народів, тут мислима лише остільки, оскільки, скажімо, в Швейцарії є кілька другорядних гірських вершин, де не ступала ще нога людини. Але цілого світу, зовсім іншого, такої собі «terra incognita», яка здатна змінити наші уявлення про дійсність, для європейських епіків уже не існує.

Зображення, висловлювання — ось, що епічне, а не дискусія. Дис-

кусія з світом, який зображується лише в тій мірі, в якій це неминуче для мети дискусії, реалізується в драмі — там найгучніше. Роман, побудований на дискусії, — це епічний послідиш: наприклад, костюмована естетика Томаса Манна».

Ці думки Фріша, по-моєму, спірні. Він виділяє одну ознаку епічного — відкриття, освоєння нового світу. Та залишає поза увагою інші, — може, ще важливіші. Скажімо, синтетичність, цілісність світосприйняття. Матеріальний фактаж для нього в даному разі взагалі істотніший за соціальний. Він вважає, що «недосліджений простір» є в Америці, Росії, Африці, Азії та тільки не в Західній Європі. Бо Європа ця — стомлений мудрець, який усе пізнав і тому не має ані життєвої сили, ані наївності «юних народів», без якої немислиме «епічне завоювання». Така втома — декаданс, але декаданс старої культури, а не суспільного ладу...

А втім, Фріш досить самокритичний, щоб зараховувати до «декадансу» не тільки Томаса Манна, а й самого себе. Адже дискусія — стихія і його власних романів, що так багато взяли від драми, таких театральних.

Проте хіба подібні твори пишуться нині лише у «втомленій Європі»? А «Смерть Артеміо Круса» Фуентеса, «Жінка в пісках» Кобо Абе, «Кентавр» Апдайка, нарешті «Майстер і Маргарита» Булгакова? Очевидно, річ не в географії! Фріш і сам додержується цієї думки, коли — устами свого лялькаря Маріона — критикує «андоррське мистецтво»:

«...Ми пишемо романи так, немовби поруч з нами все ще стоїть пісочний годинник, немовби після всього того моторошного досвіду, набутого нами, ми все ще маємо ясне уявлення про час, або і далі непохитно віримо в причину і наслідок... Що таке світ? Узагальнююча свідомість. Але хто її має?»

Фріш порушує питання про відповідність мистецтва своїй епосі; він говорить про неможливість відображати змінений світ, користуючись лише старою палітрою

Щоправда, це можна розглядати і як певну капітуляцію перед хаосом сучасного буття. Можна — якщо не знати Фріша. Бо ідея хаосу Фрішу чужа. Для нього існує складність життя, ще нерозгадана складність. Крім того, сказано це в полемічному запалі, і тому важливо усвідомити, з ким і з чим Фріш тут полемізує.

Пасажі про «андоррське мистецтво» написані за багато років до того, як маститий швейцарський естетик Е. Штайгер виступив з нападками на сучасну літературу. Але, по суті, вони вже містили в собі відповідь Штайгерові (в усякому разі, сперечаючись із Штайгером, Фріш навів доводи дуже подібні). Штайгер назвав новітнє мистецтво Заходу занепадницьким. Проте він мав при цьому на увазі не самі лише тенденції власне декадентські. «Занепадницька» в очах Штайгера будь-яка опозиція, навіть просто втрата віри в своє суспільство. Інакше кажучи, Штайгер захищав буржуазну цивілізацію від протестуючого мистецтва. І він звертався до мистецтва утверджуючого. Тобто до такого, яке спрощувало б картину дійсності, змазувало її суперечності, затушковувало усе страшне, трагічне, ненормальне в ній. На жаль, таке мистецтво існує не тільки в уяві Штайгера. Це такий собі консервативний псевдореалізм. Ось його Фріш і називає «андоррським».

«Андоррське мистецтво» — навіть якщо воно не служить свідомо застарілій системі — анахронічне. Нова соціальна проблематика не укладається в зведення його мистецьких правил. І вона неминуче створює для себе нові правила.

«Щонайменше можна сперечатися з приводу того, чи можна потяг до фрагментарності, який нині спостерігається, пояснити особистими слабостями письменника, — зауважує Фріш. — Проблема майстерності, техніки для кожного, хто присвячує цьому своє життя, переростає раніше чи пізніше в проблему обов'язку. Це означає: питання техніки відступають перед питаннями моралі, причому, злиття тих і других, очевидно, і дає мистецтво. Тому ніхто не здатний робити те, чим він захоплюється у попередників, бо він, в кращому разі, може це робити, але не здійснити. А хто робить більше, ніж йому дано, — дилетант. І можуть настати часи, коли лише дилетанти будуть такі відважні, що прагнутимуть завершеності. Поки ми ще не дійшли до цього. Який-небудь католик, здатний уявити себе серед замкненого порядку, має, звичайно, право на завершеність; його світ — завершений. Однак позиція більшості сучасників, я гадаю, — це запитання. І форма, поки на запитання це немає грунтовної відповіді, може бути лише попередньою. Мабуть, єдиним підхожим їй зовнішнім вираженням і справді є фрагмент».

Фріш не абсолютизує нової форми роману. Він бачить її вади. Але він розуміє і глибокий діалектичний зв'язок цієї форми з характером епохи, з її **перехідністю.** Такий є його світ, такий є герой, що живе там. А коли ще поставити собі ті завдання, що їх має намір розв'язувати Фріш, то ні до світу, ні до героя не підійдеш інакше, як зсередини їх самих, як в ході напруженої дискусії з ними, дискусії, що немовби розламує монолітність сущого. Причому роман, який виникає внаслідок подібного розлому, — не «послідиш». Йому притаманна своя цілісність, тільки не епічна (в традиційному розумінні слова), а романова. Що ж до «terra incognita», то її наявність чи відсутність в новітньому романі залежить не від географії або віку національної культури, а від соціально-історичного матеріалу і від конкретної мети, яку ставив собі автор.

Якщо скористатися з термінології Фріша, то «Мати» Горького і справді є повістю епічною: адже там показаний новий світ, народжувані сили російської революції. А ось «Життя Клима Самгіна» — це тільки роман-дискусія. Бо в ньому Горький розраховується із світом старим, змальованим не раз, який, крім того, зник з історичної сцени, коли створювалася книга.

Проте, якщо розібратися, все це не перешкоджає «Климові Самгіну» бути **епопеєю.** Епопеєю, але не епосом. «Клим Самгін» — епопея, оскільки там відтворюється колосальна панорама життя, та ще й осмислена так, що все це безперечно здатне «змінити наші уявлення про дійсність». Але «Клим Самгін» — не епос, оскільки там не звучить рівний голос рапсода, побачене не відсунуте від спостерігача, не об'єктивоване і не об'єднане в певну непорушну цілісність. Навпаки, все там роз'єднане, мовби розсмикане бісівською, хворою, боягузливою, судорожно-спазматичною свідомістю Клима Івановича. Звичайно, за ним і над ним стоїть Горький-художник, що все упорядковує. Проте, синтезуючи свій матеріал, Горький вдається до зовсім інших засобів, аніж засоби епосу, чи навіть того роману, який ми називаємо «класичним».

Фріша не назвеш прямим послідовником Горького. І все-таки Фріш — хай він і не усвідомлює цього — йде в тому ряді розвитку світового роману, який з горьківськими художніми відкриттями тісно пов'язаний.

Ось чому я взяв на себе трохи дивну місію — захищати роман Фріша від... самого Фріша, від його теоретичних сумнівів.

Не знаю, може, на цього письменника якось вплинули міркування його дослідників та інтерпретаторів.

Едуард Штойбле, наприклад, запевняє, що в «Штіллері» зміщені реальні уявлення про час — сучасне і минуле переплутане. З першого погляду це справді так. У своїх записах герой ставить поряд якісь американські фантасмагорії, враження сьогоднішнього дня, перекази чужих повідомлень про колишнього Штіллера і т. д. і т. п.

Але ж перед нами саме записки, щось на зразок своєрідного щоденника — за формою, до речі, дуже схожого з «Щоденником» самого Фріша. Інакше кажучи, ми маємо справу не з світом безпосередньо. І навіть не з тим завше трохи фіктивним світом, що постає з мистецького творіння. Ми маємо справу з відображенням вторинного порядку, з відверто індивідуальним сприйняттям дійсності, за яке митець не несе, так би мовити, прямої філософської відповідальності.

В пролозі до фарсу «Китайська стіна» персонаж, що виконує роль Ведучого, попереджає глядачів: «Місце дії — ця сцена (чи, можна також сказати, — наша свідомість...)» «Наша свідомість», «чиясь свідомість», «людська душа» — це і є місце дії більшості творів Фріша — його п'єс і його романів. Але перемішувати шари часу — не «пригода» для свідомості, не ризикований експеримент, а природна форма її існування. В думках своїх ми живемо одразу в сучасному, минулому й майбутньому. І це ніяк не позначається на нашому ставленні до категорії часу, не зачіпає його об'єктивної реальності.

Отже, у «Штіллері» Фріш не грає з часом. Ні задля того, щоб довести нам його релятивність, як Пруст у своїх «Пошуках втраченого часу», ні навіть в ім'я пізнання його справжніх «примх», як Томас Манн у своїй «Чарівній горі».

Значно цікавіший тут інший аспект. Я вже сказав — перед нами записки героя. І такий строй роману взагалі характерний для Фріша: ми бачимо його і в «Біні», і у «Homo Faber», і в «Гантенбайні». Це пояснюється не тільки «потягом до фрагментарності», а й бажанням письменника знайти для себе якусь позицію між особою персонажа і його роллю.

Якщо людина буває колинебудь до кінця щирою, то лише наодинці сама з собою. Тому розповідь від першої особи така поширена в сучасній літературі — тій, що прагне пізнати буття через ліричні переживання героя.

Але чистий «ich-роман» теж не міг би задовольнити Фріша. Адже це, власне, роман-монолог. Його оповідне «я» звертається невідомо до кого і невідомо для чого. Формально воно не знає ніякої іншої мети, крім мети вибалакатися. Безперечно, воно здатне **цілком** виразити себе. Та, як правило, тільки себе, лише своє єство. Класичний приклад такого роману — «Сповідь» Руссо. Всі інші — не такі послідовні щодо самовираження. Зате вони багатші в іншому відношенні: в них більше від буття зовнішнього, лише так чи інакше містифікованого під внутрішнє. І все-таки, усім без винятку чистим «ich-романам» властива певна обмеженість, специфічна вузькість життєвої панорами. І не тільки тому, що автор не має змоги показати більше, ніж бачить його герой (іноді автор обминає цю перепону). Річ ще і в тім, що герой тут — лише він сам і ніщо більше. Коли хочете, йому немовби заважає можливість бути цілком «щирим»!

Уявімо собі на мить, що Штіллер почав би отак — ні до кого, крім себе самого, не звертаючись, — розповідати власну історію. Про що б він тоді говорив, цей цілком «щирий» Штіллер? Адже він уже, по суті, не Штіллер, а Вайт, щось безформне, зовсім спустошене, ідеальна негативна величина. І, хоч як це парадоксально, якби такий Штіллер опинився в становищі, коли нічого не треба приховувати, він, мабуть, замовк би. Він і замовк, коли визнав себе Штіллером. Історію довелося дописувати прокуророві...

Людина без будь-якої ролі — все одно, що людина без тіні у Шамісso. Вона — поза суспільством, поза життям. Але й людина, що цілком «вросла» в роль, — теж не живе. Вона лише існує волею системи і ні в чому собі не належить. Отже, життя — це зіткнення з власною роллю, опір їй. Утворюється шпарка. Ось саме вона й цікавить Фріша найбільше.

Тому — записки. Вони — щось зафіксоване, майже документ. Тут уже немає місця безвідповідальному, так би мовити, самовираженню. Чому Фабер почав писати, Фабер, цей сухий раціоналіст, якому чужі будь-які сумніви і навіть крихта фантазії? Спершу він був власною роллю, круглою, як більярдна куля, самою в собі класичною. І вона мовчала. А потім куля тріснула. І Фабер узяв у руки перо. Спочатку, щоб замазати тріщину, щоб виправдатися: зустріч із Забет, роман із Забет, смерть Забет — усе це кошмарні випадковості, але не його доля, не страшні наслідки нелюдського існування в лоні «індустріальної цивілізації» Заходу.

Проте Фабер пише тільки для себе, виправдується перед самим собою. Записки Штіллера багатозначніші. В них одразу кілька горизонтів. Адвокат доручив Штіллерові описати власне життя, сподіваючись, що той пробалакається або хоч би спіймається на недостатньому знанні місцевого колориту, коли почне вигадувати «Вайтівську» біографію. Штіллер змушений захищатися, обстоювати своє право бути Вайтом. Йому мало приховувати, він мусить ще заперечувати Штіллера в собі і навколо себе. Тому що всі лізуть до нього з оцим Штіллером і цей Штіллер сам весь час стукає у двері його камери. Він стоїть поряд з Юлікою, сидить в садовому кріслі поруч Сибіли, скрадається за спиною у архітектора Штурценегера, ходить попідруч із старим подружжям Гефелі. Там, в Америці, герой просто відкинув Штіллера геть, тут він знову з ним бореться. Тобто бореться з власною роллю. Але завдяки цьому і взаємодіє з нею. У нього знову з'явилася тінь. І він, як боксер, веде бій з тінню. Проте, на відміну від боксера, — із змінним успіхом.

У Штіллера труднощі. А от для Фріша при цьому відкривається безліч зовсім нових можливостей. Штіллер переказує нам зі слів Юліки історію подружніх провалів Штіллера. Або історію його роману з Сибілою зі слів Сибіли. Або ж ту саму історію, але вже зі слів прокурора. Тільки подумайте, скільки найрізноманітніших поглядів на один і той самий предмет перехрещується тут між собою. Передусім, тут присутній незримо, нічим себе, здавалося б, не виказуючи, Макс Фріш власною персоною, Макс Фріш, який все це вигадав аж ніяк не без певної мети. Потім Штіллер. Штіллер як оповідач і Штіллер як дійова особа. Перший весь час нагадує: «Я протоколюю». Та не вірте йому. «По-моєму, й так добре видно упередженість цих нотаток, — твердить прокурор, — їхня зумисна суб'єктивність, а інколи й очевидне перекручення правди, хоч, як опис суб'єктивних переживань, вони, може, й чесні. Та образ пані Юліки в цих нотатках мене приголомшив: мені здається, що образ той більше говорить про автора, аніж про особу, з якої він так свавільно

зліплений». Але не вірте цілком і прокуророві. Нинішній Штіллер так відійшов від себе колишнього, так випав з будь-якої ролі, що здатний і на себе самого глянути збоку. Він і справді більше ревнує Юліку до колишнього Штіллера, аніж до її розважливого паризького коханця мосьє Дмитрича. Він — «швейцарець» не тільки щодо світу взагалі, але навіть всередині Швейцарії, навіть всередині власного «я». Пригадайте епізод, коли він вчиняє розгром у майстерні. Штіллерові скульптури йому більше не дорогі — це просто не його роботи. Гаразд. Але ж і того, хто розбиває їх на дрізки, він не бере всерйоз. Він водночас охоплений люттю і усвідомлює весь її жалюгідний комізм, всю її театральність. Отже, він може стати при нагоді і чимось на зразок об'єктивного свідка, навіть сумлінного літописця. І чинити, слідом за Юлікою чи Сибілою, суд над Штіллером — дійовою особою. Він навіть може дивитися на нього їхніми очима. Але ж він і сам знає те, про що розповідає з їхніх слів. А коли й не знає, то однаково має щодо цього власну думку. І він виступає часом як руйнівник ілюзії. Досить йому, наприклад, в найменш підхожий контекст іронічно вставити: «бідолашна Юліка», щоб так старанно цією Юлікою створена атмосфера мелодраматизму одразу ж розвіялася, а читач здивовано зупинився: може, все було й не так.

Перед нами справді Брехтівський театр. Пояснюючи, як треба грати його п'єси, Брехт навів наочний приклад. Щось сталося на вулиці. Зібралися перехожі. І очевидець береться задовольнити цікавість тих, що запізнилися. Він по черзі перевтілюється в дійових осіб вуличної сценки, в той же час залишаючись і самим собою — тільки очевидцем. Штіллер-«протоколіст» і є такий очевидець. Він грає то за Юліку, то за Сибілу, то за колишнього Штіллера, то за прокурора чи адвоката, або наглядача Кнобеля.

Між читачем і правдою багато щаблів, а може, точніше, — бар'єрів. Йому правду не нав'язують, а лише розкладають перед ним певний асортимент найрізноманітніших поглядів на одні й ті самі події. Юліці відомо те, а Сибілі це. Прокурор бачить Сибілу з одного боку, а Штіллер — з другого. І кожний судить по-своєму, виходячи з свого знання, з свого бачення, з своєї суті і, нарешті, з характеру своєї участі в загальній виставі. І розкриває насамперед всього себе, а не предмет. Та оскільки кожен — в чомусь проекція одного з боків предмета, хай навіть перекручена проекція, з усіх цих відбитків можна його скласти. Фріш подбав про те, щоб така можливість була. Тільки він не має наміру робити все за нас. Ми самі мусимо брати бар'єри — шукати нашу правду.

Брехт вважав, що завдання епічного театру — не розважати глядача і не повчати його, а змушувати думати. Тільки так глядач цей зможе прийти до висновку, що світ треба змінити, і зрозуміти, як це зробити. Йому не можна вкладати в рот готові, розжовані вирішення (драматургію, яка це робить, Брехт називав «кулінарною»). Навпаки, слід розгорнути перед ним ряд можливостей. І все залишити відкритим, щоб він вибирав. Саме тому «ефект відчуження», руйнування сценічної ілюзії є таким важливим елементом Брехтівського театру Хай те, що відбувається в п'єсі, не сприймається, як неминуче. Це — не більш як сцена, як вистава. Так могло бути, але могло й не бути...

Соціалістичних переконань Брехта Фріш не поділяє. І все-таки він застосував до прози деякі правила епічного театру, спонукуваний міркуваннями, близькими до Брехтівських. Дезілюзіонізм приваблює його як засіб — не як мета. Не як щось «артистичне», а як знаряддя, що дозволяє проникнути за куліси людської поведінки. За куліси того, чому лише тиск панівної системи надає часом вигляду непорушного, остаточного.

«Усьому світові відомі наші вчинки, але майже ніхто не розуміє їхнього смислу», — каже Дон-Жуан у Фріша, Дон-Жуан, який всупереч традиції, любить зовсім не жінок, а геометрію і лише з примусу виступає в ролі «севільського зальотника». Композиційна будова роману «Штіллер» і спрямована на те, щоб не стільки показати вчинок, скільки розкрити його смисл. Бо це можливо значною мірою лише за рахунок опосередкування сюжетної дії, її справді Брехтівської дезілюзіонізації.

Сибіла напередодні переїзду у новий дім збрехала Рольфові, що їде в Санкт-Гален, і зникла. Рольф розлютований. Мало того, що вона відверто попихає ним, то ще й турботи, пов'язані з переїздом, лягають на його плечі. Прокурор вперше влаштовує сцену ревнощів. За тиждень-другий Сибіла повертається. Вони зустрічаються в його службовому кабінеті...

Порівняйте, як розповідає цей епізод прокурор і як Сибіла. Факти — ті самі. Навіть репліки, якими обмінюється подружжя, майже дослівно повторюються в тій і в другій інтерпретації. Обоє добре запам'ятали болісну розмову (для обох вона була вирішальною), але як по-різному сприйняли.

Прокурор вважає, що Сибіла приїхала від коханця. І її стриманість він тлумачить, як байдужість, як відчуженість. Кожне слово, кожний її жест він обертає проти неї, ставить їй за провину. Саме тепер він вирішує розлучитися з нею.

Але Сибіла приїхала не від Штіллера. Вона була в лікарні, де позбавилася зачатого з Штіллером плоду, бо вирішила порвати з Штіллером. І вона стримана з чоловіком лише тому, що ніяковіє. Вона звільнилася від кохання до іншого і вже не така егоїстична, щоб не відчувати провини перед Рольфом. Сибіла знає більше, ніж її чоловік. Проте таке знання не завжди допомагає вірно оцінити ситуацію. Їй воно скоріше заважає. Внутрішньо вона вже зробила крок назустріч Рольфові. І тепер чекає кроку-відповіді, зовсім забувши про те, що чоловік нічого не знає і тому має право сердитися. І вона, як і Рольф, котрий ні про що не знає, кожне його слово, кожний його жест витлумачує проти нього, ставить йому за провину. Для неї його рішення з нею розлучитися — незрозуміла жорстокість.

Та хіба змогли б ми проникнути в суть цієї психологічної драми, збагнути усі її багатозначні недомовки і фатальні непорозуміння, якби нам не асистував Штіллер? Чи, точніше, Вайт. То є така собі розчленовуюча, аналітична свідомість, яка підсуває те і се як можливі, проте не обов'язкові варіанти сущого.

Щодо цього знаменні й американські фантасмагорії героя, його казка про Ріп ван Вінкля, його історія аптекаря Ізидора.

«Ось що важливо, — читаємо ми в «Щоденнику» Фріша, — непередаване, біле між словами. А слова ці весь час говорять про другорядне, про те, чого ми, власне, і не маємо на увазі... В наших висловлюваннях зовсім немає нашого справжнього переживання, і воно залишається невимовним. Ці висловлювання здатні лише окреслити його, по змозі тісно і точно. Тоді справжнє, непередаване стане відчутним. Та, в кращому разі, лише як напруження між висловлюваннями.

...Вимовляється те, що не є життям. Однак вимовляється в ім'я

життя. Подібно до скульптора, що працює різцем, мова вилучає пусте, передаване, щоб виявити таємницю, живе. Завжди є небезпека, що при цьому розіб'єш таємницю, як і небезпека, що, припинивши роботу надто рано, залишиш після себе брилу, не дістанеш таємницю, не схопиш її, не звільниш від усього передаваного, коротше кажучи, що ти не проникнеш до своєї останньої поверхні.

Ця остання поверхня всього передаваного, що має збігатися з поверхнею таємниці, ця нематеріальна поверхня, яка існує тільки для духу і якої немає в природі, як нема там і лінії між небом і землею, — може, це і є те, що називають формою. Щось на зразок звуначої межі...»

Тут Фріш торкається проблеми підтексту, тієї «таємниці» мистецтва, яка і справді ще не розгадана, та й навряд чи буде колись розгадана до кінця. Бо звертаючись до неї, ми неминуче наштовхнемося на перепону таких «непередаваних» понять, як «геній», «талант», «інтуїція». Адже навіть самовпевнена кібернетика зупиняється перед деякими аспектами психології людини. І задовольняється тим, що зараховує її на цій підставі до «надскладних систем»...

Хемінгуей якось сказав, що мистецький твір нагадує айсберг, сім восьмих якого сховані під водою. Але ж одна восьма все-таки стримить на поверхні, і вона тим більш важлива. Для Фріша ж немовби все, що на поверхні, — лише покидьки. Може, він трохи захопився або опинився в полоні у своєї власної «ідеалістичної» термінології. Проте, по суті, погляди його не так вже й істотно відрізняються від поглядів Хемінгуея, якщо, звичайно, не тлумачити Фріша буквально. Бо тоді те, що він сказав, було б заохоченням для графоманів. Але навіщо ж це заохочення писати такою чудовою мовою, добирати такі точні і влучні слова? Просто Фріш до того самого, що й Хемінгуей, питання підходить з трохи іншого боку.

Штіллерові, як ми пам'ятаємо, важко розповідати про своє життя. Легше просто брехати, для відпочинку. Він і бреше, коли, наприклад, розповідає наглядачеві Кнобелю про свої гангстерські, ковбойські чи любовні пригоди. Бреше не тільки для відпочинку, а й тому, що Кнобель саме таке хоче послухати. А йому — Вайтові — байдуже, яка в нього вийде біографія. Однаково ніякої іншої нема. Герой і справді працює тут, як скульптор різцем: вилучає зайве, передаване, пусте, залишає «потаємне».

Проте і з цією його брехнею виходить як з «Старим завітом» або з «Іліадою». Спершу здається, мовби все тут — міфи. А потім з'ясовується, що в їх основі чимало точних «історичних відомостей», звичайно, фантастично прикрашених, переосмислених у символи. Директор Шміц, якого Вайт нібито убив «у джунглях Ямайки», раптом постає перед прокурором. Його «убивство» — лише вивернуте Штіллерове безсилля перед промисловими гангстерами, до яких «не підступитися у правовій державі».

І мулатка була, тільки, зрозуміло, ніхто не рятував її з вогню, не стріляв з пістолета в її коханця-негра і не кохався з нею на безлюдному океанському березі. Все це, як і Вайтові ковбойські пригоди — своєрідна матеріалізація невгамованих Штіллерових мрій про «нестримність», такий собі уявний реванш за принизливий комплекс неповноцінності.

У вигадках героя прозирає й інший ряд метафоричного. Хіба вигадана для Кнобеля історія Вайтового сімейного пекла, що завершилася, як і годиться, убивством дружини, не є алегоричний зліпок із взаємин Юліки і Штіллера? Адже той навіть уві сні бачив, нібито душить Юліку! А хіба сама Юліка, точнісінько як дружина аптекаря Ізидора, не запитала Штіллера, що саме повернувся, де він так довго пропадав?

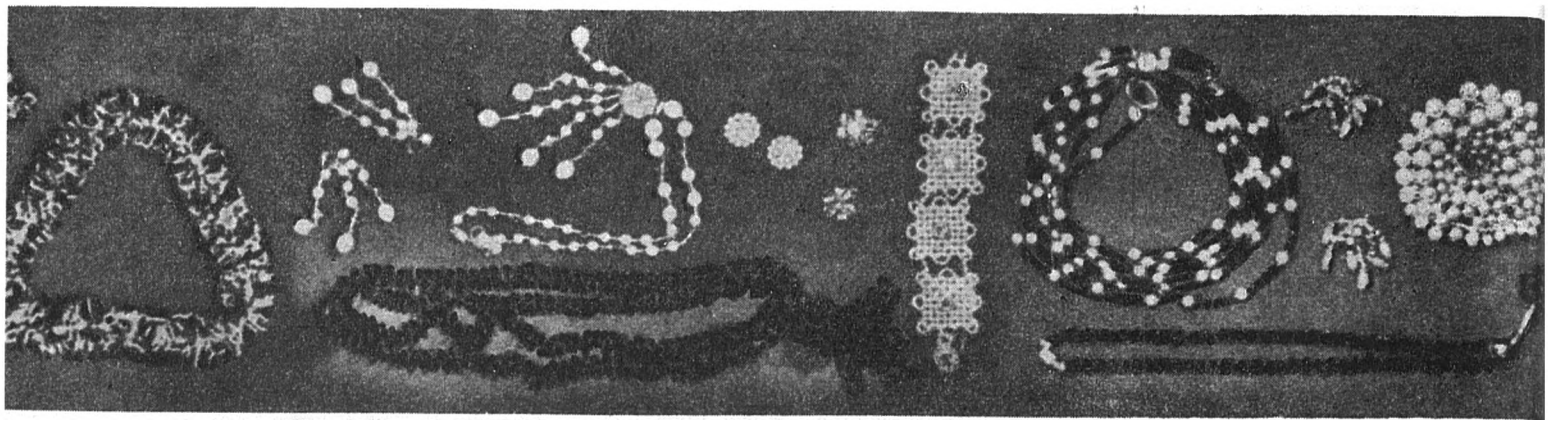
Все це — містифікована реальність, яка стає справжньою після того, як різець скульптора зняв зайве. Чи, може, точніше, — це крихти золота, що лишилися після промивання руди? Бо Штіллерові вигадки на вільну тему часом кидають дуже яскраве світло і на нього самого, і на його оточення. Хоч як це дивно, вони навіть дещо упорядковують.

«Наша свідомість, — пише Фріш, — як призма, що відбиває і розкладає наше життя на окремі епізоди, і сон як інша лінза, що повертає йому первісну цілісність. Сон і мистецтво, яке тут намагається його наслідувати...»

Це знов-таки не треба розуміти буквально. Скажімо, як пропаганду «сновидного», пророчого мистецтва в дусі Кафки. Раціональний аналітик Фріш, для якого не існує творчості поза тенденцією, поза ідеологією та моральним обов'язком, одне слово, Фріш — письменник брехтівської школи, далекий від міфотворчості Кафки.

Сон для нього — навіть у таких п'єсах, як «Санта Крус» або «Граф Едерланд», навіть у таких повістях, як «Він» — лише певна аналогія на шляху шукань художнього синтезу. Ми пам'ятаємо, фрагментарність (хоч вона і здається йому в найвищій мірі сучасною) бентежить його, викликає побоювання. Приймаючи фрагментарність як зовнішнє, він не від того, щоб подолати її внутрішньо. Один з шляхів такого подолання — притча, скажімо, притча про Ізидора, або Ріп ван Вінкля. Це і будь-яке інше алегоричне перетворення основної проблематики роману, проблематики, що розкладається в реальних його горизонтах на частини. Притча, метафора стають для Фріша фокусом, що концентрує розсіяні промені.

А втім, у Фріша це не єдиний засіб створення цілісності, мабуть, навіть не головний. Адже є ще Штіллер, навколо якого все в цьому романі обертається. Перед нами, можна сказати, класичний «доцентровий» роман. Штіллер є і головний герой і оповідач. Навіть там, де розповідь, здавалося б, звертає убік (наприклад, коли Штіллера надовго закривають собою Рольф і Сибіла), все кінець кінцем повертається до нього. Бо все сходиться в ньому і з нього виходить. Проте і не підпорядковується йому одному, не пригнічується ним тиранічно. Штіллер не перешкоджає вільному розвиткові роману. Бо він не тільки індивід, що помиляється й шукає, він — і проблема: людина, яка хоче зрозуміти свої відносини зі світом. І читачеві відкривається суспільство — те, у якому живе Макс Фріш, відкривається в своїй наготі, безперспективності, трагізмі, але й разом з людськими сподіваннями мешканців.

Неповторні своєю красою, різноманітні і завжди чарівні — такі вони, вироби майстрів з Яблонця.

АЛІ БАБА З ЯБЛОНЦЯ

«Я зупинився на порозі, вражений видовищем, що відкрилося мені в цьому залі. Виблискувало золото, безліч дорогоцінного каміння сліпило мені очі. Я згадав прочитане колись про казкового розбійника Алі Бабу. Так, напевне, я потрапив до його знаменитої четвертої скарбниці. Лише там можна побачити таке...»

Ці рядки написав недавно один французький кореспондент. Він і справді потрапив у казкове царство, але лежить воно в сучасній Чехословаччині, на її північному заході, в старовинному містечку з цілком прозаїчною, але дуже ласкавою назвою Яблонець. До того ж те, що так вразило кореспондента, не було ані золотом, ані дорогоцінним камінням. Та відрізнити його від золота, від справжніх смарагдів і сапфірів, він, звичайно, ніколи б не міг; це не завжди під силу навіть найдосвідченішим знавцям.

Висока майстерність людських рук, яка передається тут з покоління в покоління, доповнена нині новітніми досягненнями фізики й хімії. А виготовляється все це з алюмінію та інших металів, із звичайного скла...

Так пояснили захопленому кореспондентові таємницю того, що він побачив у Яблонцю.

Чехословацькі майстри ведуть родовід свого чудового ремесла з часів середньовіччя. Вже 500 років тому їхні предки вміли створювати дивні прикраси. Але лише через три віки та слава вийшла на світову арену. У 1763 році якийсь візниця з Яблонця навантажив свою фуру виробами місцевих майстрів і повіз їх у тодішній центр торгівлі дорогоцінностями й різними модними прикрасами — Нюрнберг. Успіх був нечуваний!

Слава про Яблонець і його дивних майстрів покотилася по світу. Але їхні вироби коштували тоді не набагато дешевше за справжні дорогоцінності. Дуже копіткою й тривалою була обробка різних металів і скла, що правили за матеріал. Лише в міру опанування цією справою полегшувався і прискорювався процес обробки сировини. Яблонецькі вироби могли вже конкурувати із золотом і дорогоцінним камінням і своєю порівняною дешевизною. Наприкінці XIX століття їх знали мало не в цілому світі.

А нині, в соціалістичній Чехословаччині, Яблонець — це зосередження десятків підприємств, об'єднаних у велику державну фірму із всесвітньо відомою назвою «Яблонекс». 24 тисячі працюючих, 200 тисяч видів виробів, експорт у 117 країн — ось такими переконливими цифрами можна розповісти про теперішній Яблонець.

Мільйони жінок цілого світу можуть знайти серед виробів фірми «Яблонекс» речі на свій смак, на свої уподобання.

Проектно-дослідницький відділ фірми є нині найбільшим світовим центром з цієї галузі. Сотні художників, граверів, майстрів художнього скла, фахівців з фізики й хімії розробляють досконалі технологічні процеси, створюють нові зразки. Прикраси — це елемент моди, а вона увесь час змінюється, вдосконалюється. До того ж експорт у різні країни світу вимагає враховувати національні традиції й звичаї.

Останнім часом яблонецькі фахівці розробили унікальні методи обробки алюмінію, скла, інших матеріалів. Вони, зокрема, запропонували зовсім новий спосіб фарбування звичайного алюмінію, що надає йому яскравості й ніжності золота найвищої проби. Одним з нових досягнень яблонецьких фахівців є запропонований ними метод обробки металу і скла у вакуумі. Винахідники цього методу жартують, що вони нанесли нищівний удар по природних дорогоцінних каменях: скло, оброблене у вакуумі, не можна вже відрізнити від справжніх смарагдів і сапфірів. У зв'язку з цим розповідають про цікаву історію, яка сталася у французькому місті Канні під час одного з кінофестивалів.

Фірма «Яблонекс» влаштувала в дні чергового фестивалю виставку своїх виробів. Під час заключного показу всім бажаючим запропонували взяти участь у своєрідному конкурсі. Треба було відрізнити вироби «Яблонексу» від ювелірних виробів із справжнього золота і природних дорогоцінних каменів. Учасники конкурсу,— а серед них були всесвітньо відомі кіноактори та фахівці-ювеліри, — виявилися зовсім безпорадними. Лише небагатьом вдалося дістати премії, але й ці окремі переможці визнали одверто, що діяли просто навмання...

У Яблонцю дуже дбайливо плекають давні традиції місцевих майстрів. І хоча тепер тут працюють сучасні великі підприємства, обладнані досконалим устаткуванням, в навколишніх селах збереглися майстри, які працюють вдома, часто цілими родинами. Особливо славиться такими майстрами село Янів. Це щось схоже на російський Палех, і слава про нього теж вийшла за межі Чехословаччини.

У Яблонцю відкрито спеціальну технічну школу, де навчаються майбутні художники, гравери, ювеліри, майстри по обробці скла, всі ті, хто має ширити славу чехословацької «промисловості краси».

Фірма «Яблонекс» має свій музей, якому вже минуло понад сто років. Саме в його залах, де зберігаються зразки тисяч і тисяч чудових виробів, французький кореспондент відчув себе немов у скарбниці казкового Алі Баби. В проспекті музею є рядки, що могли б стати девізом благородної справи, якій присвятили своє життя і вміння численні покоління справжніх чарівників з Яблонця:

«Людина прагне прекрасного, це її природний потяг, її єство. Ми працюємо саме для задоволення цього одвічного прагнення людини. Не для пихатих представників «вищого світу», не заради задоволення їхнього марнолюбства створюємо ми свої вироби. Тому нам не потрібно золото, не потрібні справжні смарагди. Хай наші вироби прикрасять життя простих людей, саме їм віддається майстерність, вправність рук, висока фантазія і почуття прекрасного, чим завжди славився наш Яблонець».

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

МИСТЕЦТВО І ЖИТТЯ. Поки в одному з найбільших кінотеатрів Детройта (США) тривав черговий сеанс, зграя озброєних грабіжників вичистила з каси всю денну виручку. Пограбування відбувалося точнісінько так, як це зображувалося в фільмі, що саме демонструвався в той день у кінотеатрі.

ЗА І ПРОТИ. 1723 різних особи звернулися до відомства охорони здоров'я Сполучених Штатів з вимогою сплатити їм відповідне винагородження за активну діяльність на ниві боротьби з курінням як небезпекою для життя й здоров'я американських громадян.

Те саме відомство одержало одночасно заяви від 1819 винахідників, які зажадали винагороду за нібито відкриті ними засоби знешкодження тютюну, оскільки цим самим вони внесли великий вклад у справу охорони здоров'я громадян США.

КЛЯТІ ПІШОХОДИ! Поліція Чікаго звернулася до міського муніципалітету з проектом такого закону про покарання неуважних пішоходів: за перехід вулиці в недозволеному місці або при червоному світлі світлофора на винного накладається грошовий штраф. Якщо хтось вдруге зробить порушення — штраф подвоюється. За третє порушення з винного, тут-таки, на вулиці, знімають черевики...

ЗНОВУ ПРО ПОГОДУ. Житель Мілана Джузеппе Томброні звернувся до міського бюро погоди з таким листом:

«Оскільки я уважно читаю і слухаю по радіо ваші прогнози, мені хочеться повідомити, що протягом минулого року я не менше десяти разів вичерпував із свого льоху ваші «незначні опади»...»

ЧЕМПІОН МИМОВОЛІ. 40-річному Роберту Елкоку з англійського міста Лейтона кілька років тому хтось порадив, як засіб лікування від ревматизму пальців, плетіння. Тепер Елкок став переможцем на змаганнях, в яких брали участь понад сто досвідчених жінок-в'язальниць.

ПРАКТИЧНИЙ АРИСТОКРАТ. Маркізу Гертфорду належить ділянка землі поблизу Віндзорського палацу англійської королеви. Очевидно, через таке сусідство там заборонено щось будувати, а вирощувати на цій землі дозволяється лише квіти. Але винахідливий маркіз розділив ділянку на маленькі клаптики по одному квадратному футу і продає кожен по десять доларів. Покупці — переважно туристи з США. Вони цим задовольняють свою пихатість, бо кожен, хто має «власну землю» поруч з Віндзорським палацом, може називати себе сусідом королеви.

Ці руки створили чудові твори мистецтва, якими пишається Польща.

МОВОЮ СКУЛЬПТУРИ...

Л. ЕДЕЛЬМАН

Ксаверій Дуніковський — це ціла епоха у розвитку польського мистецтва, сучасної польської скульптури. Він ввійшов до її історії як майстер чудових реалістичних портретів і творець величних монументів.

Визначною подією в культурному житті України стала виставка скульптури Дуніковського, яка експонувалась у Київському музеї західного та східного мистецтва та у Львівській картинній галереї. На виставці були представлені твори різних етапів його довголітнього життєвого та творчого шляху.

Яскраву галерею глибоко психологічних скульптурних портретів діячів польської культури, різноманітних, сповнених напруження та темпераменту, відкривав на виставці портрет живописця Генріка Щиглінського (1898). Ця чудова скульптура, створена ще в роки навчання, є вже зрілим, самостійним твором, за який майстер був нагороджений золотою медаллю Академії мистецтв у Кракові.

Почавши як майстер психологічного портрета, Дуніковський створює цілий ряд символічних скульптур, об'єднаних у циклі «Людина та материнство». Скульптор не зразу прийшов до реалізму. Початок його творчого шляху позначений пошуками в галузі експресіонізму та кубізму, які художник пізніше відкинув. Але вже сам вибір теми вказує, що митець намагається поставити в своїй творчості актуальні проблеми сучасності. «Материнство» Дуніковського — повний виразної сили символ життя, що відроджується знову і знову. Мовою скульптури майстер намагався висловити таємницю

буття, таємницю народження нового життя. До цього циклу входять «Подих» (1903), «Фатум» (1904), «Голова жінки, що вмирає» (фрагмент «Материнства», 1906—1908), «Єва» (1906—1908) та «Вагітні жінки» (1906).

У перших творах вже виявились характерні риси майстерності Дуніковського — прагнення до великих, широких площин, до геометричних форм, до узагальненої монолітної маси.

Навесні 1914 року скульптор їде до Англії, а потім переїжджає в Париж. Тут він створює повні чарівності, поетичні жіночі образи, в яких узагальнює національні типи: «Американка» (1918—1920), «Француженка» (1918—1920), «Голова польки» (1917—1920). Спокійною ідеалізованою формою вони нагадують архаїчну скульптуру стародавньої Греції. Це дерев'яна підфарбована та позолочена скульптура, в якій пластику доповнює живопис.

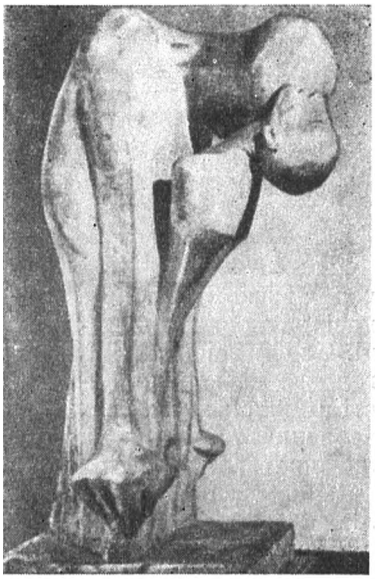
В 1923 р. Ксаверій Дуніковський повертається на батьківщину, очолює кафедру скульптури Академії образотворчих мистецтв у Кракові. В 1925 році скульптору доручають вирізьбити 150 скульптурних портретів для відреставрованого Посольського залу у Вавельському

Ксаверій Дуніковський у себе в майстерні за роботою над скульптурним портретом поета Я. Кохановського.

Одна з ранніх праць К. Дуніковського «Подих» (1903 р.).

Скульптура К. Дуніковського «Фатум».

Скульптура з циклу «Вагітні жінки» (1906 р.).

К. Дуніковський. «Француженка» (1918—1920 рр.).

А. Міцкевич.

королівському замку в Кракові, збудованому в 1529 році. Славнозвісні «Вавельські голови» — вершина творчості Дуніковського після повернення до Польщі. Митець протягом чотирьох років створив у гіпсі понад 60 голів, але тільки 15 з них вирізав у дереві. Тут поруч з портретами історичних діячів, Міцкевича, Шопена, Словацького він зображує своїх сучасників, друзів, учнів.

Ф. Шопен.

В 1939 році, коли почалась війна, Дуніковський мав можливість виїхати за кордон, але він залишається на батьківщині, прагне врятувати від знищення свої скульптури. Значну частину творів, залишених у Вавельському замку, йому так і не вдалось вивезти, гітлерівці розбили їх.

В лютому 1940 р. Дуніковського, гордість польської культури, фашисти кидають до в'язниці, а потім вивозять в Освенцім. У концентраційному таборі він проводить п'ять страшних років. Переможний наступ Радянської Армії врятував скульптору життя.

Після визволення з табору Дуніковський з натхненням береться до роботи.

В народній Польщі яскраво розквітає його талант монументаліста. В 1948 р. він

створює прекрасний проект пам'ятника Адаму Міцкевичу.

В наступному році він починає працювати над пам'ятником «Визволення», спорудженим у 1953 р. в Ольштині. Коли скульптору запропонували проектувати цей монумент, він сказав: «Я глибоко зворушений цією пропозицією не тільки як митець. Адже я мушу віддячити Радянській Армії, яка визволила нас, в'язнів, за дві години до нашої неминучої загибелі, врятувавши життя, зокрема, і мені». Скульптурне погруддя радянського солдата, що експонувалося в Києві і Львові, — етюд до цього пам'ятника.

В 1951—1955 рр. митець працює над проектами пам'ятника героям Варшави.

Багато часу приділяє він і живопису, створює цикл «Освенцім» — спомин про жахливі дні, проведені в таборі.

Особливе місце в повоєнній творчості Дуніковського посідає портретний жанр. Через чверть століття він знову повертається до «Вавельських голів». Новий цикл відрізняється від довоєнного своєю патріотичною спрямованістю. Скульптор протягом останніх 15 років створив у глині, бронзі та дереві біля п'ятдесяти «Вавельських голів» — цілу галерею образів державних та політичних діячів, учених, майстрів культури та мистецтва. Серед них — портрети Фелікса Дзержинського, генерала Паризької комуни Ярослава Домбровського, польських революціонерів Юліана Мархлевського, Кароля Сверчевського, Людвіка Варинського.

Ксаверій Дуніковський був блискучий монументаліст. Про це свідчить і повна експресії та пафосу голова Маяковського, поезію якого скульптор високо шанував.

До останніх годин свого життя митець багато і натхненно працював, творив з захопленням, з великим темпераментом. Скульптор брав активну участь у житті нової народно-демократичної Польщі. Ім'я уславленого майстра було дуже популярне на його батьківщині. Він став першим у Польській Народній Республіці лауреатом Державної премії в 1949 р., пізніше був нагороджений Орденом Будівників Народної Польщі. Серце митця перестало битися 26 січня 1964 р. Вся Польща проводжала його в останню путь.

Перед смертю Дуніковський передав у дарунок державі доробок всього свого творчого життя. «Цим актом, — писав він, — я бажаю зробити свій внесок у культурне відродження нашої нової соціалістичної держави».

Твори митця експонуються в музеї, який носить його ім'я, в старовинному особняку, відомому у Варшаві як палац «Крулікарні».

В. Маяковський.

Ф. Дзержинський.

Ю. Словацький.

Скульптура К. Дуніковського «Робітник».

АНГЛІЯ

«Внаслідок девальвації фунту стерлінгів британську кінематографію ще енергійніше приберуть до рук заокеанські монополії», — зазначає англійський журнал «Філмз енд філмінг». Річ у тім, що голлівудівські кінофірми останнім часом воліють знімати свої фільми в Англії, де кожна стрічка обходиться їм куди дешевше, ніж у Сполучених Штатах, а після девальвації фунту стерлінгів такі операції даватимуть їм ще більший прибуток. Англійські критики цілком закономірно вбачають у цьому серйозну загрозу національній кінематографії Великобританії.

●

Театрознавець Рассел Тейлор, автор монографії «Сердиті й після них», присвяченої вітчизняній драматургії 50-х — 60-х років, видав нову працю з історії англійської драматургії під назвою «Піднесення й падіння так званої сценічної п'єси». Тейлор зазначає в передмові, що той, хто вважає, ніби новітня драматургія в Англії починається тільки з 1956 року, — робить явну помилку. В своїй книзі критик розглядає драматургічний доробок Уайльда, Моема, Баркнера, Голсуорсі, Лонсдейла і Кауерда, яких вважає справжніми засновниками сучасного англійського театру.

●

Тут знято кольоровий, широкоекранний фільм за книгою Нела Дена «На роздоріжжі».

У фільмі показані гострі класові суперечки, висловлено погляди робітничого класу на умови життя й праці. «Фільм «На роздоріжжі» — правдивий і трагічний, — зазначає рецензент англійської газети «Морнінг стар»

НА МОНГОЛЬСЬКІЙ СЦЕНІ

П'ять років тому в столиці МНР було засновано Державний театр опери і балету. Нині він має в своєму репертуарі вісімнадцять класичних і вітчизняних опер та балетів.

До 50-річного ювілею Радянської держави колектив театру поставив оперу В. Мураделі «Жовтень».

«Праця над оперою вимагала напруження всіх наших творчих сил, це був суворий іспит для нас, — розповів головний режисер театру, постановник «Жовтня» Лхамсурен,— але ми обрали саме її, тому що п'ятдесятиріччя Жовтневої революції — це не тільки свято радянського народу — це також і наше свято. Крім того, ми хотіли вперше в МНР відтворити на оперній сцені образ безсмертного Леніна».

Цю відповідальну роль було доручено талановитому співакові, вихованцю Софійської консерваторії Жаргалсайхану. Серед інших виконавців слід відзначити акторів Пуревдоржа (робітник Іван Тимофійович) і Хайдава (офіцер Массальський).

В рецензії на виставу «Утга зохіол урлаг» («Літературна газета») писала: «Розмах революційних подій переданий в опері яскраво і повно. Приємно відзначити сумлінність, з якою кожний із ста вісімдесяти виконавців підійшов до своєї ролі».

ОСТАННЯ РОЛЬ ВИДАТНОГО АКТОРА

Свою останню роль американський актор Спенсер Трейсі зіграв у комедії Стенлі Крамера «Відгадай, хто прийде на обід». Він знімався у фільмі вже смертельно хворий, а помер через десять днів після завершення зйомок. Очевидно, актор розумів, що це його остання роль і вкладав у неї всю свою акторську майстерність.

Комедія Крамера (як буває завжди у цього видатного режисера) — не просто розважальний фільм, в ній порушено серйозну й пекучу для сучасної Америки проблему стосунків білих і негрів.

У фільмі йдеться про кохання білої дівчини до негра. Героїня Крамера (роль якої виконує молода актриса Катерін Хафтон) збирається одружитись із своїм обранцем і навіть дістати на це згоду батьків. Батьки (їх грають Спенсер Трейсі та Катрін Хепберн), заможні американці, анітрохи не підготовлені до вирішення цього питання. В усякому ра-

Спенсер Трейсі в тридцятих роках.

зі, досі вони вважали таку річ неможливою...

Спенсер Трейсі зіграв свою роль бездоганно. На думку рецензентів, він свідомо намагався промовляти з екрана до майбутніх генерацій акторів, блискуче демонстрував весь свій арсенал прийомів, набутий протягом довгого акторського життя. Останні слова, які Спенсер Трейсі проголошує з екрана, теж звучать як прощальний монолог ветерана американської кінематографії. Це роздуми літньої людини про життя.

ДИРИГУЄ ЗУБІН МЕХТА

Зубін Мехта.

Його ім'я з'явилося на афішах філармоній найбільших столиць світу порівняно недавно. У 1958 році Зубін Мехта зайняв перше місце на Ліверпульському філармонічному конкурсі диригентів. Після цього він працював з симфонічними оркестрами в Брюсселі й Відні, а в 1960 році став керівником Монреальського симфонічного оркестру. У 1961 році Мехту запрошують на посаду головного диригента Лос-Анжелеської філармонії, і протягом кількох років він керує двома найбільшими оркестрами континенту — випадок безпрецедентний в історії Північної Америки.

Зубін Мехта — парс за національністю, але родина його давно виїхала з Індії. Він вчився в Європі і вважає своїми вчителями Артура Нікіша, Тосканіні та Фуртвенглера. Своєю диригентською манерою Зубін Мехта, власне, нагадує самого Фуртвенглера. Кілька років тому, коли Монреальський симфонічний оркестр, очолюваний Мехтою, гастролював у Відні, місцева преса вітала його як «нового Фуртвенглера». Звичайно, Мехта не імітує всесвітньо відомого диригента, він навіть ніколи не був присутній на концертах останнього. Але під час навчання у Відні Мехта зустрічався з оркестрантами, які працювали з Фуртвенглером, розпитував їх про уславленого метра і намагається в своїй творчості наслідувати його традиції.

Зубін Мехта — наймолодший диригент із світовим ім'ям. Йому тридцять один рік. І, очевидно, найбільші творчі здобутки у нього ще попереду.

ІНТЕРВ'Ю ПОЛЬСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Кореспондент газети «Трибуна люду» звернувся до кількох відомих польських письменників з проханням розповісти про їхні творчі плани.

Богдан Чешко — автор відомого роману «Покоління» — розповів, що закінчує зараз новий твір з сучасного життя країни. Водночас Богдан Чешко працює консультантом у кінооб'єднанні «Студіо» і виступає в пресі з літературно-критичними статтями.

«Я пишу не рецензії на нові книжки, — каже письменник, — а висловлюю свої думки про твори, які прочитав. А читаю я тільки книжки, які мене цікавлять. Це можуть бути і репортажі, і мемуари, історичні романи, і наукові праці тощо».

«Я завжди — в дорозі, і тому мої творчі плани народжуються, так би мовити, «на ходу», — розповідає популярний польський письменник Анджей Брихт. — Незабаром у видавництві «Ксьонжка і вєдза» вийде друком збірка репортажів з Німецької Демократичної Республіки. Крім того, я закінчую нову п'єсу з сучасного життя, яку назвав «Родинні справи».

У видавництві «ПАКС» вийде моя книжка про Конго. Це вже будуть не репортажі, а просто докладна розповідь про життя, побут людей цієї країни, може, навіть і з літературними домислами.

В співавторстві з Мєчиславом Васьковським я закінчив роботу над двома кіносценаріями».

БОЛГАРІЯ

Нещодавно громадськість Болгарії відзначила сімдесятиріччя поета Ламара.

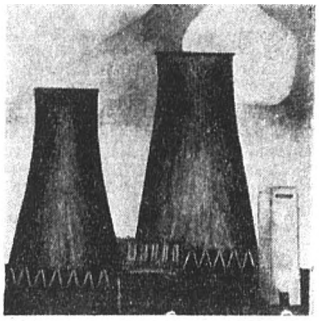
Виступаючи на урочистому ювілейному вечорі, організованому на його батьківщині, письменник сказав:

«Мені просто не віриться, що відтоді, як з'явилися «Арена» і «Залізні ікони», пролетіло стільки зим і літ, що за п'ятдесят років творчої праці написано понад п'ятдесят тисяч рядків і на двадцяти книжках стоїть ім'я Ламара».

За активну літературну й громадську діяльність, участь у партизанському русі і подіях 9 вересня 1944 року Ламарові присвоєно звання Героя соціалістичної праці.

●

«Індустріальні пейзажі художниці Марії Столярової «Димитровград», «Стара Загора», «Циклон» та інші, — пише журнал «Изкуство», — красномовно розповідають про індустріалізацію нашої, колись цілком аграрної країни. В цьому величезна роль її благородного мистецтва».

Марія Столярова. «Димарі».

КАНАДА

У видавництві «Торонто юніверсіті прес» вийшла книжка Рассела Гарпера «Образотворче мистецтво Канади». Особливу увагу автор приділяє доробку так званої «Групи семи» і творчості художника Тома Томсона. Автор вважає, що Канада може пишатися своїми художниками - пейзажистами, які створили своєрідну національну школу живопису.

В книзі Гарпера йдеться й про інші напрямки в образотворчому мистецтві Канади.

МОНГОЛІЯ

В Улан-Баторі широко вшанували пам'ять великого пролетарського письменника М. Горького.

«Сторіччя з дня народження Максима Горького — велике свято монгольського народу, — заявив у розмові з кореспондентами газет член ювілейної комісії, заступник голови Спілки монгольських письменників Ч. Чимід. — Адже наше знайомство з радянською літературою почалося саме з «Пісні про Буревісника», і повісті «Мої університети», які вийшли в перекладі на монгольську мову на початку 30-х років».

У Державному видавництві МНР виходить друком двотомник М. Горького. Драматичний театр ім. Д. Нацагдоржа поновив виставу «На дні».

НДР

Режисер Іоахім Кунерт знімає фільм за романом Анни Зегерс «Мертві лишаються молодими». Фільм, як і твір письменниці, подає епічну картину життя Німеччини з 1918 року до кінця другої світової війни, викриває фашизм, оспівує революційні традиції німецького пролетаріату.

Прем'єра фільму відбудеться наприкінці цього року, коли святкуватиметься п'ятиріччя листопадової революції 1918 року.

Роман «Мертві лишаються молодими» — третій екранізований твір Анни Зегерс. Фільм «Сьомий хрест» був знятий у Сполучених Штатах, головну роль у ньому виконував Спенсер Трейсі. Фільм «Повстання рибалок» — за першою повістю письменниці — знімався в Радянському Союзі.

ПОЛЬЩА

В пам'ять видатного польського актора Збігнєва Цибульського редакція тижневика «Екран» встановила

Одне з останніх фото Збігнєва Цибульського, зроблене фотокореспондентом журналу «Екран» Т. Кубяком.

Головний редактор тижневика «Життє літерацке» письменник Владислав Махеєк, який живе і працює в Кракові, закінчив документальну повість про трагічні дні окупації рідного міста. Над цим твором Махеєк працював два роки.

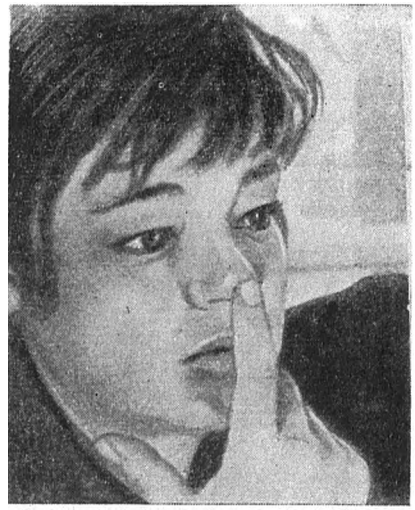
«Для видавництва «МОН» я пишу роман партизанський, морський, — зазначає письменник, — а у видавництві «Ксьонжка і вєдза» вийдуть друком мої «Політичні подорожі». Це репортажі з різних країн Європи, де я останнім часом побував».

Автор «Танку шуліки» (див. «Всесвіт» № 2, 1967) Юліан Кавалєц не зраджує своєї улюбленої тематики: він закінчує роман про долю сім'ї, яка з села переїжджає у місто. Краківське «Видавництво літерацке» незабаром видрукує нову збірку оповідань Юліана Кавальца.

Репортажі з «країни тисячі озер»— враження від перебування у Фінляндії, які написав письменник Вільгельм Шевчик, незабаром з'являться в «Іскрах».

«Крім того, я пишу політичний роман під назвою «Дике вино». Дія його відбувається в Польщі і ФРН»,— розповів письменник кореспонденті «Трибуни люду».

СІМОНА СІНЬЙОРЕ ЗГАДУЄ...

Сімона Сіньйоре виступає перед телеглядачами.

Виступом Сімони Сіньйоре французьке телебачення розпочало серію телевізійних передач, присвячених відомим літераторам, акторам, режисерам.

«Завдання це було не легке, — сказала Сімона Сіньйоре кореспондентові «Юманіте-Діманш», — «всевидюще» телеоко фіксує найменшу нещирість. Воно особливо небезпечне для актора, бо може цілком несподівано зруйнувати легенду, створену довкола вашої особи завдяки образам, котрі ви зіграли. Звичайно, дуже приємно бути собою, нікого не грати перед камерою, показати, хто ти є насправді».

Сімона Сіньйоре не хотіла знати наперед запитань, які їй поставлять. На її думку, це завадило б свіжості реакції, безпосередності розмови. Але деякі речі все ж таки довелося відновити в пам'яті, зокрема, події та імена, з якими пов'язана юність актриси, її перші кроки у мистецтві.

На думку критики, виступ акторки був напрочуд вдалий. Сімона Сіньйоре в жвавій, цікавій формі відтворила атмосферу минулих днів.

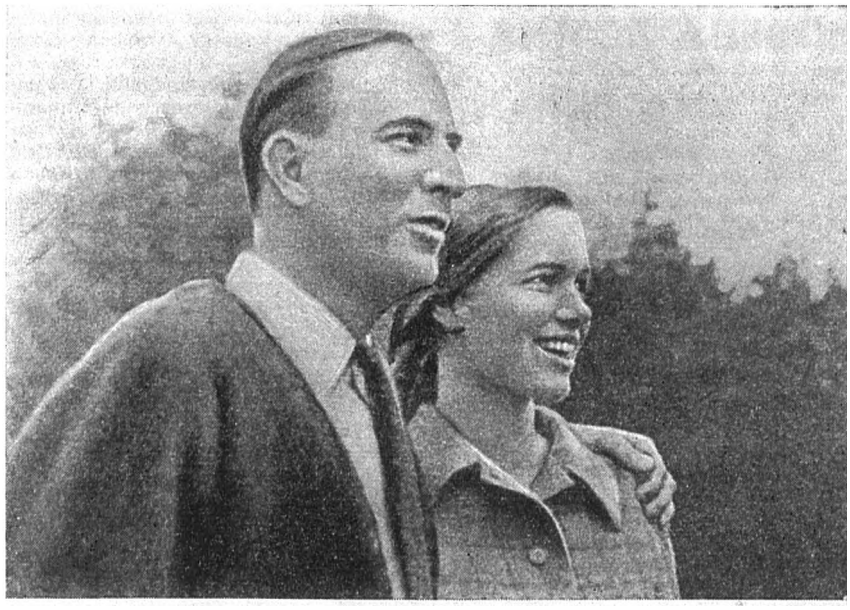
БЕЗ МУЗИЧНОГО СУПРОВОДУ

На екрани Швеції вийшов тридцять п'ятий фільм Інгмара Бергмана «Вовча година». Водночас режисер завершив зйомки ще однієї стрічки — «Сором».

У фільмі «Сором», розповідає режисер, дійові особи — подружжя Єва і Ян Розенберги, в недавньому минулому скрипалі симфонічного оркестру. Після розпуску оркестру Розенберги оселяються в маленькому будиночку на острові. Яна звільнено від військової служби через серцеву хворобу. Але війна, яка на початку фільму точиться десь далеко, поволі наближається до їхнього острова.

Крім Розенбергів, у фільмі діють ще два персонажі — полковник, який очолює систему оборони острова, і рибалка.

Ян і Єва живуть на острові протягом осені і зими, а потім залишають його на човні, і подальша їхня доля невідома...

Інгмар Бергман і виконавиця головної ролі в його фільмі «Сором» Лів-Уллман.

Бергман показує зіткнення людських характерів в складних умовах громадянської війни, але, як і в багатьох попередніх творах шведського режисера, тут не вказано, в якій саме країні відбувається дія. Це перший фільм Бергмана, який іде без музичного супроводу.

ШЕДЕВР БОЛГАРСЬКОГО ЖИВОПИСУ

Картини народного художника Цанко Лавренова — це яскрава розповідь про мистецтво пловдивських будівничих, про красу старовинних монастирів, про чудові квартали цього міста.

На виставку творів Цанко Лавренова, що нещодавно експонувалася в Софії, тепло відгукнулася болгарська преса.

В інтерв'ю з кореспондентом журналу «Изкуство» художник розповів:

«Я змалку любив казки про чудесні міста, і аж умлівав од радості, коли батько водив мене по вузеньких вуличках Пловдива.

В 1919 році я вперше побачив Тирново і дав собі слово, що коли-небудь обов'язково намалюю картину про цю колишню болгарську столицю.

Я прочитав безліч книжок, розповідей мандрівників, історичних праць, перш ніж у 1946 році почав здійснювати свою мрію».

Як зазначає кореспондент «Изкуства», «Тирново» Цанко Лавренова — це прекрасна поема у фарбах, витвір

Ц. Лавренов. Старий Пловдив.

справді народного митця. Шедевром болгарського національного живопису критика називає також картину Лавренова «Старий Пловдив».

премію його імені для молодих акторів театру, кіно і телебачення.

«Всією своєю працею й життям актор був пов'язаний з артистичною молоддю — як у перші роки праці в театрі «Бім-Бом», що поклав початок всім студентським театрам Польщі, так і пізніше, коли він був уже відомим актором не тільки на своїй батьківщині, а й за кордоном», — зазначає журнал.

●

На шостому фестивалі сучасної польської музики, який нещодавно відбувся у Вроцлаві, виконувались твори двадцяти семи відомих композиторів, а також дебютантів. Слухачі познайомилися з «Концертом для фортепіано та оркестру» Богуслава Шеффера та «Варіаціями» Кристини Мошуманської-Назар.

РУМУНІЯ

Кілька років тому на сцені Бухарестського театру опери і балету була поставлена опера «Прометей» композитора Дору Поповича. Це була перша частина оперної трилогії, задуманої митцем.

Нещодавно Дору Попович закінчив роботу над другою частиною трилогії — «Маріана Пінеда», сюжет якої навіяний трагедією Федеріко Гарсії Лорки.

Дія третьої опери відбуватиметься в наші дні.

США

Американський письменник Івен Хантер, відомий читачам «Всесвіту» своїм романом «Джунглі класних дощок», пише не тільки великі соціальні твори, а й книжки пригодницького жанру. Досі Івен Хантер підписував такі книжки псевдонімом Ед Макбейн, але нещодавно у видавництві «Констебль» вийшов пригодницький роман «Кінська голова» за підписом Івена Хантера. Письменник сполучає в ньому пригодницькі елементи з соціологічним дослідженням. В романі «Кінська голова» розповідається про життя і пригоди американського комівояжера.

●

Драматург Теннессі Уїльямс виступив з новим твором, що має назву «П'єса для двох дійових осіб». «Дійові особи — це брат і сестра, провідні актори мандрівного театру, який відмовився від їхніх послуг», — розповідає рецензент англійського журналу «Ілластрейтед Лондон

Сцена з вистави «П'єса для двох дійових осіб».

Ньюс» Дж. Тревін, рецензуючи першу постановку цієї п'єси, яку здійснив англійський театр «Хемпстед Сіетер клаб». Дж. Тревін вважає, що американський драматург дійшов у своєму творі до тієї межі, за якою театр абсурду вже «перестає бути театром, стаючи чистісіньким абсурдом».

ФРАНЦІЯ

В Парижі видано збірку революційних пісень народів Латинської Америки під назвою «Баста!» Упорядник і редактор цієї публікації — Марія Франко-Лао.

Гасло «Янкі, геть додому!» повторюється в піснях усіх країн континенту

●

Фільм Фредеріка Россіфа «Жовтнева революція», як і його попередні стрічки, — «Часи гетто», «Померти в Мадріді», — розповідь щира і схвильована, розповідь-документ. Россіф тривалий час працював у архівах московської фільмотеки, переглянув тисячі метрів плівки і вибрав те, що видалося йому найцікавішим і найважливішим.

Фільм охоплює тридцять років історії Росії — від 1894 до 1924.

Стрічка Россіфа, зазначає критика, допоможе багатьом французам зрозуміти як події цих тридцяти років, так і ті, що відбуваються в СРСР сьогодні.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Нова книжка Адольфа Бранальда називається «Обхід».

Сучасна людина, радощі й прикрощі її життя — в

НОВЕЛА «СТІНА» НА ЕКРАНІ

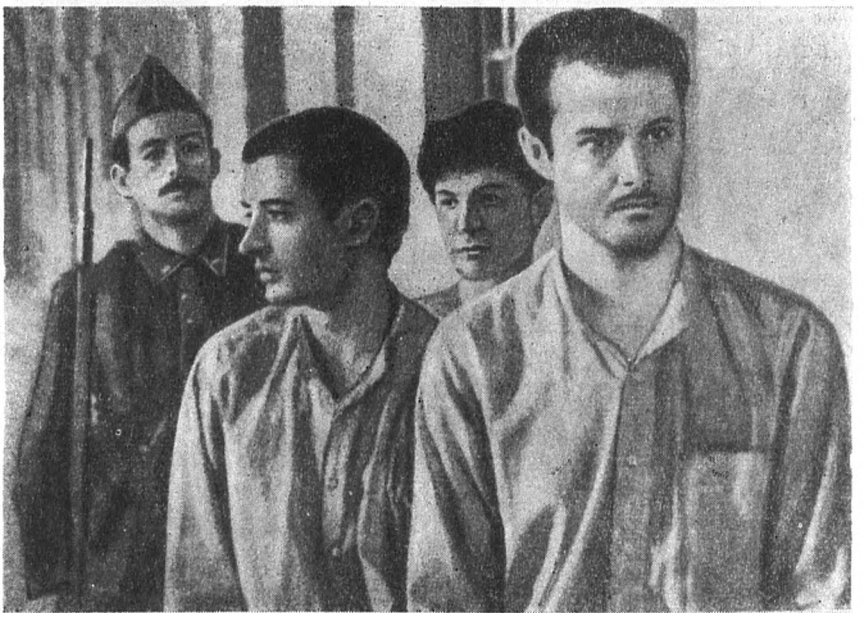
«Перший повнометражний фільм Сержа Рулле — учня й асистента Робера Брессона — робота досконала, точна, блискуча. Це, безперечно, один з найяскравіших творів 1967 року. Автор має свій кінематографічний почерк і точне літературне чуття. Він зробив прекрасну екранізацію». Так зустрів фільм Сержа Рулле «Стіна» (за новелою Жана-Поля Сартра) тижневик «Леттр франсез».

Новелу «Стіна» Сартр написав невдовзі після початку громадянської війни в Іспанії.

Сюжет новели нескладний. Два іспанці та ірландець потрапили в полон до франкістів. У глибокому монастирському підземеллі вони чекають на страту, і жити залишилося їм тільки одну ніч...

«Стіна» привернула мою увагу, насамперед тим, що давала простір для створення фільму великого драматичного напруження, — каже Серж Рулле. — Я намагався відтворити всі ідеї новели, додавши навіть дещо з пізніших творів Сартра».

«Леттр франсез» повідомляє про те, що другим фільмом молодого режисера буде «Беніто Серено», за новелою Германа Мелвіла. Це історія повстання негритянської команди корабля у XVIII столітті.

Кадр з фільму «Стіна».

ЩЕ ОДНА ФАЛЬШИВКА

Ми вже розповідали про те, як активно й з яким великим розмахом діють на Заході фальсифікатори творів образотворчого мистецтва.

А нещодавно світову пресу облетіло ще одне сенсаційне повідомлення на цю тему.

...Немає, мабуть, жодної книжки про старогрецьке мистецтво, в якій не було б репродукції невеликої статуетки бронзового коня, що відноситься — як повсюдно вважали—

Джозеф Віч Ноубл перед фальшивим експонатом.

до V століття до н. е. В Британській енциклопедії можна навіть побачити кольорову, на всю сторінку, репродукцію цього твору.

І от виявилося, що ця статуетка насправді — вміла підробка, виготовлена десь на початку двадцятих років нашого століття.

Про це відкриття розповів представникам преси Джозеф Віч Ноубл, директор нью-йоркського Метрополітен-музею, де зберігався цей експонат.

Музей придбав статуетку в 1923 році, вона вважалася одним з найцінніших його набутків і завжди перебувала в центрі уваги відвідувачів. Було розпродано кілька тисяч її гіпсових копій.

Перші сумніви виникли після того, як статуетку «просвітили» й виявилося, що її відлито за допомогою піщаної форми, тобто за методом, винайденим тільки в XIV столітті. Внаслідок подальшого уважного огляду Ноубл знайшов слід шва на морді коня, а відомо, що стародавнє литво було безшовне. Ноубл знайшов і інші докази того, що статуетка — фальшива.

СЕЗОН В ПАРИЖІ

Багато цікавого розповідає західна преса про останній мистецький сезон у Парижі. Характерним для нього є або величезний успіх театральних вистав, прем'єр фільмів і винятковий своїм значенням художніх виставок, або, навпаки, провали.

Так, восьмий рік беззмінно йде в одному з театрів комедія «Боїнг-боїнг», одинадцятий рік — «Лиса співачка» Іонеско. Аншлаги збирає музична комедія «Моя прекрасна леді» — «полегшений» варіант «Пігмаліона» Бернарда Шоу, нова комедія Барілле і Креді «Сорок каратів».

Такі твори ставляться підряд кілька тисяч разів. Для їх виконання наймають певну трупу, яку розпускають, коли спектакль себе фінансово вичерпав. «Театрів з репертуаром», як відомо, на Заході майже не існує. На спектакль дивляться, як на помпу, за допомогою якої можна викачати максимум грошей з кишені глядача.

Та ніякий актор, особливо з тих, хто грає більш-менш значну роль у спектаклі, не може витримати такої великої кількості однакових щоденних спектаклів. Після 1000—1500 вистав у актора, як правило, не витримують нерви. Тому в «Лисій співачці», «Пігмаліоні» тощо склад виконавців змінювався вже по кілька разів. Театральні «зірки» підписують контракти не більше, як на 150—200 спектаклів.

Величезним успіхом користувалися в столиці Франції деякі виставки. Наприклад, експозицію скарбів з гробниці фараона Тутанхамона відвідало понад мільйон чоловік, а виставку картин Пабло Пікассо — вісімсот тисяч — тобто, в середньому, по 15 тисяч відвідувачів на день. А от виставки знаменитих митців Енгра й Ван Донгена відвідали всього 56 і 45 тисяч чоловік.

Із кінофільмів найбільшим успіхом користуються пригодницькі, комедійні, видатні мистецькі твори знаменитих режисерів, фільми про кохання і на останньому місці — мелодрами.

Цього сезону величезний успіх має фільм «Блоу-ап» Антоніоні, про який ми писали в № 2 «Всесвіту». Його відвідало за 27 тижнів в самому лише Парижі 343 950 глядачів.

На фоні такого успіху промовисто виглядає провал деяких спектаклів. Так, збитковою виявилася нова п'єса відомого драматурга Пітера Устінова, незважаючи на те, що в ній грав улюбленець паризького глядача актор Пьєр Декс. Деякі інші вистави збирали в середньому ...по 5—10 глядачів щовечора, в тому числі остання п'єса лауреата Гонкурівської премії Філіпа Еріа.

В дванадцяти паризьких кінотеатрах було роздано 150 тисяч анкет з метою з'ясувати, чому видовища всякого роду — і кінематографічні, і театральні, і навіть виставки, або користуються нині великим успіхом, або провалюються, а так званого «середнього успіху» щось зовсім і не видно.

От деякі висновки, які можна зробити з одержаних на ці анкети відповідей.

Сучасний паризький глядач нині не ходить «просто в кіно», а лише «на певний фільм». За останні десять років кількість глядачів у кіно зменшилася більш як у два рази. Зник глядач, який іде в кіно «в суботу ввечері».

Пояснюється це тим, що в квартирах з'явилися телевізори. До кіно вчащають переважно люди з достатком (адже квиток коштує чимало), які хочуть провести час у розкішно оздобленому залі, з кондиціонованим повітрям, фешенебельним холом тощо. Глядач шукає переважно відпочинку після важкого трудового дня — цим і пояснюється успіх комедій, на яких можна перепочити й набратися сил на завтра. Те саме і в театрі: всі шість вистав, які мали в цьому сезоні найбільший касовий успіх,— це комедії.

центрі уваги автора, і це надає книзі особливої привабливості.

Обравши місцем дії твору лікарню, Браналь показує людей в незвичайних обставинах, у хвилини, коли вони по-новому бачать світ і самих себе.

ШВЕЙЦАРІЯ

Фрідріх Дюрренматт нещодавно виступив з цікавим документом, який він назвав «Театральним проектом». В ньому йдеться про творчі і організаційні проблеми сучасного театру.

ЯМАЙКА

Ліндсей Баррет народився на острові Ямайка у 1941 році. Вірші свої він почав друкувати ще хлопчиком. Перша збірка поезій Баррета «Держава чорної жаги» вийшла друком у 1966 році, а нещодавно на книжкових полицях з'явився і перший роман письменника «Пісня для Муму», в якому розповідається, зокрема, про жорстокі релігійні звичаї, які все ще існують на острові Ямайка.

Ліндсей Баррет.

ЯПОНІЯ

Керівники трьох японських профспілок вирішили мовою кіномистецтва розповісти про страшну експлуатацію японських робітників. З проханням допомогти їм у цій справі вони звернулися до митців країни.

Матеріал для майбутнього фільму збирали відомі діячі кіно, письменники, журналісти. Так виник сценарій «Фабричні невільники».

Режисером фільму став Сат-Суо Ямамото. Разом з акторами-аматорами в ньому знімалися й відомі артисти японського кіно, зокрема Томое Хіїро, якій було доручено одну з головних ролей.

«Фільм цей справді народний, створений народом, про життя і турботи трудового люду Японії», — пише газета «Акахата».

ЛЮЦІАН КИДРИНЬСЬКИЙ

ЗІРКИ ЕСТРАДИ

ЕЛЛА ФІТЦДЖЕРАЛЬД

«Королева джазу», як називають Еллу Фітцджеральд, здобула, здається, в житті все, про що можна тільки мріяти — світову славу, величезну симпатію й любов слухачів...

Але ці успіхи, як вона сама не раз зазначала у своїх інтерв'ю, забрали у неї спокій, душевну рівновагу і мрію про сімейне щастя.

Елла, як і вся джазова група Нормана Гренза, вкладає в кожен концерт усю душу, всі сили. Співачка завжди дуже вимогливо ставиться до свого репертуару, постійно змінює його, завжди цікавиться смаком публіки, перед якою їй доводиться виступати. Вона ніколи не відмовляється співати «на біс». «Коли слухачі просять і все ще чекають мене, вигукуючи «браво», не можна обманювати їхніх надій», — каже вона.

Фітцджеральд народилася 25 квітня 1918 року. Ніколи не брала уроків співу у викладачів музичних шкіл, всього навчилася сама. В 1935 році Елла — тоді сімнадцятирічна дівчина — вперше виступила на сцені, взявши участь у конкурсі аматорів у Гарлемі.

«Я не хотіла тоді співати, хотіла танцювати, — згадує вона. — Але ноги в мене від страху так тремтіли, що я вирішила заспівати».

На тому конкурсі Елла Фітцджеральд зайняла перше місце і підписала вигідний контракт як солістка джазу з керівником відомого тоді в негритянському середовищі Нью-Йорка ансамблю—ударником Чіком Веббом. Разом з ним Елла виконала пісеньку «Жовтий кошик», яка стала її першою пластинкою-бестселером і популярна й досі.

Вже тоді вона зачаровувала слухачів силою і соковитістю чудового голосу.

Коли 1939 року Чік Вебб помер від туберкульозу, Елла взяла на себе керівництво ансамблем. Та почалася війна, музикантів мобілізували, і їй довелося виступати самій. Саме на цей час припадають її чудові дуети з Армстронгом, записані й на грамофонні пластинки. Це «Елла і Луї», «Знову Елла і Луї», «Поргі і Бесс».

З 1946 року артистка виступає з колективом Нормана Гренза, саме Гренз переконав Еллу Фітцджеральд, що діапазон її голосу ширший, ніж у звичайної джазової співачки. І вона почала виконувати твори Гершвіна, Гарта, Роджерса та інших відомих композиторів.

Вона як дитина радіє кожному успіхові. Але за хвилину, коли Елла опиняється в гардеробній і, втомлена до краю, падає в крісло, вона повторює, примружуючи засліплені прожекторами очі, лише одну фразу: «Боже, як я втомилася!»

САША ДІСТЕЛЬ

Свій виступ він завжди починає піснею, якій, в певній мірі, зобов'язаний своїм успіхом. Коли оркестр починає грати, він з'являється на естраді — не дуже високий, кремезний, смуглявий, з темними очима і чорнявим волоссям. Скромно посміхаючись, співає:

«Так, так, так
Ми їдемо навколо світу...»

Це та сама пісня, яка у 1959 році принесла йому «Гран Прі» за кращий виступ на конкурсі, влаштованому французьким радіо і телебаченням. Незабаром Дістель став дуже популярним і модним співаком.

Народився Дістель 29 січня 1933 року в Парижі. Ще в дитинстві він почав вчитися грати на гітарі і як гітарист розпочав свою кар'єру на естраді. У вісімнадцять років прийшов перший успіх — перше місце на конкурсі джазистів-любителів.

Незабаром Дістель спробував співати під гітару. Успіх був величезний. Виявилося, що актор має чудовий низький голос, прекрасно ним володіє. Він співає спокійно, легко. На естраді тримається скромно, ніколи не пританцьовує, навіть виконуючи твісти.

Репертуар Саші Дістеля складається в основному з французьких інтерпретацій американських пісень: «Кожний кохає», «О, єдиний мій», «Катарін». З французьких пісеньок, що їх актор перший почав виконувати на естраді, найкраща — «Скажи мені, бармен», на слова Моріса Тезе.

Дістель також сам пише музику і тексти до пісень. Велику популярність здобула його пісня «Мій красивий капелюх», яку він завжди виконує в солом'яному канотьє.

Саша Дістель чудово грає на гітарі, вона співає разом з ним.

ЕВА ДЕМАРЧИК

Цю вродливу актрису з чудовим, сильним, драматичним голосом критика називає «найнезвичайнішим явищем останнього двадцятиріччя».

Про Еву Демарчик уперше почули в червні 1963 року, коли вона виступила на фестивалі естрадної пісні в Ополі. Потім — Сопотський фестиваль, виступ поза конкурсом і контракт з паризькою «Олімпією». І знову Ополе, знову Сопот і нагорода за виконання «Великого брильянтового вальса», нагорода за музичну інтерпретацію віршів Бялошевського.

Уявіть собі дівчину з маленької студентської кав'ярні, яка вперше виступає перед великою аудиторією, з нікому доти невідомими піснями. Виступає з такою артистичністю, таким темпераментом, що п'ять тисяч слухачів влаштовують їй овацію, журі віддає їй головну премію, мер міста вручає символічний ключ від міської брами, а преса оголошує її «спадкоємицею Піаф»...

Ева Демарчик народилася 16 січня 1941 року в Кракові в тій самій квартирі, де живе й зараз. Співати вона також почала у своєму рідному місті, в студентській кав'ярні Медичної Академії. Потім виступила у відомій в Польщі й за її межами літературній краківській кав'ярні «Півниця під Баранами». Там співачка познайомилася з композитором Зигмундом Конєчним, автором пісень на тексти нової і класичної поезії, і відтоді вони вже працюють спільно.

Репертуар Еви Демарчик невеликий. Це «Карусель з мадоннами», «Чорні янголи», «Пейзаж», «Томашів», «Вірші Бялошевського», твори на музику Конєчного, а крім цього, такі широко відомі пісні як «Ребека», «Кохаю тебе...» та інші.

Вона мало виступає. Але кожний концерт за її участю — це подія для любителів «інтелектуальної» естрадної пісні.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ФІРМА З ДОСВІДОМ. У західнонімецьких газетах з'явилося таке рекламне оголошення: «Юридична фірма «Прінтпек» (Нью-Йорк) бере на себе справи по проведенню масових звільнень робітників з підприємств, ліквідації страйків тощо. Успіх гарантується великим і багаторічним досвідом нашої фірми. Маємо численні схвальні відгуки».

ХТО СУДДІ — ВІДОМО! У Сайгоні останнім часом звільнено з посад і засуджено за хабарництво понад сто суддів різних рангів. Представник міністерства юстиції маріонеткового уряду Південного В'єтнаму поскаржився кореспондентові агентства ЮПІ з США, що «проблема добору суддів — це велика турбота».

ДЕМОКРАТІЯ... На Філіппінах зареєстровано 24 тисячі адвокатів. Але лише половина з них займається нині своїм фахом. Інша половина... перебуває за тюремними гратами. На запитання кореспондентів президент Філіппін Маркос пояснив: «Ці люди висловлювали незадоволення політикою нашого уряду і вони не гідні звання адвокатів. Інакше це б суперечило засадам нашої демократії...»

НАРЕШТІ ЯКАСЬ КОРИСТЬ... Газета «Стар», що виходить в американському місті Пайклейку, нещодавно змінила свій формат на більший. Один з читачів надіслав до редакції листа із запитанням, що, мовляв, спричинилося до зміни формату газети? Редакція надрукувала у відповідь таке пояснення: «Тепер «Стар» стала зручнішою для читачів, бо новий формат дозволяє загортати в нашу газету великі пляшки віскі».

ЯНУШ ОСЕНКА

СТОРОЖ

ДІЙОВІ ОСОБИ:
директор і сторож.

ДИРЕКТОР. Отже, ми приймаємо вас на посаду охоронника. Будете стерегти склад із картоплею. Я вас коротко поінформую про ваші обов'язки...

СТОРОЖ. Знаю, знаю, пане директоре... Я маю до всього прислухатися, придивлятися, не спати на роботі...

ДИРЕКТОР. Нічого ви не знаєте, і взагалі не про це мова. Перш за все, маєте переконатися, чи склад відкритий.

СТОРОЖ. Має бути відкритим?

ДИРЕКТОР. Звичайно! Двері прочиніть так, щоб видно було здалека. Тепер щодо рушниці.

СТОРОЖ. Рушницю маю тримати напоготові, перевіривши, чи є в ній заряд...

ДИРЕКТОР. Дурниці, жодного заряду в ній не буде. Але цього ще замало. Рушницю ви повинні поставити подалі від себе. Щонайменше за 50 метрів від місця, де ви спатимете.

СТОРОЖ. Маю спати на службі?

ДИРЕКТОР. Мусите спати, й міцно.

СТОРОЖ. Але я не можу спати вночі, бо страждаю від безсоння.

ДИРЕКТОР. Це можна вилікувати. Лікар випише вам пілюльки. А, може, вам допомагає алкоголь?

СТОРОЖ. Так. Після горілки сплю як убитий.

ДИРЕКТОР. Чудово, в такому разі, прийшовши на службу, добряче випийте. Засинаючи, поставте пляшку на видному місці.

СТОРОЖ. Маю пити горілку на службі?

ДИРЕКТОР. Як треба, то треба. Чекайте, чекайте... Приходитимете на роботу неголені. Крім того, було б непогано, аби ви горбилися і трохи кульгали.

СТОРОЖ. А це навіщо?

ДИРЕКТОР. Щоб виглядати виснаженим і кволим. І ще одне — дірки в підлозі. Не забувайте перевірити, чи вони досить великі, щоб через них могла пролізти людина. І чи не позатикав їх хто часом.

СТОРОЖ. Отже, пильнувати за дірками в підлозі, відставляти рушницю на відстань у 50 метрів, спати міцним сном. Але ж це полегшить роботу злодіям!

ДИРЕКТОР. Саме про це йдеться! Мусите зробити все, щоб не налякати злодіїв, а навпаки, заохотити їх на крадіжку.

СТОРОЖ. Заохочувати злодіїв? З якою метою, пане директоре?

ДИРЕКТОР. Бо картопля, яку ми вирощуємо, а потім зберігаємо на складах, нічого не варта. Про те, щоб хтось її купив у нас, ми не можемо навіть мріяти, але, що найгірше, вона й задарма нікому не потрібна.

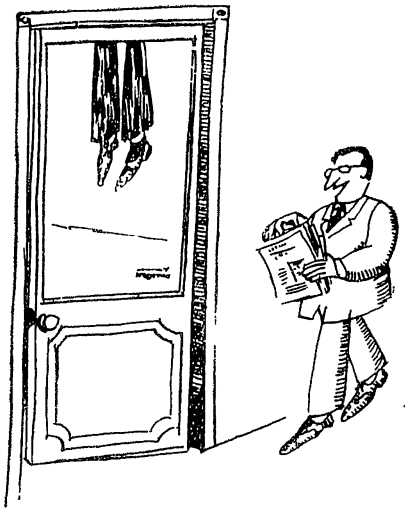
СТОРОЖ. Навіщо ж тоді сторожі?

ДИРЕКТОР. Ото ж то й воно. Сторож має не охороняти, а тільки заохочувати злодіїв, щоб таки вкрали, бо коли вище начальство довідається, що цієї бульби ніхто не хоче навіть красти, то дійде висновку, що її не треба охороняти, і тоді скоротять нам цю штатну одиницю.

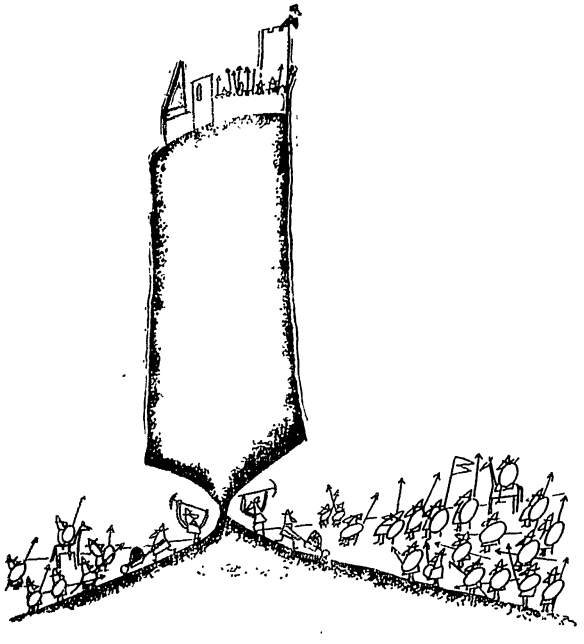
АМЕРИКАНЦІ У ПІВДЕННОМУ В'ЄТНАМІ

— Розумієте, крім мене, всі в нашій сім'ї — безробітні!..

— Хазяїн буде радіти, коли дізнається, що немає ніяких підстав для тривоги: просто в балансі трапилася помилка!..

Тактика.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

УЧИТЕЛЬ ЕЙНШТЕЙНА

Відомий німецький композитор Ганс Ейслер познайомився із славетним фізиком Альбертом Ейнштейном десь у 20-х роках, на квартирі одного професора Берлінського університету. Зібралося велике товариство, і після вечері хтось попросив Ейнштейна пограти на скрипці — адже великий учений дуже любив музичити.

Ейслерові довелося сісти за рояль, щоб акомпанувати Ейнштейну. Вчений почав грати, але дуже часто брав фальшиві ноти. І тоді, зупиняючи Ейнштейна, Ейслер, як це звичайно роблять викладачі музики, примушував його повторювати окремі місця, задаючи належний темп виконання словами «раз, два, три; раз, два три...» І Альберт Ейнштейн, анітрохи не ображаючись, повторював за композитором «раз, два, три; раз, два, три...»

Після того Ганс Ейслер жартома всім розповідав, що він учив Ейнштейна математиці. «Не вірите? — перепитував він. — Адже він повторював за мною «раз, два, три; раз, два, три...»

КОМПРОМІС

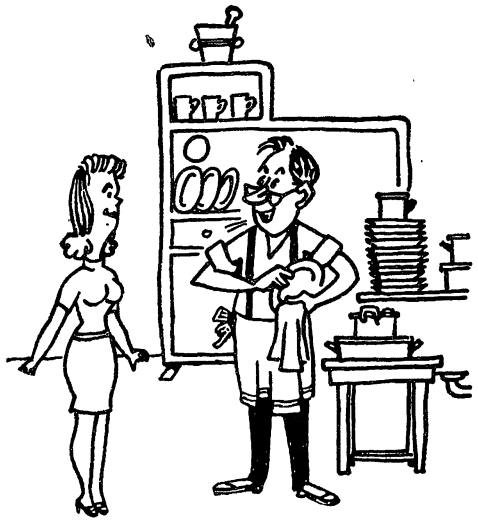
Коли Моцарт уперше репетирував у Празькій опері свою «Чарівну флейту», йому довго не вдавалося добитися від одного трубача з оркестру, щоб той вірно виконав якусь складну сольну партію. Моцарт вказував музикантові на його помилку, але той раз у раз знову повторював її. Роздратований Моцарт вигукнув:

— Можете ви нарешті зіграти це місце так, як я його написав?

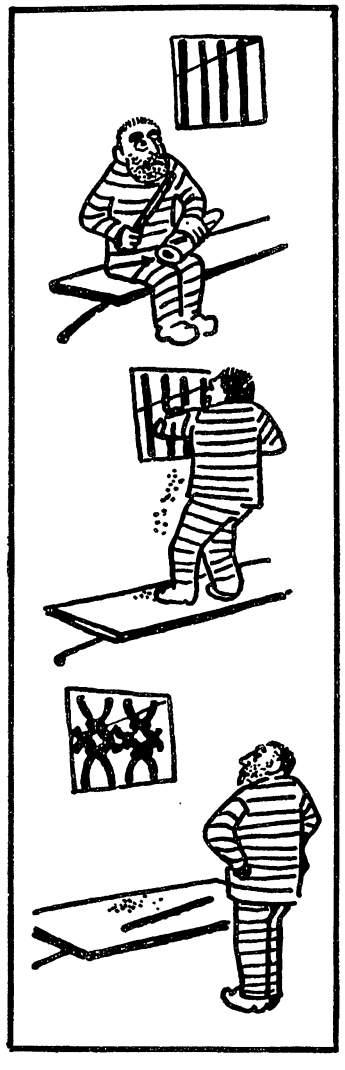
— Ні, маестро, — відповів трубач, — його не можна грати так, як ви його написали, а лише так, як я граю!

Зрозумівши, що має справу з явним нездарою, Моцарт взяв з пюпітра трубача нотний аркуш:

— Що ж, тоді мені лишається переписати це місце виключно для вас!

— Уяви собі, мила, поки ти була у від'їзді, наша дівчинка почала розмовляти і сказала мені «мама!»

Естет.

ЗЛОЧИН

Композитор Йоганнес Брамс був нещадним музичним критиком. Якщо йому щось не подобалося, він говорив про це одверто, не криючись.

Одного разу Брамс був присутній на першому виконанні нової пісні його друга дитинства композитора Бернарда Шольца, написаної на текст відомого вірша Фрідріха Шіллера «Пісня про дзвін». Після концерту Шольц запитав Брамса про його думку.

— Коли я почув твою нову пісню, — суворо сказав Брамс, — мені захотілося негайно ж викликати поліцію!

— Не розумію, — промовив Шольц. — Про що ти кажеш?

— Не можна бути байдужим свідком звірячого вбивства, а щойно у моїй присутності сталася жорстока розправа над чудовим віршем Шіллера! У подібних випадках звертаються до поліції!

МИСТЕЦТВО І ЖИТТЯ

Відомий шведський тенор Торстен Ральф виступав з концертом в одному невеличкому місті. На афіші в програмі концерту значилася й пісня Брамса «Коваль».

Перед самим початком концерту співака повідомили, що якийсь місцевий житель просить прийняти його в дуже важливій і терміновій справі. Ральф побачив кремезного літнього чоловіка, який відрекомендувався власником місцевої кузні.

— У мене до вас велике прохання, — сказав відвідувач, — чи не погодилися б ви вставити в пісню «Коваль» два-три слівця про те, що я приймаю у ремонт також велосипеди й мотоцикли!

З КОРИСТЮ ДЛЯ ЗДОРОВ'Я

Одна високопоставлена дама звернулася до видатного швейцарського художника Арнольда Бекліна з проханням, щоб той погодився вчити її сина мистецтву малювання.

— Він такий обдарований, — розповідала вона художникові про свого сина. — З нього неодмінно має вийти знаменитість!

Познайомившись з хлопцем, Беклін переконався, що в того немає найменшого хисту до малювання і що його обдарованість існує лише в материнській уяві.

— Мене лише непокоїть, — сказала дама, — чи не є професія художника шкідливою для здоров'я, адже мій хлопчик такий хворий, такий хворий...

— Навпаки, — урвав її Беклін, — професія художника дуже корисна для здоров'я. Коли пишеш картину, це одночасно й прекрасна гімнастика — увесь час то підходиш до полотна, то відступаєш назад, постійно робиш рухи руками. Особливо корисно для здоров'я писати великі картини — це дуже розвиває мускулатуру!..

— Ні, ні, це зовсім не підходить для мого сина, він такий тендітний! — сказала перелякана дама.

ОБЕРЕЖНІСТЬ

Одна початкуюча поетеса надіслала Бертольтові Брехту вірша з листом, в якому самовпевнено писала, що вважає свій твір цілком придатним для друку і просить Брехта, аби він порекомендував його літературному журналу.

Брехт сумно перечитав два рази поганенького віршика і лише тоді звернув увагу на назву «Чому я живу?» Написавши поруч з цією назвою лише одне речення «Тому, що не принесли мені свого вірша особисто!», Брехт повернув вірша поетесі на вказану адресу.

ПЛАТА ЗА МОВЧАННЯ

Ернест Хемінгуей щоразу, коли екранізували той або інший його твір, з гіркотою відзначав, який далекий фільм від літературної першооснови. Він рішуче протестував проти такого вільного поводження з його творами, опирався кожній новій спробі екранізації.

Одного разу якийсь настирливий кінопродюсер все ж домігся від Хемінгуея дозволу зняти фільм за його новим твором. Але підписуючи угоду, письменник скрізь викреслив слово «гонорар» і замінив його словами «плата за мовчання».

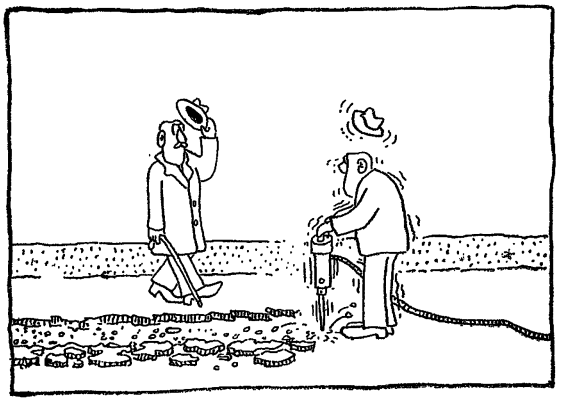
БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ТВОРЧОСТІ

На честь французького письменника Жоржа Сіменона — відомого майстра детективних творів — був влаштований урочистий обід. Письменник спробував було під час обіду розповісти сюжет свого нового роману, але присутні весь час перебивали його. Під кінець обіду Сіменон сказав господареві:

— Я ніколи не можу розповісти в товаристві до кінця жодної історії. Ось чому я колись вирішив стати письменником: принаймні, під час писання мені ніхто не заважає!

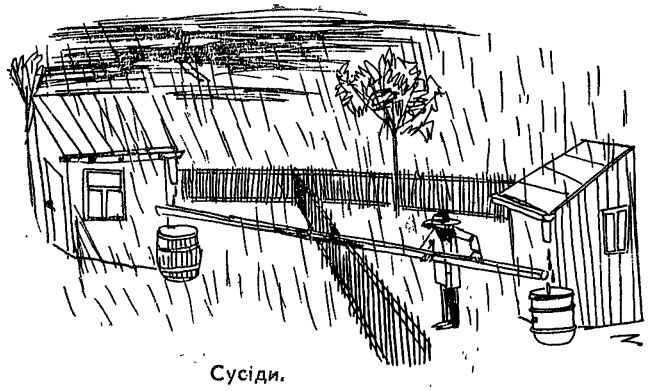
В родині йога.

Ввічливість мимоволі.

Обережність ніколи не завадить...

Сусіди.

Без слів.

ТЯЖКІ ЧАСИ

— Нині людина не бачить для себе ніякої перспективи!

ТВОРЧА УДАЧА

Французький король Людовік XIV писав погані вірші, але, звичайно, придворні не наважувалися правдиво оцінювати ці вірші і завжди хвалили їх. Підбадьорений облесливими похвалами, король послав свій черговий твір відомому на той час літературознавцю і теоретику поезії Буало. Незабаром прийшла відповідь:

«Вашій величності все напрочуд вдається, — писав Буало. — Ваша величність, напевне, захотіли написати поганого вірша і блискуче здійснили свій задум!»

ПОЧЕСНИЙ ШЕРІФ

Відома американська кінозірка Кім Новак дістала звання почесного шеріфа міста Сан-Дієго (Каліфорнія) — за свою, щоправда, посередню допомогу поліції штату. У цьому місті був пограбований ювелірний магазин. Один з грабіжників, очевидно, задоволений здобиччю, написав пальцем на склі каси «Хай живе Кім Новак!»

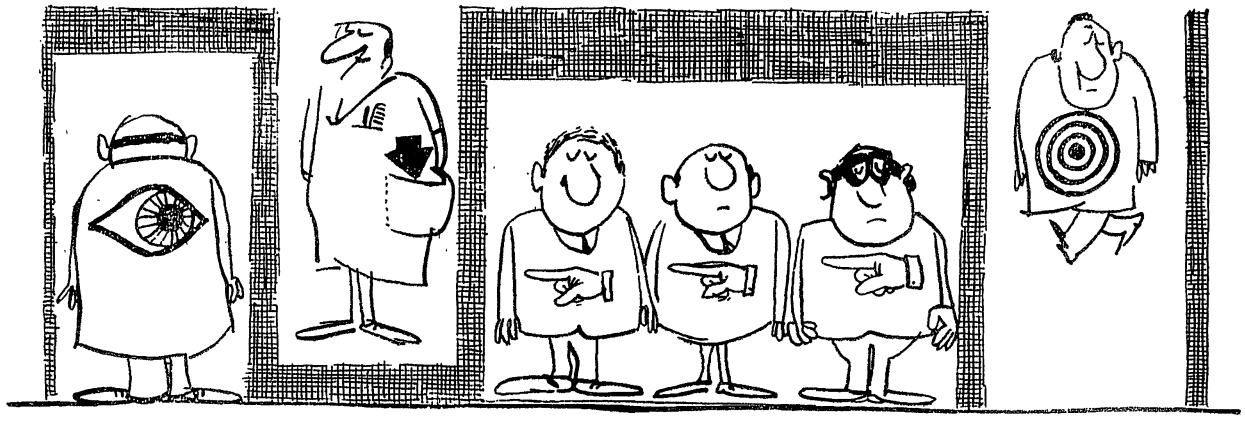
Після графологічних досліджень цього напису поліції пощастило виявити злочинця й спіймати всю банду гангстерів.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК

На прес-конференції в Парижі відомий художник-сюрреаліст Сальвадор Далі з'явився перед журналістами із грубою мотузкою на зап'ясті.

— Ця мотузка, — пояснив художник, — змушує мене думати про ринг, а ринг — про боксерів. Боксери — про удари, удари — про потрясіння. Потрясіння — про келих алкоголю, алкоголь — про пляшку, пляшка — про підвал, — про той підвал у Сен Жермен де Пре, де я сьогодні ввечері маю зустрітися з однією парижанкою...

ЗРАЗКИ НОВОГО СПЕЦОДЯГУ...

для працівників магазинів самообслуговування

... перукарів

... чиновників

... працівників бюро скарг.

О, ці шотландці!

ВИ НЕ ЄДИНИЙ!

Старий шотландець уперше в житті приїхав на вокзал в Едінбурзі. Підійшовши до одної з кас, він запитує:

— Скажіть, будь ласка, скільки коштує квиток до Лондона?

— Два з половиною фунти, — відповідає касир.

— Я візьму, якщо віддасте за два.

— Облиште свої жарти!

— Добре, добре, — говорить старий і, показуючи рукою на інші каси, додає: — Тільки знайте, що ви тут не єдиний!

ХВИЛЮВАТИСЯ НІЧОГО

На судні, що потопає, перебувають двоє шотландців. Один з них страшенно панікує. Щоб якось заспокоїти товариша, другий каже йому:

— Чого ти так хвилюєшся? Адже судно не твоє!

НЕПОВНЕ ЩАСТЯ

Зустрілися два шотландці:

— Я чув, що ти виграв у лотереї. Це правда?

— Так.

— Чого ж ти такий сумний?

— Розумієш, у мене було два квитки. Так другий не виграв нічого.

ШОТЛАНДСЬКА ЩЕДРІСТЬ

— Коли б ти мав п'ять автомобілів, то подарував би мені одного? — запитує шотландець свого найкращого друга.

— Так.

— А якщо б мав п'ять кімнат?

— Теж подарував би.

— А п'ять сорочок?

— Ні.

— Чому?

— Бо в мене є п'ять.

ЯК УДОМА

Власник одного з шотландських готелів вивісив біля входу оголошення: «Тут ви можете поїсти, як у себе вдома».

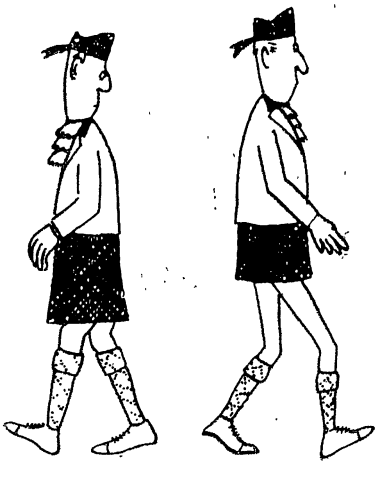
Якийсь старий шотландець зайшов до ресторану і, добряче попоївши, попрямував до виходу. Його наздоганяє здивований кельнер.

— Пробачте, але ви не заплатили!

— На ваших дверях написано, що тут їдять як удома, а вдома я ніколи не плачу, — відповів старий і пішов своєю дорогою.

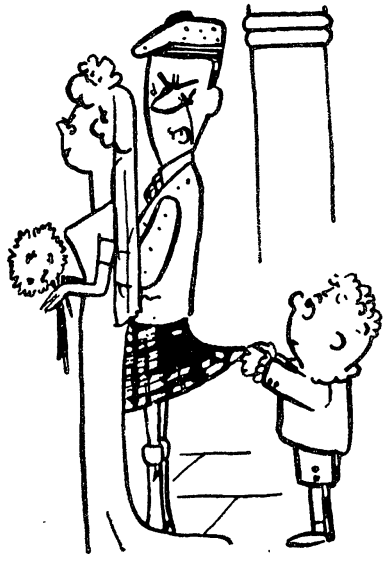

НА ЗАВІСИ ВИСТАЧИТЬ

Маленький шотландець заходить до крамниці і звертається до продавця:

— Один літр олії, будь ласка.

Продавець взяв у хлопчика пляшку, налив олії й зажадав два шилінги.

— Мій тато заплатить вам іншим разом, — відказує малюк.

— Нічого не вийде. Я не знаю твого батька, — обурюється продавець.—Одержиш олію, коли принесеш гроші.

Виливши олію, він повертає хлопчику пляшку. Той зазирнув всередину і радісно вигукнув:

— Тато мав рацію! Тут залишилося досить, щоб змазати завіси на дверях!

ПОСТІЙНИЙ КЛІЄНТ

Через двадцять років шотландець купує новий капелюх у тому самому магазині. Увійшовши, він вітається з продавцем:

— Добридень, я знову до вас!

СПОДІВАННЯ ПОТЕРПІЛОГО

Шотландець купив пляшку віскі, поклав її до кишені й пішов додому. По дорозі його збив автомобіль. Вставши, він відчув, як по нозі щось тече.

— Не вистачало б ще, щоб це лилося віскі, — з жахом подумав потерпілий.

НЕ ВСІ СКНАРИ

В одному товаристві розмовляли про відому шотландську ощадливість.

— Ну, не всі шотландці скнари, — каже хтось. — Якось мені довелося жити в шотландській родині, й одного ранку я почув, що господар гримав на дружину:

— Досить з мене цієї проклятої ощадливості! Негайно дай канарці ще дві зернини проса!

ПОСТРАЖДАВ...

Одного морозного дня якась шотландка запитує свого чоловіка, чому він не надіває хутряних навушників.

— Бо недавно я через них серйозно постраждав.

— Яким чином? — дивується дружина.

— Приятель запросив мене на віскі, а я не почув.

ШЛЮБ МИМОВОЛІ

— Здається, ти все-таки одружишся з Елізабет, друже?

— Мушу. Вона за останній час так розтовстіла, що вже не може повернути мені обручку.

ВСЕСВІТ

5

1968

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.